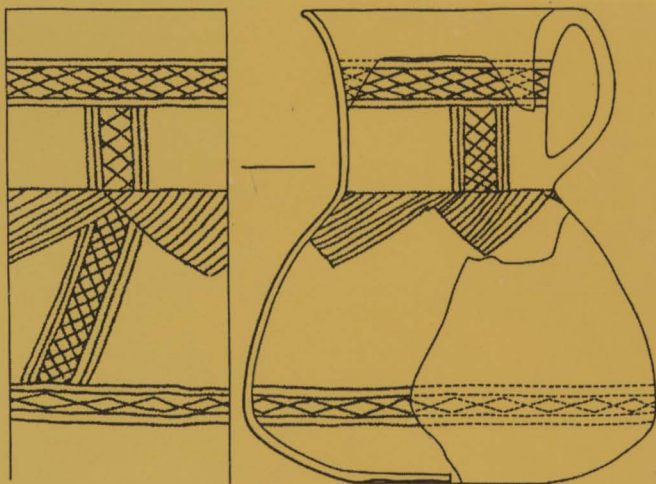

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XXI

SZÉKELY ZSOLT

PERIOADA TIMPURIE ȘI ÎNCEPUTUL
CELEI MIJLOCII A EPOCII BRONZULUI
ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

București 1997

**PERIOADA TIMPURIE ȘI ÎNCEPUTUL
CELEI MIJLOCII A EPOCII BRONZULUI
ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI**

**THE EARLY BRONZE AGE AND THE BEGINNING
OF THE MIDDLE BRONZE AGE
IN SOUTH-EASTERN TRANSYLVANIA**

Tatălui meu, dr. Székely Zoltán
și tuturor celor ce mi-au acordat
sprijin și încredere

**Manuscrisele, cărțile și revistele pentru
schimb, precum și orice corespondență,
se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa:
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE,
70626, strada Schitu Măgureanu 1,
București - România
Tel./Fax (04) 01 3120322**

Editat de : VAVILA EDINF SRL
Tipărit la: SEMNE '94
ISBN: 973-98334-4-6

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XXI

SZÉKELY ZSOLT

**PERIOADA TIMPURIE ȘI ÎNCEPUTUL
CELEI MIJLOCII A EPOCII BRONZULUI
ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI**

București 1997

CUPRINS

Cuvânt înainte	9
I. INTRODUCERE	10
1. Cadrul geomorfologic și condițiile naturale	11
2. Istoricul cercetărilor	17
3. Noțiunea de bronz timpuriu în sud-estul Transilvaniei. Caracterizare generală	20
II. CULTURILE EPOCII BRONZULUI TIMPURIU ...	23
1. Preliminariile epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei	23
2. Cultura Zăbala	25
3. Cultura Schneckenberg în sud-estul Transilvaniei	35
4. Descoperirile de la Zoltan, Com. Ghidfalău	51
III. PRIMA PARTE A EPOCII BRONZULUI MIJLOCIU ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI	53
Cultura Ciomortan	53
IV. PRELUCRAREA METALELOR	61
1. Metalurgia cuprului	61
2. Principalele tipuri de obiecte și cronologia lor	64
V. CONCLUZII	69
1. Cronologia epocii bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei	69
2. Raporturi de cronologie absolută	70
3. Viața economico-socială	71
VI. ANEXE	73
1. Catalogul descoperirilor	73
2. Analiza metalografică a unor piese de cupru care se află în colecția muzeului din Sf. Gheorghe	85
ABREVIERI	87
BIBLIOGRAFIE	89
The Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age in South-Est Transylvania (summary)	105
A kora bronzkor és a középbronzkor első szakasza délkelet Erdélyben	109
EXPLANATION OF FIGURES	113
ILUSTRATIA	121

CONTENTS

Foreword	9
I. INTRODUCTION	10
1. Geographical frame and natural conditions	11
2. History of researches'	17
3. The concept of Early Bronze Age in the South-East of Transylvania, general characterization	20
II. THE CULTURES OF THE EARLY BRONZE AGE	23
1. The antecedents of the Bronze Age in the South-East Transylvania	23
2. The Zăbala Culture	25
3. The Schneckenberg Culture in the South-East Transylvania	35
4. The Iernut type discoveries from Zoltan, Ghidfalău village	51
III. THE FIRST STAGE OF MIDDLE BRONZE AGE IN THE SOUTH-EASTERN TRANSYLVANIA	53
The Ciomortan Culture	53
IV. THE METALLURGY	61
1. The metallurgy of copper	61
2. The principal types of objects and it's chronology	64
V. CONCLUSIONS	69
1. The chronology of the Early Bronze Age in South-Eastern Transylvania	69
2. Relations for an absolute chronology	70
3. The economical and social life	71
VI. SUPPLEMENTS	73
1. Catalogue of discoveries	73
2. Metallurgical analysis of some copper objects from the collection of the Mu se um from Sf. Gheorghe	85
ABBREVIATIONS	87
BIBLIOGRAPHY	89
The Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age in South-Est Transylvania (summary)	105
A kora bronzkor és a középbronzkor első szakasza délkelet Erdélyben ..	109
EXPLANATION OF FIGURES	113
ILLUSTRATION	121

TARTALOM

Előszó	9
I. BEVEZETÉS	10
1. Földrajzi és természeti viszonyok	11
2. A kutatások története	17
3. A kora bronzkor fogalma délkelet Erdélyben, általános jellemzés ...	20
II. A KORA BRONZKOR KULTÚRÁI	23
1. A kora bronzkor előzményei délkelet Erdélyben	23
2. A Zabola kultúra	25
3. A Schneckenberg kultúra délkelet Erdélyben	35
4. A Zoltán-i, (Gidófalva) leletek	51
III. A KÖZÉP BRONZKOR ELSŐ SZAKASZA	
DÉLKELET ERDÉLYBEN	53
A Csomortán kultúra	53
IV. A FÉMFELDOLGOZÁS	61
1. Rézművesség	61
2. A fontosabb típusok és azok kronológiája	64
V. KONKLÚZIÓK	69
1. A kora bronzkor kronológiája délkelet Erdélyben	69
2. Abszolút kronológiai összefüggések	70
3. Gazdasági-társadalmi élet	71
VI. MELLÉKLETEK	73
1. A leletek katalógusa	73
2. A Sepsiszentgyörgyi Múzeum gyűjteményében levő egyes réztárgyak fémismerettani elemzése	85
RÖVIDÍTÉSEK	87
KÖNYVÉSZET	89
The Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age in South-Est Transylvania (summary)	105
A kora bronzkor és a közép bronzkor első szakasza délkelet Erdélyben	109
ÁBRÁK JEGYZÉKE	121

CUVÂNT ÎNAINTE

Prezenta lucrare este o încercare de sinteză a rezultatelor cercetărilor arheologice, cu privire la perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului, în sud-estul Transilvaniei.

Aceste cercetări, în marea lor majoritate au fost efectuate, în ultimii patruzeci-cincizeci de ani, de Z. Székely și semnatarul prezentei lucrări.

În urma descoperirii unor noi manifestări culturale, de tip Zimnicea-Mlăjet-Sânzieni-Turia, de tip Zăbala, Iernut (Zoltan, com. Ghidfalău) și Ciomortan și a unor așezări aparținând culturii Schneckenberg - cultura clasică a bronzului timpuriu în acest areal geografic - intervalul de timp, care se intercalează între culturile Coțofeni și Wietenberg, a fost acoperit printr-o succesiune culturală bine definită.

Raza de cercetare s-a limitat pe actualul teritoriu al județului Covasna, excepție făcând doar așezarea eponimă a culturii Ciomortan, care se află în mijlocul Bazinului Ciuc. Motivația este simplă: pe teritoriul județului Brașov, marile așezări ale culturii Schneckenberg au fost cercetate și publicate (A. Prox, Gh. Bichir, etc.), iar în Bazinul Ciucului, manifestările grupului Jigodin - care reprezintă perioada clasică a bronzului timpuriu în această zonă -, de asemenea, au fost cercetate și prelucrate de către descoperitori (P. Roman, P. János, Cs. Horváth, Z. Székely). Noi am căutat să prezentăm materiale nepublicate, care, în afara unor scurte rapoarte de săpătură, au rămas neprelucrate până-n prezent.

Am încercat să depășim stadiul de simplă descriere, prezentare a obiectelor, urmărind să evidențiem și caracteristicile lor sociale și istorice și integrarea lor în complexul relațiilor economice.

Intenția noastră a fost aceea de a reconstitui procesul de dezvoltare a comunităților omenești într-un spațiu geografic și un timp bine determinat. Considerăm că astfel, istoria locală devine o parte integrantă a istoriei țării și arheologia va putea răspunde la unele întrebări ale preistoriei, pentru epocile dinaintea cuvântului scris.

În epoca bronzului timpuriu s-a desfășurat procesul de cristalizare a triburilor trace, etnogeneza populației tracice.

Înainte de a încheia aceste rânduri, ne revine plăcuta îndatorire de a exprima gratitudinea noastră profesorului dr. Petre I. Roman, pentru îndrumările, sfaturile, îndemnul și sprijinul acordate în timpul elaborării acestei lucrări. Un cuvânt de caldă mulțumire se cuvine a adresa dr. Gh. Bichir (București), dr. Ioan Andrișoiu (Deva), dr. T. Bader (Hochdorf, Germania), dr. H. Ciugudean (Alba Iulia), dr. Fl. Costea (Brașov) și dr. V. Cavruc, pentru materialele puse la dispoziție, precum și pentru observațiile, sfaturile și informațiile de specialitate, ce mi le-au acordat.

Sf. Gheorghe, aprilie 1997.

Autorul

INTRODUCERE

1. CADRUL GEOMORFOLOGIC ȘI CONDIȚIILE NATURALE

În cadrul marilor unități geomorfologice ale țării, teritoriul de sud-est al Transilvaniei se situează în zona geografică centrală a patriei, este înconjurat de cotul Carpaților Răsăriteni și străbătut de râul Olt. În privința originii, a altitudinilor, a constituției geologice, precum și a condițiilor economice, prezintă două zone substanțial diferite între ele.

Zona centrală, cu o înălțime absolută de circa 525-560 m, este constituită din sedimente friabile și reprezintă golful nord-vestic al marelui bazin intracarpatic de origine tectonică - țara Bârsei. Rama muntoasă ține însă, în exclusivitate, de lanțul cutat și tectonizat al flișului carpatic, cu excepția marginii nordice, unde apar masive de munți vulcanici. La extremitățile de nord-vest și sud-est ale perimetrului se găsesc alte două bazine de origine tectonică erozivă: bazinul Baraolt și bazinul Intorsurii Buzăului.

În general, componentele geografice ale Carpaților de la Curbură prezintă diferențieri locale, încât pot fi identificate următoarele subunități: Carpații de la Curbura externă, unde se înscriu cele mai mari înălțimi, reliefându-se Munții Vrancei, Munții Buzăului, Munții Teleajenului și Doftanei; Carpații de la Curbura internă, formați din culmile domoale, joase ale munților Bodoc, Baraolt și Perșani, Depresiunea Brașov, cea mai mare și tipică depresiune intramontană din Carpații Românești. Fiecare dintre aceste subunități se individualizează în peisaj prin caractere particulare, fiind totuși legate organic între ele, astfel încât formează o unitate definită geografic, cu multiple raporturi de intercondiționare.

Condițiile geografice dintr-un anumit spațiu au jucat un rol important întotdeauna în dezvoltarea societății omenești. Astfel și în sud-estul Transilvaniei, unde rețeaua hidrografică deosebit de bogată, formele de relief, îndeosebi terasele văilor râurilor și a pâraielor, care au oferit condiții prielnice pentru statornicirea omului din cele mai vechi timpuri au influențat evoluția locuitorilor acestor ținuturi și în prima parte a epocii bronzului.

Pentru a încerca să reconstituim condițiile paleogeografice ale sud-estului Transilvaniei de acum mai bine de 4000 de ani, considerăm că este necesar să facem o prezentare mai detaliată a principalelor forme de relief, precum și a condițiilor geografice existente.

Munții Bodoc, Baraolt și Perșani, situați în prelungirea axelor orografice centrale și vestice ale Carpaților Orientali, acești munți mărunți, ce abia trec de 1000 m, închid spre vest și nord Depresiunea Brașovului, de care, în același timp, sunt legați sub mai multe aspecte geografice. Orientarea „ditală” a principalelor

culmi este însoțită de pătrunderea tentaculară a Depresiunii Brașov sub forma unor „golfuri” ce se îngustează pe măsură ce se afundă către nord - Depresiunea Râului Negru între munții Bodoc, Nemira și Brețcu; Depresiunea Sfântu Gheorghe între munții Bodoc și Baraolt; Culoarul Măierușului, Depresiunea Baraolt între munții Baraolt și Perșani. Pe șesul depresiunilor-golf Oltul meandreează, adunând o bogată rețea de ape ce drenează acești munți, pentru ca, în cele din urmă, să străpungă printr-un defileu epigenetic Perșanii, astfel că sub acest aspect apar justificate denumirile de „Muncei” (Mihăilescu 1963) și „Munții mici ai Oltului” (Tufescu 1974). Paralelismul culmilor și depresiunilor care-i separă, precum și strânsele relații funcționale pe care le au cu Depresiunea Brașov au sugerat numele de „Obcinele Brașovului” (Posea 1981).

Limita sinuoasă este marcată de o înșirare de localități aflate cel mai adesea la gura lărgită a văilor ce debutează în Depresiunea Brașov: Turia, Cernat, Moacșa (Munții Bodoc); Valea Crișului, Sâncraiu, Ariușd, Araci, Bățani (Munții Baraolt); Vârghiș, Racoșul de Sus, Măieruș, Crizbav, Vulcan (Munții Perșani), - localități, care în marea lor majoritate coincid cu așezările epocii bronzului timpuriu în această zonă. Același aspect și poziție îl au și localitățile ce jalonează spre vest contactul dintre Perșani și unitățile marginale ale Podișului Transilvaniei: Merești, Ocland, Racoș, Hoghiz, Sinca Veche.

Spre nord, către munții Harghitei și Ciucului, limita traversează prin curmături culmile ce-i leagă de aceștia, evidențiind ariile locale de discontinuitate formate prin lărgirea unor obârșii sau a unor culoare transversale: valea Jomborului - pasul Jombor - Depresiunea Plăieși - depresiunea Ozunca Băi, Bățanii Mari, Baraolt (în lungul cărora există un culoar de circulație și o arie de concentrare a populației încă din epoca preistorică).

Faliile locale, ce delimitează compartimentele fundamentului cristalin, scot în evidență arii de minim gravimetric - Hălchiu, Lunca Călnicului, Târgu Secuiesc - adevărate „piețe” de adunare a apelor din Depresiunea Brașov. Dinamica scoarței terestre a reliefului Munților Perșani imprimă o poziție de dublă tranziție, una între unitățile montane din nord și sud și alta între Depresiunea Transilvaniei și Depresiunea Brașovului (Cioacă 1979).

În Munții Baraolt, linia celor mai mari înălțimi se suprapune anticlinalului Aita-Belin, alcătuit din fliș grezos-calcaros, ce încalcă pe linia Malnaș-Zălan seria vestică a flișului de Bodoc - gresii, marnă -, linie ce corespunde cu versanții estici ai acestor munți. Spre sud - la Araci - formațiunile cuaternare acoperă aceste anticlinale.

În comparație cu Munții Baraolt, Munții Bodoc au o oarecare diversitate structurală. Rocile eruptive din nordul munților Baraolt și Bodoc introduc în peisaj unele particularități locale: măguri dezvoltate pe andezite (Chiș 983 m, în nordul Baraoltului), platouri de tip „mezas” pe formațiunea vulcanogen-sedimentară din partea de nord-vest a Bodocului.

Caracterele climatice ale acestor munți sunt strâns legate de poziția perpendiculară a culmilor Perșanilor, Baraoltului și Bodocului față de direcția de deplasare a maselor de aer vestic. Deși au altitudine mai mică în comparație cu celelalte culmi din Carpații Orientali, procesul de modificare a caracteristicilor maselor de aer are loc mai ales în Perșani, unde în ascensiunea lor pe versanții dinspre Depresiunea Transilvaniei, produc ploi orografice, pe când în descendența lor pe versantul estic are loc o încălzire adiabatică, iar conținutul de vapori scade apreciabil (de la 600 mm/an la 500 mm/an). Același proces are loc în cazul culmilor Baraoltului și Bodocului, dar la o scară redusă. Pentru masivele din Baraolt și Bodoc, versanții cu expunere sudică au unghiul optim de incidență a razelor solare de 20°-30° (Mihai 1975). Aceștia primesc în timpul unui an 133 900 cal/g față de 116 980 cal/g pe suprafețele orizontale sau 1520 cal/g pe versanții cu expunere nordică (Stan 1950). Datorită acestor condiții climatice optime, densitatea așezărilor în această zonă, încă din epoca bronzului era remarcabilă.

Temperatura aerului înregistrează valori medii anuale între 6,5°C la contactul cu Depresiunea Brașovului și 4°C pe culmile de 900-1000 m, excepție făcând Măgura Codlei și culmile Bodocului, unde valorile scad sub 4°C.

Precipitațiile atmosferice ajung la cantități de peste 800 mm anual în Perșani și în Bodoc, care depășește ca altitudine celelalte culmi. În Munții Baraolt, în schimb, numai în sectorul nordic cantitățile depășesc 700 mm anual, datorită altitudinii reduse și poziției de adăpost.

Oltul primește în totalitate rețeaua hidrografică ce drenează aceste culmi, fie direct, fie prin intermediul unor afluenți mai mari - Râul Negru, Vârghiș, Homorodul Mic. Aceste râuri contribuie la sporirea debitului lichid mediu de la 9,20 m³/s, la postul Micfalău - Malnaș, la 37,9 m³/s cât se înregistrează la Feldioara.

În peisajul acestor munți scunzi, învelișul vegetal și cel de sol este în general omogen. Etajul pădurilor de fag montan și cel al gorunului corespund cambisolurilor, respectiv solurilor brune acide și brun acide feriluviale de pe culmile cele mai înalte și solurilor brune eu-mezobazice puternic spălate, cu un material parental format predominant din depozite aluviale nisipoase, argile și de terasă. Singurele elemente ce introduc o notă distinctă sunt pădurile de mesteacăn pur de la limita inferioară a făgetelor din nordul Munților Bodocului - păduri ce fac tranziția către cele de amestec de fag cu rășinoase din Munții Ciucului - pajiștile colinare secundare apărute pe locul pădurilor de gorun din sudul Baraoltului și mai ales asociațiile relictice glaciare, păstrate în vecinătatea surselor de ape carbogazoase alcaline.

În acest spațiu geografic a existat încă din cele mai vechi timpuri o populație stabilă, care a lăsat mărturii dintre cele mai diverse.

Depresiunea Brașovului, situată aproximativ în centrul țării la curbura internă a arcului carpatic, este o arie de discontinuitate între Carpații Orientali și cei Meridionali, fiind cea mai întinsă depresiune intramontană din Carpații Românești (2004 km²) și una dintre cele mai reprezentative.

Mișcările tectonice care au afectat arcul carpatic au avut ca efect o compartimentare inegală. Regiunea de la curbura Carpaților Orientali cuprinde trei compartimente: unul extern, înalt, al doilea central, depresiunea plană a Brașovului, al treilea intern, cu rare vârfuri de peste 1200 m înălțime (Mihăilescu 1963). Depresiunea reprezintă o mare cuvetă formată dintr-o câmpie aluvionară întinsă și plană, ușor înclinată spre partea centrală, către Olt și Râul Negru. Prin pasuri (Vlădeni, Giuvala, Predeal, Bratocea, Buzău, Oituz etc.) a avut și are loc o intensă circulație din și spre depresiune cu o importanță deosebită asupra dezvoltării economico-sociale a acestei regiuni. Depresiunea Brașovului prezintă limite clare, marcate prin denivelări apreciabile. Limita sa estică este formată de munții Brețcului și Nemirei, între care se intercalează pasul Oituz. La nord, munții Bodoc și Baraolt, cu altitudini de numai 100-200 m față de lunca Oltului, pătrund adânc în depresiune. Rama muntoasă de la nord imprimă depresiunii un contur lobat, prin golfurile adânci formate de Valea Oltului și de cea a Râului Negru. Aceste limite morfologice sunt subliniate și de diferențieri ale climei și vegetației. Astfel, pădurea coboară până la aproximativ 600-700 m, de unde începe să se desfășoare prispa piemontană și urmărește în general traseul izotermei de 6°C și al izohietei de 700-800 mm. Pe elementele naturale se suprapune elementul uman, aria de contact dintre munte și depresiune fiind marcată de numeroase așezări încă din epoca bronzului.

Alcătuirea geologică complexă oferă importante rezerve de roci utile, îndeosebi din categoria materialelor de construcții - gresii, calcare, andezite, argile, nisipuri, pietrișuri - și de ape minerale.

Depresiunea Sfântu Gheorghe include, în nord, câmpia piemontană Câmpul Frumos, în sud Piemontul Săcele și în centru Câmpia Calnicului. Compartimentul estic, format din Câmpul Brateș, Piemontul Turia și Câmpul Lunga, cu o lățime de circa 20 km și o lungime de aproximativ 40 km, corespunde Depresiunii Râului Negru. Altitudinea medie a depresiunii este de 530-560 m, cele mai reduse valori absolute întâlnindu-se în partea centrală, în lungul Oltului și al Râului Negru, unde coboară sub 500 m (484 m aval de Feldioara, 498 m la confluența Râului Negru cu Oltul).

Câmpurile, forma de relief cea mai caracteristică a depresiunii, ocupă partea centrală a acesteia, între 520 și 650 m. Predomină câmpiile aluviale. Condițiile pedoclimatice - soluri brune luvice, climat răcoros și relativ umed - permit utilizarea largă a acestor câmpuri în agricultură, suprafețe întinse fiind ocupate de culturi de cartofi, sfeclă de zahăr, grâu, orz, porumb, linte, etc.

O suprafață care se detașează net în cuprinsul depresiunii o constituie dunele de la Reci - Aninoasa - circa 1000 ha - din compartimentul Râului Negru, pe malul stâng al râului cu același nume, formate prin modelare eoliană. Acestea sunt singurele dune din interiorul arcului carpatic. În general sunt dune joase, sub 3 m altitudine relativă, orientate pe direcția vânturilor dominante.

Poziția geografică a Depresiunii Brașov, aproximativ în centrul țării, creează premisele unui topoclimat specific de depresiune intramontană, cu nuanțe excesive, caracterizat prin frecvente și intense inversiuni termice, temperaturi minime foarte scăzute, înghețuri timpurii, precipitații relativ scăzute, o circulație a aerului diminuată (Mihai 1975). Temperatura medie anuală a aerului oscilează între 7,1°C și 7,6°C, valorile mai ridicate înregistrându-se în depresiunile Bârsei și Sfântu Gheorghe, unde se face simțită mai mult circulația vestică. Cele mai scăzute valori medii termice, sub -6°C, se produc iarna în Depresiunea Râului Negru, care se află sub influența maselor de aer continental rece din est, nord-est.

Producerea atât de frecventă a inversiunilor de temperatură se reflectă direct în structura peisajului geografic din depresiune: prispa piemontană marginală, care de cele mai multe ori se află deasupra stratului de inversiune, beneficiază de o cantitate mai mare de căldură, ceea ce a influențat, alături de alți factori geografici și o intensă activitate umană: densitatea mai mare a locuitorilor, peste 50 loc/km², decât în partea centrală a depresiunii, numărul mai mare de așezări, varietatea mai mare de plante cultivate și în special de pomi fructiferi.

Favorizată de poziția geografică, la interferența Carpaților Orientali cu cei Meridionali, Depresiunea Brașovului dispune de un remarcabil potențial de habitat, care a atras din timpuri străvechi elementul uman. Descoperirile arheologice atestă locuirea Depresiunii Brașovului încă din paleoliticul superior (Roska 1929, 260), apoi din neoliticul inferior, adesea pe aceleași vetre, pe care așezările și-au continuat existența până în zilele noastre. În acest spațiu s-a descoperit un număr însemnat de așezări din perioada de tranziție și din epoca bronzului timpurii.

Pe cursul superior al Oltului, în partea central-vestică a Carpaților Orientali, între munții vulcanici neogeni ai Harghitei, la vest și munții cristalini ai Curmăturii și de fliș ai Ciucului, la est, se extinde Depresiunea Ciuc. În direcția nord-sud are o lungime de circa 50 km, iar în direcția vest-est o lățime maximă de circa 12 km. Ea face parte dintre depresiunile intracarpate, ocupând partea de sud a ulucului tectono-vulcanic. Are o origine complexă - tectonică, de baraj vulcanic și de eroziune. La nord, prin curmătura de la Izvoru Mureșului, comunică cu Depresiunea Giurgeu, iar la sud, prin Defileul Oltului de la Tușnad, cu Depresiunea Brașov; spre vest, comunică prin pasul Vlăhița, cu Depresiunea Transilvaniei; spre est, prin pasul Ghimeș, are legături cu Depresiunea Dărmănești. Datorită acestora, depresiunea a constituit din cele mai vechi timpuri o regiune de concentrare și de polarizare a populației.

Analiza evoluției Depresiunii Ciuc evidențiază faptul că aceasta a rezultat în urma ruperii și prăbușirii unui sector longitudinal al fundamentului carpatic, înaintea erupțiilor neogene. Definitivarea depresiunii s-a realizat prin punerea în loc a Munților Harghita, parte constituantă a lanțului eruptiv neogen din Carpații Orientali.

Fundamentul cristalin al depresiunii este acoperit de depuneri triasice, jurasice și cretace, reprezentate mai ales prin strate de Sinaia și strate de Comarnic (Oncescu 1957; Băncilă 1958; Murgeanu, Filipescu 1961).

Dintre liniile rupturale din fundament, dispuse în rețea, mai importante pentru compartimentarea actuală a depresiunii sunt cele cu direcția vest-est, datorită cărora au fost puse în loc corpurile bazaltice de la Racu și Jigodin, parțial acoperite cu aglomerate vulcanice mai noi, în care Valea Oltului are sectoare transversale, cu aspect de defileu.

Bogățiile subsolului sunt strâns legate de formațiunile geologice, mai ales de cele vulcanice, în situ sau remaniate, de precipitațiile abundente și de regimul lacustru-mălăștin în care a evoluat depresiunea. În Ciucul Superior există zăcăminte de minereuri de fier (sideroză), exploatate la Mădăraș. În Ciucul Mijlociu se află zăcăminte de turbă la Miercurea Ciuc, iar în Ciucul Inferior au fost semnalate zăcăminte de hidrargir la Sântimbru, de caolin la Sânsimion și de turbă la Tușnad.

Relieful depresiunii este alcătuit din piemonturi, terasele și lunca Oltului. Terasa Oltului, în număr de patru, cu altitudini de 2-5 m, 8-12, 15-22 și 18-40 m (Tövissi 1977), alcătuiesc cea mai mare parte a vetrei depresiunii. Cele mai multe terase au aspectul unor câmpuri întinse, au o fragmentare redusă și pânze freatice mai profunde, care favorizează practicarea culturilor de câmp și oferă terenuri propice pentru așezări și căi de comunicații. Pe piemonturi și pe terasele cu poduri mai înclinate, ca și în Depresiunea Giurgeu, se remarcă și aici marea extindere a agroteraselor - cele mai multe folosite din preistorie.

Depresiunea Ciuc face parte dintre cele mai reci regiuni din Carpații Românești, datorită mai ales inversiunilor termice în timpul iernii, cauzate de munții înconjurători și în special de Harghita, barieră naturală în calea maselor de aer din vest. Temperatura medie anuală este de 5,8° C, a lunii ianuarie de 7,6° C, iar a lunii iulie de 16,9° C.

Precipitațiile medii anuale sunt cuprinse între 600 și 700 mm în vatra depresiunii.

Depresiunea Ciuc este o regiune de convergență hidrografică. Densitatea rețelei hidrografice este cuprinsă între 0,7 și 0,9 km/km², principala arteră hidrografică fiind Oltul, care intră în depresiune la Sândominic.

În Depresiunea Ciuc se remarcă o mare diversitate de soluri, datorită condițiilor specifice. În vatra depresiunii predomină cernoziomuri argiloiluviale și cambice, utilizate pentru culturi mai puțin pretențioase la căldură.

Condițiile naturale au fost favorabile fixării omului și aici, încă din cele mai vechi timpuri, în mod deosebit în depresiuni, pe văile largi și pe culmile domoale și mai joase.

Cercetările arheologice au scos la iveală dovezi ale prezenței omului în Depresiunea Ciuc în epoca bronzului timpuriu și cel mijlociu.

În concluzie putem afirma, că sud-estul Transilvaniei a oferit condiții naturale optime pentru dezvoltarea așezărilor omenești din epoca bronzului, care au reprezentat elementul dominant în dinamica peisajului geografic. Aceste așezări poartă amprenta condițiilor naturale, prin poziția lor geografică, prin întinderea și fizionomia lor, prin însuși modul de organizare a gospodăriei, prin tipologia funcțională (pl. I.) (Geografia României III. 1987.)

2. ISTORICUL CERCETĂRILOR

Prima lucrare științifică, referitoare la istoria antică a Transilvaniei datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea (Szamosközy 1593.)

În ceea ce privește epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei, primele descoperiri de obiecte, aparținând acestei epoci, au fost semnalate pe la mijlocul secolului al XIX-lea (Neugebauer 1851; Römer 1868, 39.).

Treptat, în urma apariției unor depozite „tezaur”, s-au constituit și primele colecții particulare. S-au publicat și primele lucrări științifice specializate, diversificate pe anumite epoci istorice. Aceste descoperiri au fost în majoritate fortuite. Nu trebuie să excludem însă nici posibilitatea existenței unor descoperiri și mai vechi, care nu au fost semnalate, ori salvate, iar cu timpul s-au pierdut.

În sud-estul Transilvaniei, cercetarea arheologică cu privire la epoca bronzului a cunoscut trei mari etape de dezvoltare. Prima cuprinde cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, constituind epoca romantică a cercetărilor, care se încheie cu anul 1879, data înființării Muzeului Național Secuiesc de la Sf. Gheorghe (Csutak 1929, 5-25), după care munca de cercetare a căpătat un aspect organizat.

A doua etapă în istoricul cercetărilor, cea clasică, când s-au pus bazele cronologiei epocii bronzului, s-a încheiat pe la sfârșitul celui de al doilea război mondial.

A treia etapă și cea mai rodnică se desfășoară începând cu anul 1944 până în zilele noastre.

În prima etapă putem vorbi numai de colecționari, care au fost interesați mai mult de posedarea obiectelor descoperite, întregi și frumoase, decât de importanța lor patrimonială. Nu aveau nici o preocupare pentru cunoașterea condițiilor de descoperire, considerând, în cel mai bun caz, că aceste obiecte au o valoare istorică pentru regiunea respectivă. Acești colecționari au salvat de la distrugere sau de la înstrăinare multe obiecte arheologice importante și din epoca bronzului. În această perioadă au fost descoperite mai multe depozite cu unelte și bijuterii din aramă, din bronz și din aur, care mai târziu au ajuns în colecția unuia dintre muzeele din această regiune (Roska 1929).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, marea majoritate a obiectelor aparținând eneoliticului târziu și epocii bronzului timpuriu, precum și depozitele

de obiecte de bronz provin din descoperiri întâmplătoare. Apariții izolate de obiecte de aramă sunt cunoscute de la Gheorgheni (Roska 1929, I/14, 20), Arcuș (pl. XCIII /1-2), (László 1911, 175-259; Roska 1929, 270), Măgheruș (Roska 1929, 270); Covasna (Much 1893, 167-169; Roska 1929, 270); Pădureni (Beșineu) (Hampel 1880, pl. 31/4; Roska 1929, 270), de la Subcetate, Albiș, Toplița, Sedriaș, Turia de Jos, Simeria, Jimbor, Bodoc, Cernat, Odorheiu Secuiesc, Bancu, Sf. Gheorghe-Örkő (Roska, 1929, 272). Numărul așezărilor este, de asemenea, impresionant: Cernatul de Jos, Pădureni (Beșineu), Dalnic, Mărtănuș, Poian, Sânzieni, Comalău, Boroșneu Mare, Olteni, Cătălina, Sf. Gheorghe-Örkő, Turia (Roska, 1929, 272.).

Primele sondaje arheologice au fost efectuate în anul 1867 la Brăduț de Dániel Gábor (Orbán 1868, 221-223), care a descoperit șase morminte din lespezi de piatră în cei 9 tumuli cercetați. Tot în cursul anilor '60 ai secolului trecut, B. Orbán a străbătut cu pasul întreaga „Secuime”, între anii 1862-1868, și a elaborat apoi vasta sa operă în șase volume (Orbán 1868-1873), în care prezintă sud-estul Transilvaniei din punct de vedere istoric, arheologic, geografic, etnografic. Cu toate că face și erori - totuși, pentru vremea respectivă, îl putem considera un autor științific. În anul 1876, C. Gooss întocmește primul repertoriu arheologic al Transilvaniei, în care include și majoritatea descoperirilor cunoscute la vremea respectivă în sud-estul Transilvaniei (Gooss 1876).

Trebuie să fie menționat rolul soției lui Cserey János, Zathureczky Emília de la Imeni (jud. Covasna), care, prin donarea colecției sale particulare de antichități locuitorilor acestor ținuturi, devine fondatoarea Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, în anul 1879 (Csutak 1929, 5-25).

După înființarea muzeului la Sf. Gheorghe, cercetarea arheologică cunoaște o nouă etapă de dezvoltare. Colecția de bază înglobează și o serie de vestigii arheologice din epoca bronzului timpuriu, care au fost studiate și prelucrate de primii custozi-directori ai instituției (Nagy 1882, 28-32.). În anuarul muzeului sunt publicate anual noile obiecte, cu care s-a îmbogățit colecția.

După Nagy Géza, László Ferenc a grupat în jurul lui o serie de oameni entuziaști de cultură, animați de dorința de a face cunoscut trecutul istoric al acestor ținuturi. Rezultatele cercetărilor istorice au fost publicate în diferite reviste de specialitate, locale și centrale (Margitay 1873, Much 1893, Nagy 1886, Téglás 1887, 1891, Solymossy 1895, Roediger 1908, etc.).

Prin cercetarea așezării de la Ariușd, Fr. László, doborând granițele provincialismului, a intrat în circuitul științific internațional. Activitatea lui a fost apreciată, în afara cercetătorilor contemporani maghiari (Kovács István, Márton Lajos, Pósta Béla, Roska Márton, Téglás Gábor) și de Vasile Pârvan, Ion Andrieșescu, Al. Tzigara-Samurcaș, H. Schroller, precum și de cercetători străini, ca: Hubert Schmidt, V. Gordon Childe, Kozłowski (Polonia), V. V. Hvoiko (Ucraina), E. von

Stern (Odesa), M. M. Vasić (Belgrad), G. Wilke, (Leipzig), Sf. Gheorghe devenind astfel un centru renumit al științei arheologice (A. László 1978).

Materialul arheologic, aparținând epocii bronzului timpuriu, a fost cercetat numai sporadic, la Ariușd, în ultimul nivel, la marginea vestică a așezării neolitice. În afară de aceasta, au mai fost adunate obiecte găsite întâmplător în așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő, aparținând culturii Schneckenberg.

Folosind rezultatele acestor cercetări, în anul 1929, arheologul clujean Roska Márton, într-un repertoriu arheologic, a încercat să contureze printre altele și aspectele epocii bronzului din această zonă geografică (Roska 1929).

Corecta încadrare cronologică a descoperirilor din sud-estul Transilvaniei a făcut-o I. Nestor în opera sa de sinteză, *Der Stand...*, care și astăzi este baza de plecare pentru cercetătorii care se ocupă cu această problemă (Nestor 1933). Cu unele aspecte ale epocii bronzului s-au ocupat: H. Schroller, A. Prox, D. Popescu și alții.

După cel de al doilea război mondial, preocupările colectivului muzeului din Sf. Gheorghe, în frunte cu pasionatul director Zoltán Székely, s-au orientat și spre elucidarea unor probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei (Székely 1946, 1953, 1955/a). Sub egida Academiei Române, au fost întreprinse cercetări de mai mare amploare în toate domeniile arheologiei. Sub conducerea lui C. Daicoviciu, în anul 1949 (Székely 1951), și al lui I. Nestor (Nestor 1957), în 1954-55 la Leț au fost depistate, în afară de așezări neolitice, și resturi din epoca bronzului.

Sunt importante sondajele executate de muzeul din Sf. Gheorghe în așezările de la Sâncrăeni (Székely 1957), Jigodin (Székely 1973, Roman 1976, 40), Ciomortan-Păuleni (Székely 1971), Zăbala (Székely 1970) și săpăturile din așezările culturii Schneckenberg de la Sf. Gheorghe-Örkő (Székely 1973). Tot astfel, descoperirile de la Araci (Székely 1955/c), Angheluș, Sânzieni, Turia etc.

Din colectivele de cercetare amintim numele unor iluștrii arheologi ca: I. Nestor, E. Zaharia, C. Daicoviciu, D. Protase, I. I. Russu, E. Chirilă, Gh. Bichir, K. Horedt, P. Roman, P. János, I. Molnár, Z. Székely și alții.

Cercetările asupra epocii bronzului, care în ultimele decenii au constituit principala preocupare a arheologilor din regiune, au furnizat un bogat material pentru cunoașterea procesului de dezvoltare a societății omenești, a comunităților tracice, în perioada epocii bronzului timpuriu, epocă istorică, care constituie subiectul lucrării noastre, în zona depresionară a sud-estului Transilvaniei.

Considerăm, că aceste cercetări sistematice, întreprinse în această parte a spațiului intracarpatic, au o importanță deosebită la aprofundarea cunoașterii unor probleme ale preistoriei țării noastre.

3. NOȚIUNEA DE BRONZ TIMPURIU ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI. CARACTERIZARE GENERALĂ

Întreaga dezvoltare istorică a sud-estului Transilvaniei, situat în centrul țării și înconjurat de arcul Carpaților de Curbură, se leagă de regiunile învecinate din Muntenia și Moldova. Dincolo de Carpați spre est și sud, de-a lungul perioadei de care ne ocupăm, epoca bronzului timpuriu și prima parte a epocii bronzului mijlociu - situată, în cronologia relativă, între culturile Coțofeni și Wietenberg -, constatăm dezvoltarea unor culturi materiale asemănătoare, sau pătrunderi intense dintr-o direcție sau alta, ale unor culturi care își aveau centrul de dezvoltare la sud sau est de Carpați. Zona depresionară din sud-estul Transilvaniei este mai mult legată, în toată dezvoltarea sa istorică, de regiunile învecinate, decât de centrul și vestul Transilvaniei.

Pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate în ultimii patruzeci, cincizeci de ani, asupra dezvoltării societății omenești în epoca bronzului timpuriu și prima parte a bronzului mijlociu, cu toate că, aceste cercetări în unele privințe sunt lacunare, totuși prin succesiunea culturilor atestate, se poate face o sinteză, care reflectă continuitatea vieții omenești în această regiune.

În general, în literatura de specialitate europeană și cea românească, însăși terminologia, pentru definirea acestor perioade istorice - eneolitic, tranziție, bronz timpuriu - a parcurs o dezvoltare îndelungată și transformări esențiale. Noi nu ne propunem să facem un istoric al acestor dispute și divergențe, fiindcă în ultimii ani au făcut-o deja alții cu multă pricepere (Schroller 1933, 248; Nestor 1928; Prox 1941, 80, 90; Popescu 1944; Berciu 1960, 1966; Comșa 1967; Roman 1968, 1971, 1981/a, 1983/b; Nestor și Zaharia 1968; Morintz, Roman 1968, 1973; Morintz, Vulpe 1976; Dumitrescu 1972, 1974; Vlassa 1964; Horedt 1968; Popescu 1965, 1970; Vulpe 1970, 2; 1974, 1979; Roman 1981/b; Roman, Némethi 1978, 59; Roman 1986/a, 29-55; Ciugudean 1991, 104; Rotea 1993, 65; Gogâltan 1995, 55; Andrișoiu 1992, 87-88; Ciugudean 1996, 15-21). Pentru culturile epocii bronzului timpuriu, care s-au dezvoltat în sud-estul Transilvaniei, cronologia propusă de P. Roman, la care ne vom raporta și noi, este cea mai potrivită.

Ne-am propus să facem o prezentare a culturilor locale, care se succed în această perioadă istorică pe teritoriul sud-estic al Transilvaniei. Bineînțeles, făcând și o analiză comparativă, precum și legăturile posibile cu fenomenele culturale învecinate, care au contribuit sau au influențat dezvoltarea comunităților locale din această regiune.

În sud-estul Transilvaniei, zonă geografică cu forme de relief caracteristice și deosebit de favorabile pentru dezvoltarea societății omenești, semnalăm un fond local eneolitic foarte puternic, reprezentat prin etapa târzie a culturii Ariușd (B), pătrunderile culturii Tisa în fazele Tiszapolgár și Bodroghkeresztúr (Nestor 1933, 76;

Székely 1964, 125), prezența ceramicii Cucuteni-Ariușd A-B și B în așezările de tip Bodroghkeresztúr. Aceste comunități s-au menținut în pofida influențelor nord-pontice (Roman 1986/a, 34). Perioada de tranziție este reprezentată de comunitățile coțofeniene timpurii. Este de remarcat numărul relativ mare al descoperirilor din această perioadă - peste 50 - dar numărul așezărilor cercetate sistematic însă este destul de redus.

Odată cu primele manifestări culturale sudice de tip Zimnicea (Alexandrescu 1974), Mlăjet (Roman 1986/a), Smeieni (Simache și Teodorescu 1962, 273-283), Sânzieni (Zs. Székely 1980), Turia (Zs. Székely 1983), apar și primele elemente etno-culturale de tip Zăbala, caracteristice epocii bronzului timpuriu din subetapa Ib (Roman 1986/a, 31).

Materialul de la Zăbala reprezintă, deocamdată, o descoperire izolată, dar cu analogii clare în sud-estul României și nord-estul Bulgariei. Imediat după descoperirea așezării de la Zăbala, E. Zaharia (1970, 63) a fost de părere că aceasta reprezintă un substrat pe care s-a dezvoltat cultura Monteoru, iar Foltești II ar sta la baza culturii Glina III - Schneckenberg. Z. Székely, descoperitorul așezării, este de părere că această cultură este mai timpurie decât cultura Schneckenberg și a stat la formarea acesteia. Ulterior, E. Zaharia a subliniat că această descoperire este înrudită și probabil contemporană cu grupul „Vládháza”, participând la formarea culturii Schneckenberg (Zaharia 1995). Din analiza amănunțită a materialului de la Zăbala reiese că, aceasta este o pătrundere sudică, având cele mai bune analogii în inventarul cimitirului de la Zimnicea (Alexandrescu 1974). Se constată bineînțeles, și unele trăsături caracteristice locale. Descoperirile de la Livezile reprezintă pătrunderi sudice similare cu Zăbala. Nu se poate afirma însă o influență directă a comunităților de tip Zăbala asupra manifestărilor de tip Livezile, ambele fiind variante locale ale unor pătrunderi sudice, cultura Zăbala fiind mai timpurie.

Urmând orizontului Zăbala, cultura Schneckenberg, cu fazele A și B, este cea mai reprezentativă pentru perioada a doua a epocii bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei. Aria de răspândire a ei este limitată la sudul și sud-estul Transilvaniei.

În bazinul Ciuc se dezvoltă grupul Jigodin, care este contemporan cu Schneckenberg B și descoperirile de tip Bogdănești. Această subetapă este sincronă ultimei faze a culturii Coțofeni, perioadei târzii a culturii Vučedol, grupul Boșaca, fazei Ezero B1, Thessalicului și Helladicului timpuriu III., Troiei IV. (Roman 1986/a, 31). În urma descoperirilor de la Odaia Turcului (Tudor 1982) s-a demonstrat că această subetapă este mai veche decât cele mai vechi manifestări ale culturii Monteoru și reprezintă etapa a II-a a bronzului timpuriu.

În cadrul complexului tumular de la Brăduț, materialul ceramic descoperit în mormintele nr. 1 și 3 prezintă analogii cu ceramica grupului Jigodin, dar în aceeași măsură și cu materialul de la Dealul Melcilor (Schneckenberg) (Prox 1941), precum

și cu așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő, aparținând fazei B a culturii Schneckenberg (Székely 1973).

Mormântul în cutie de piatră sub tumul, descoperit la Moacșa-Eresteghin (Zs. Székely 1980, 41-47), cu un vas de tip Milostea, tumulul nr. II, aparține ultimei etape, care poate să fie contemporană cu faza Năieni-Schneckenberg și cu mormintele din nordul Munteniei centrale, precum și cu grupul Belotic Belo Crkva-Makó, Vinkovci-Somogyvár.

Unele fragmente ceramice, descoperite în aria de locuire Schneckenberg au fost atribuite culturii Monteoru, fazele I C4 și IC3 (Zaharia 1990, 34). După părerea noastră acestea reprezintă ca forme și ornamente elemente care s-au dezvoltat dintr-un substrat comun.

Între fondul Schneckenberg, de tip Năieni, și cimitirul tumular format din trei tumuli de la Moacșa-Eresteghin și până la apariția grupului cultural de tip Ciomortan-Monteoru IC3 (Székely 1971, 391) se intercalează descoperirile de la Zoltan (com. Ghidfalău), din vara anului 1996 ieșite în săpătura lui V. Căvruc, care prezintă un sincronism cu descoperirile de tip Iernut, caracterizat prin răspândirea ceramicii cu decor striat și textil (Vlassa 1966; Horedt 1967, 1968; Roman 1981/b, 1986/a; Ciugudean 1996, 110-112). Acest material, care corespunde ultimei faze a bronzului timpuriu, acoperă în sud-estul Transilvaniei etapa a III-a, BT. III, conform cronologiei propus de P. Roman.

Cultura Ciomortan, cunoscută din așezările de la Ciomortan-Păuleni, Poian, Sântionlunca și Peteni, formată pe un fond Schneckenberg, Monteoru-Costișa, reprezintă prima fază a epocii bronzului mijlociu în sud-estul Transilvaniei.

Această perioadă istorică, destul de îndelungată, situată, conform cronologiei proprii, între cultura Coțofeni și Wietenberg, precede sistemului cronologic al lui Reinecke (1924). Astfel perioada timpurie a epocii bronzului, în cronologia absolută, se plasează în a doua jumătate a mileniului III. î. Ch.

II. CULTURILE EPOCII BRONZULUI TIMPURIU

1. PRELIMINARIILE EPOCII BRONZULUI ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

Una dintre cele mai importante etape ale istoriei străvechi a patriei noastre o constituie perioada de trecere de la eneolitic la epoca bronzului timpuriu. În acest timp dispar culturile vechi, neolitice, care au avut o dezvoltare lungă în timp și apare o nouă civilizație din perioada timpurie a epocii bronzului, care are rădăcini în lumea balcanică, egeo-anatoliană și, nu în ultimul rând, sud-caucaziană.

Lucrarea de față nu își propune să treacă în revistă întreaga problemă a acestei perioade, ci amintind principalele păreri emise, în această direcție, pe baza unor descoperiri mai importante ale culturii Coțofeni și a altor culturi sincrone sau învecinate din perioada de tranziție, va încerca doar să lege aspectele locale, care se desprind deocamdată din analiza materialelor cunoscute din spațiul de sud-est al Transilvaniei cu fenomenul cronologic de dezvoltare a întregului teritoriu al țării noastre.

Trecerea de la neolitic la epoca bronzului este perioada istorică în care culturile cu ceramică pictată de tip Ariușd și Petrești își încetează existența.

În sud-estul Transilvaniei, după etapa târzie a culturii Ariușd (B) - cultură caracteristică pentru această zonă geografică, caracterizată printr-o viață economică înfloritoare, așezări de lungă durată, un dezvoltat meșteșug al olăritului, precum și începutul unei activități metalurgice -, pătrunde cultura Tisa, în fazele sale de dezvoltare Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr (Nestor 1933, 76; Székely 1964, 125). Prezența ceramicii Cucuteni-Ariușd A-B și B în așezările culturii Bodrogkeresztúr de la Reci (Székely 1970, 70-74), Mugeni (Ferenczi 1965, 417), Cristur (Székely 1983/a, 31-42), Măgheruș (Székely 1964, 121-136), Hărman (Ad. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu 1973, 239-259) dovedește că purtătorii acestei culturi s-au stabilit în sud-estul Transilvaniei în faza finală de dezvoltare a culturii Ariușd și nu în faza ei mijlocie. Prin urmare, nu se poate vorbi despre un sincronism între Cucuteni A - Ariușd și Tiszapolgár, cum au susținut unii cercetători (Kutzián 1963, 448).

Cultura Coțofeni este cunoscută în sud-estul Transilvaniei numai din descoperiri întâmplătoare (Schroller 1933, 35-38, 71-72, 74-78; Roska 1941; Prox 1941; Berciu 1961, 1966; Bichir 1962; Székely 1968) și sporadic din câteva săpături efectuate în așezările de la Reci (Székely 1962), Feldioara (Comșa 1970), Malnaș-Băi (A. László 1980, 124-126) care nu au furnizat date suficiente pentru a stabili etapele ei de dezvoltare. În întreaga zonă depresionară din sud-estul Transilvaniei, au fost localizate 53 de puncte cu descoperiri Coțofeni (pl. II). Lucrarea monografică a lui P. Roman (Roman 1976) amintește 24, la care au mai fost adăugate încă 20 (Maxim 1996). Numai între Târnava Mare și Târnava Mică, pe teritoriul fostului scaun medieval Cristur, E. Benkő a identificat 24 de așezări, iar alți autori

amintesc 33 de puncte (Benkő 1992, 7; Maxim 1996), fără a face însă precizări cu privire la fazele de evoluție a acestor complexe.

În această regiune, în 60% din numărul așezărilor de tip Ariușd, au fost găsite fragmente ceramice de tip Coțofeni. În general, așezările mici sunt izolate și materialul ceramic este sărac. Este vorba deci de așezări sezoniere, ale unor comunități de crescători de animale. Aproape de așezarea cucuteniană de la Eliseni, la Săcel, pe vârful Chicui, la o altitudine de 611 m, a fost descoperită o cetate de pământ, întărit cu șanț de apărare. Această fortificație este considerată cea mai veche manifestare de acest gen din regiune (Benkő 1992, 7).

În afara lucrării monografice a culturii Coțofeni (Roman 1976), celelalte studii (Maxim 1996; Benkő 1992 7) nu fac precizări privind fazele de dezvoltare ale complexelor coțofeniene. Nici săpăturile de la Reci (Székely 1962) și Malnaș-Băi (László 1987) nu au furnizat date suficiente pentru stabilirea etapelor de dezvoltare a culturii în această parte a Transilvaniei.

Descoperirea unei așezări Coțofeni, din prima etapă de dezvoltare, la Turia, a făcut posibilă cunoașterea aspectului și a elementelor caracteristice ale acestei culturi. La Turia au fost descoperite unelte de piatră și un bogat material ceramic, multe vase întregi, cu forme și ornamente variate (pl. III/1-6). Date noi în legătură cu dezvoltarea vieții spirituale a culturii Coțofeni ne-a furnizat o groapă, pentru ritual magico-religios. În stratul de cultură Coțofeni, în groapa săpată în sol viu, au fost așezate o amforă cu două torți (pl. IV/3/a-b), o strachină și patru bucăți de metacarpe de animal (pl. V). Asemenea complexe rituale sunt cunoscute din neolitic (Comșa 1987, 148-149; Gimbutas 1989, 116). Din eneolitic și din perioada de tranziție, implicit din cultura Coțofeni, nu sunt atestate (Roman 1976, 31-33). O vatră-altar, descoperită la Cernat, aparținând culturii Wietenberg (Zs. Székely 1988, 46), dovedește prezența acestor manifestări și în epoca bronzului.

Apartenența mormintelor de la Reci (Székely 1962) culturii Coțofeni este acceptată cu rezerve de unii cercetători (Roman 1976, 31; Dumitrașcu 1972, 50), (pl. IV/1,4).

La Brăduț, complexul tumular începe la sfârșitul primei etape a culturii Coțofeni și a continuat în epoca bronzului, în cultura Schneckenberg B, peste care s-a suprapus parțial un strat al culturii Noua (Zs. Székely 1995, 1996).

Cultura Coțofeni, care în cronologia absolută se plasează în a doua jumătate a mileniului III. î. Ch., în sud-estul Transilvaniei s-a încheiat în prima ei etapă de dezvoltare (Roman 1976, 38). Această perioadă este legată de procesul de indo-europenizare a comunităților din regiune. Materialele din complexele Coțofeni sunt uniforme, constatare care a dus la concluzia că locuirea lor a avut o durată scurtă. Evoluția lor a fost întreruptă de pătrunderea unor comunități străine. În sud-estul Transilvaniei, culturii Coțofeni i-a urmat, în unele zone, cultura Schneckenberg (Comșa 1970), în partea estică comunitățile aspectului cultural Zăbala (Székely 1968), iar în depreșiunea Ciucului, cultura Jigodin (Roman 1987, 125).

În centrul și sud-estul Transilvaniei trebuie să ținem cont deci de unele realități culturale, care jalonează schema cronologică a perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului timpuriu. Astfel, după descoperirile de tip Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, grupul Decea Mureșului, orizontul cu torți pastilate, unele elemente de tip Cucuteni C, culturile Zăbala și Schneckenberg-Jigodin sunt principalele elemente etno-culturale, care caracterizează dezvoltarea societății omenești în această regiune geografică, care are o importanță deosebită din punct de vedere economic și social.

2. CULTURA ZĂBALA

Primul aspect cultural din sud-estul Transilvaniei, care din punct de vedere cronologic se încadrează în epoca bronzului timpuriu, îl constituie cultura Zăbala, care până-n prezent este cunoscută dintr-o singură așezare și dintr-un singur mormânt.

2.1. Cadrul geografic

Bazinul intramontan Tg. Secuiesc, mărginit de Munții Nemira și Munții Brețcului la est și Munții Intorsurii la sud, iar la vest de șirul Munților Bodoc, a păstrat, în unele locuri, și coline-martori, sub forma unor horsturi de vârstă cretacică, puternic erodate și înconjurate de sedimente mai noi, cum sunt Movila Tătarilor de la Zăbala, Dealul Cetății de la Țufalău și Movila Telek de la Reci.

Movila Tătarilor este situată pe malul stâng al Râului Negru (pl. VI/1-2), pe prima terasă în dreapta drumului care leagă comuna Zăbala cu Tâmașfalău (pl. VII/1). Ea are formă ovală, așezată în direcția nord-sud, laturile nordică și cea sudică fiind line, iar cele de est și vest abrupte. Pe vârful movei este un mic platou (pl. VII/2).

2.2. Istoricul cercetărilor

În afara unor referiri (Gooss 1876; Marțian 1909), așezarea nu a fost cunoscută și nu a figurat în literatura de specialitate ca obiectiv arheologic (Roska 1942).

Primul care a făcut cercetări de suprafață și o descriere a așezării este B. Orbán care, pe baza legendelor povestite de localnici, este de părere că movila a fost ridicată din mormintele tătarilor căzuți în urma unei bătălii purtate cu locuitorii acestor ținuturi, în timpul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, în anul 1658 (august-septembrie) (Orbán 1869, III. 145; Zs. Székely 1986, 211-217).

În colecția muzeului de la Sf. Gheorghe, din fondul vechi, figurează un topor bipen de piatră din eneolitic (nr. inv. 1554) (Roska 1942, 308, pl. 371), precum și un pumnal de bronz (Roska 1942, 309, pl. 372), cu mențiunea că ar fi origine de

la Zăbala, fără a preciza însă locul exact al descoperirii. Astfel, nu putem fi siguri dacă aceste piese au fost descoperite pe Movila Tătarilor sau altundeva pe raza comunei.

În urma unor cercetări de suprafață, efectuate în anul 1942, de pe movilă au fost adunate, pentru colecția muzeului din Sf. Gheorghe, fragmente de vase aparținând epocii bronzului. Tot pe acest teren, în anul 1968, Hagiș Ion, învățătorul din Zăbala, a făcut unele cercetări și a adunat mai multe obiecte arheologice, fragmente de vase, prășnele de lut și alte obiecte de uz casnic (Székely 1970).

2.3. Cercetări sistematice

În urma acestor descoperiri, în vara anului 1969, au fost întreprinse săpături arheologice sistematice pe Movila Tătarilor, care au fost continuate și în anul 1970.

În cursul acestor cercetări a fost descoperită o așezare, care datează de la începutul epocii bronzului, peste care s-a suprapus o necropolă din feudalismul timpuriu (Székely 1973).

În continuare vom prezenta așezarea din epoca bronzului timpuriu:

În urma săpăturilor efectuate pe latura nordică a movilei de învățătorul I. Hagiș, au fost descoperite mai multe fragmente de vase, unelte de piatră și de lut.

Cercetările noastre au fost executate în direcția nord-sud și est-vest, paralel și puțin mai sus de groapa făcută de I. Hagiș, cu șanțuri și casete.

Stratigrafic, la o adâncime de 0,30 m a apărut pământul viu, argilă cu piatră de gresie. În șanț nu a fost găsit nici un material arheologic. Următorul șanț a fost executat perpendicular pe S. II, în direcția nord-sud (pl. VII/2). Secțiunea a fost adâncită la mijlocul șanțului, pe o porțiune de 3 m (S. III). De asemenea, și șanțul nr. I, unde vis-à-vis cu groapa săpată de I. Hagiș, de unde el a scos o serie de vase și lame de silex și andezit, a fost deschisă și o casetă (C. I). În urma acestor cercetări, s-a dovedit că movila, pe latura sa nordică, pe la mijlocul pantei, a fost întărită cu un șanț de apărare, lat de 3 m și adânc de 1 m. Șanțurile nr. IV-XII au fost executate în direcția nord-sud, pe panta movilei, spre centrul platoului, cu scopul de a căuta așezarea. Din profilul acestor șanțuri de cercetare reiese că stratul de cultură, în mare parte, a fost spălat de apa ploii, în cursul vremii. În fundul șanțului au fost găsite aceleași fragmente de vase, care au ieșit și din partea superioară a umpluturii șanțului de apărare. Șanțul nr. I a fost prelungit până-n vârful movilei, unde au fost găsite morminte cu schelet și cu inventar, care aparțin unei necropole din sec. XII-XIII (Székely 1994). Laturile de nord-est și sud-vest ale movilei au fost întărite cu șanț de apărare; partea sudică fiind mai abruptă, nu a fost nevoie să fie întărită artificial.

În vara anului 1970 au fost continuate cercetările la Zăbala, cu scopul de a studia sistemul de fortificație și de a recolta cât mai mult material arheologic.

Șanțul de apărare a fost dezvelit spre est și spre vest, prin deschiderea unor șanțuri și casete. Stratul de cultură, de culoare neagră, conținea o serie de fragmente de vase, idoli zoomorfi și câteva percutoare. Materialul ceramic recoltat este identic cu cel descoperit în anul 1969. „In situ” nu s-a găsit nimic. Șanțul de apărare a fost săpat, în unele locuri, până la stânca nativă, care a fost curățată, dar șanțul nu s-a putut adânci în ea. A fost cercetată întreaga suprafață a platoului movei cu casete, în care, cu excepția unui mormânt cu schelet, în poziție chircită, au fost găsite numai morminte aparținând feudalismului timpuriu. Așezarea preistorică, stratul de cultură din epoca bronzului timpuriu a fost spălat prin eroziune. Materialul arheologic descoperit constă din ceramică, idoli și unelte din os și piatră.

2.4. Descrierea ceramicii

Ceramica culturii Zăbala, după compoziția pastei și a tehnicii de ardere, are două aspecte: *a.* ceramică grosieră, cu suprafața corodată, cu lustrul pierdut și *b.* ceramică fină, acoperită cu slip și suprafața lustruită.

Ceramica este lucrată în două feluri: *a.* una cu suprafața exterioară acoperită în întregime cu slip și lustruită și *b.* ceramică la care partea inferioară a vasului este grunjoasă sau barbotinată.

Fundul vaselor, la exterior, este grunjos, așa cum a stat în nisip la uscat sau, în foarte rare cazuri, netezit. Fără excepție însă interiorul întreg al tuturor vaselor și fundul lor a fost acoperit cu slip și foarte bine lustruit, după tehnica ceramicii neolitice.

Pasta ceramicii este în general fină sau aspră, cu nisip mărunț sau fin și este arsă mai frecvent în culoare brun, mai rar în cenușiu galben. Multe fragmente au fost arse în roșu, galben secundar. Tot materialul ceramic este ars uniform.

2.5. Forma vaselor

Cu toate că materialul ceramic descoperit este fragmentar, se pot distinge unele tipuri de vase caracteristice pentru această cultură. Unele forme se pot reconstitui, cu o relativă siguranță, iar în alte cazuri, rămân neprecizate. Tocmai din această cauză, în mai multe publicații au apărut mai multe variante de forme (Székely 1968, Zaharia 1995, Ciugudean 1996), a căror existență, în urma analizei amănunțită a materialului, nu s-a putut confirma, cu siguranță.

I. Amfora cu corp înalt - ovală sau piriformă, cu gât cilindric, prevăzută pe pântec, la maxima rotunjime, cu două torți tubulare. Singurul exemplar întregit se află în colecția particulară a învățătorului I. Hagi, la care n-am avut acces (pl. XXX/6-XXXII/10), însă avem o serie de torți tubulare (XVI/1-5, XVII/1-3, XVIII/1-3, XXIV/3), care în mod sigur provin din acest tip de amforă. Aceste torți

au forme diferite, unele fiind arcuite sau bombate, altele sunt executate în formă de mosor, în partea superioară. Originea acestui tip de vas credem că trebuie căutată în mediul eneolitic târziu sud-dunărean.

II. Vas cu gât cilindric și pântec bombat, formă sferică, prevăzut cu două torți în bandă pe umăr. Singurul exemplar reconstituit a făcut parte din inventarul singurului mormânt aparținând acestei culturi (pl. IV/2, XXXII/16). Acest tip de vas apare, de regulă, în inventarele funerare cunoscute în mediul Coțofeni (Roman 1976/a, 21, pl. 23/3), Schneckenberg (Prox, pl. 2/1, 4), Livezile (Ciugudean 1996, fig. 21/12), iar în spațiul extracarpatic în Cernavodă II-Foltești (Petrescu-Dâmbovița și Dinu 1974, fig. 15), Cățelu Nou (Leahu 1965, fig. 5), Zimnicea (Alexandrescu 1974, pl. 6/6), Glina (Roman 1976/b, fig. 5/5-6), (Ulanici 1979, fig. 8/5).

Aceste vase, la Zăbala fac parte din categoria celor lucrate dintr-o pastă de bună calitate, având suprafața lustruită, iar umărul decorat.

III. Castroane de dimensiuni mari sau mici, cu umăr articulat și gâtul în formă de pâlnie (Trichterbecher), având marginea arcuită spre exterior, este forma dominantă și proprie culturii Zăbala (XXXII/1-5, XXI/4 VIII/3, XII/2, 3, 4, 5). Sunt acoperite cu slip și foarte bine lustruite în interior și în exterior. La unele forme, partea inferioară este grunjoasă sau barbotinată (X/2-3). Pentru acest tip de vas, cele mai bune analogii le găsim în materialul culturii Schneckenberg (Prox 1941, 22, fig. 5-6).

IV. Cana cu o toartă trasă din buză este o formă mai rar întâlnită în repertoriul ceramicii culturii Zăbala (pl. XXXII/17, IX/5). Cele mai bune analogii și pentru acest tip de vas le găsim în materialul culturii Schneckenberg (Prox 1941, 34/14,15).

Lipsa părții inferioare a cănilor ridică probleme în încadrarea lor tipologică. Ele fac parte din categoria ceramicii fine, cu suprafața lustruită. Unele forme sunt cunoscute și din partea sud-vestică a Transilvaniei, din epoca bronzului timpuriu (Andrișoiu 1992, pl. 14/19).

V. Vas cu corp globular, cu gât cilindric, cu buza ușor răsfrântă în afară, cu pântec bombat, decorat uneori pe umăr cu un șir de impresiuni, sau fără decor. Acest tip de vas reprezintă o categoria destul de numeroasă (pl. XXXII/15, XXIII/6). Pentru aceste amforete, analogii sau forme apropiate găsim în materialul ceramic de tip Livezile, dar acesta fiind foarte fragmentar, nu este destul de concludent (Ciugudean 1996, fig. 8/7, 9/2, 16/8-9). Forme apropiate găsim însă în mediul Vučedol târziu - tipul Debelo Brdo (Praist Jugos. 1979, pl. 37/8), sau post-Vučedol (Govedarica 1989, pl. 1/4, 2/1, 3/3-4, 5/11, 8/8).

VI. Vasul askos este reprezentat prin mai multe piese fragmentare (pl. X/1, XXI/1, XXII/1-5, XXIII/1, XXXII/18-20), care, după cum a intrat și în literatura de specialitate (Székely 1971, 389, Zaharia 1995, 285), probabil erau asemănătoare ca formă celor cunoscute din cultura Schneckenberg.

VII. Străchinile sunt reprezentate de mai multe piese, de diferite forme, dar destul de fragmentare.

Marea majoritate a lor au corp semisferic, umăr rotunjit, uneori bine demarcat de gât, care este în formă de pâlnie, cu buza răstrântă în afară (pl. XX/1-5, XXI/5-6, XXV/2, 6, XXVI/1-3, 5, XXXII/6-9). Ele fac parte din categoria ceramicii fine, având de obicei un slip negru sau cenușiu lucios.

Străchinile cu gura în pâlnie (Trichterrandschüssel), sunt caracteristice pentru manifestările bronzului timpuriu pe ambele versante ale Carpaților; dar apar deja și în grupurile eneolitice târzii din Europa centrală, precum Mödling-Zöbing, Jevišovice B (Medunova-Benešová 1981, pl. 3/16) și în culturile din perioada de tranziție de la Dunărea de Jos-Cernavodă III, Cernavodă II-Foltești (Berciu, Morintz, Roman 1973, pl. 5/3, 5,7,12) sau Coșofeni (Roman 1976 a/20). Cele mai multe analogii pentru acest tip de vas le găsim în mediul Glina-Schneckenberg (Prox 1941, fig. 7-11, 17-21; Bichir 1962, fig. 7/3,7; Ulanici 1975, fig. 15/1-3, 7)

2.6. Decorul ceramicii

Decorul ceramicii culturii Zăbala este destul de caracteristic și pretențios realizat. Au fost folosite următoarele procedee:

- a. prin adâncire;
- b. în relief.

a. Prin adâncire

Decorul cel mai des folosit constă din șiruri de impresiuni în jurul marginii și a gâtului. Acestea pot să fie simple (pl. XIII/1, 3, 4-5, XIV/2, 4, XV/4, 6), duble (X/4, XI/3, XII/2, 4, 5, XIII/6, XIV/1, XV/5) sau triple (XIII/2), realizate prin linii vertical incizate. Marginea buzei este uneori îngroșată și decorată cu împunsături triunghiulare, făcute cu vârful unui băț (XII/3, XV/5) sau cu linii incizate în zig-zag (XI/4, 5, XV/1). În unele cazuri, întâlnim combinații de linii și puncte paralel incizate (XII/5, XIII/1, XIII/2), aplicate tot pe marginea buzei. Aproape fiecare margine sau buză de vas este decorat. Mai rar, se întâlnesc benzi incizate pe umărul vaselor (VIII/3-4) care, în unele cazuri, au rolul de a împărți suprafața peretelui în două câmpuri: cea inferioară, care este barbotinată, și cea superioară, care este netedă, nedecorată (X/2,3). Impresiuni cu șnurul răsucit întâlnim foarte rar. Numai pe câteva fragmente de vase (XIX/4, 7, 8) și pe un fragment de topor de lut miniatural (XIX/5).

b. Ornamente în relief sunt folosite destul de des și constau din:

1. *Benzi în relief*, care pot să fie *simple* (X/6, XI/6) sau *crestate* (XII/2,4, XIV/1, XV/5), aplicate sub marginea vaselor sau pe umărul lor (XIV/3.).

2. *Proeminențe mici*, care au un rol decorativ. În unele cazuri sunt plate (VIII/4, IX/4, 7, X/6, XX/3-4) sau pot avea forme conice. Sunt așezate perechi sub buză sau pe umărul vaselor (IX/8), dar pot să apară și izolat. Cele mai timpurii analogii pentru acest tip de ornament le găsim în spațiul extracarpatic, în materialul Cernavodă II-Foltești (Berciu, Morintz, Roman 1973, pl. 7/7, 14/14; Petrescu-Dîmbovița și Dinu 1974, fig. 13/5, 9, 14/2-4, 27/12, 39/14), în descoperirile de tip Zimnicea (Alexandrescu 1974, pl. 7/6-8, 5-2, Roman 1986/a, fig. 2/1-2) de tip Livezile (Ciugudean 1996, fig. 11/3, 31/3, 37/3, 41/5), precum și în cultura Schneckenberg (Prox 1941 fig. 7, 9, 21).

3. *Crestele* sunt aplicate de obicei în grupe de câte două și sunt dispuse vertical pe umărul vaselor (IX/1, XIX/2) sau pot fi singure și orizontale (IX/2). Acest ornament apare în mediul Coșofeni (Roman 1976/a, 29, fig. 47/14,15,17), Baden (Němčjcová-Pavůková 1982, fig. 5/8-10), iar la sud de Carpați, în materialul aparținând culturii Cernavodă II-Foltești (Berciu, Morintz, Roman 1973, pl. 6/12, 13/7). În epoca bronzului timpuriu le găsim în cultura Glina (Roman 1985/a, fig. 4/12, 5/1-2; Petre-Govora 1986, fig. 3/5, 6/9), în sud-vestul Transilvaniei, în materialul de tip Livezile (Ciugudean 1996, fig. 5/3-4, 11/5, 22/2), precum și în mediul Schneckenberg (Prox 1941, pl. 20/9), iar în bazinul Ciuc în ceramica grupului Jigodin (Roman, János, Horváth pl. 2/3-4; Roman și col. 1992 pl. 105/5, 115/4, 120/2, 134/8-9). Crestele în relief sunt prezente și în Moldova, în descoperirile de tip Bogdănești (Florescu și Buzdugan 1972, fig. 14/14), precum și la sud de Dunăre, la Ezero, începând din faza A1 (Georgiev și col. 1979, fig. 140/2).

4. *Barbotina* este foarte des aplicată pe ceramica culturii Zăbala, mai ales pe partea inferioară a vaselor (pl. X/2-3). Apare și pe unele vase aparținând grupului Livezile (Ciugudean 1996, fig. 6/3), analogii mai timpurii găsim însă în neolitic, în descoperirile aparținând culturii Boian din sud-estul Transilvaniei (Zaharia 1967, fig. 3/5), dar nu lipsește nici din materialul din neoliticul timpuriu, din cultura Criș (Zaharia 1962, fig. 15/6-8, 16/2,8). La Zăbala însă are un rol practic, utilitar, și anume, a fost aplicată cu scopul de a păstra vasul și bineînțeles conținutul vasului pentru o vreme mai îndelungată la o temperatură ridicată.

2.7. Obiecte de piatră, lut și os

În așezarea de la Zăbala, a fost descoperit întâmplător sau în cursul cercetărilor sistematice un număr destul de redus de unelte lucrate din piatră, lut și os.

Obiecte de piatră

Numărul uneltelor litice, aparținând culturii Zăbala, este deosebit de mic.

Din categoria uneltelor de uz gospodăresc fac parte câteva pietre de pisat, de formă rotundă. Au fost descoperite mai multe lame și răzuitoare, toate lucrate din andezit, cunoscut în această regiune de la Malnaș și Bixad. Este de remarcat lipsa totală a pieselor lucrate din materie primă de calitate superioară, cum ar fi silexul sau obsidianul.

Obiecte de os

Această categorie este reprezentată de două piese descoperite la Zăbala. Prima este o săpăligă, confecționată din corn de cerb (pl. XXVII/7) și este perforată la mijloc. A doua piesă este o sulă (pl. XVII/6), cu capătul ascuțit, iar partea cealaltă, capătul plat al mânerului, este decorat cu linii incizate.

Obiecte de lut

Au fost descoperite șapte topoare miniaturale, confecționate din lut. Toate sunt fragmentare (pl. XIX/5, XXVIII/1-6). Unul dintre ele este ceafa unui topor-ciocan și este decorat cu șnur răsucit (pl. XIX/6).

Topoare miniaturale asemănătoare, confecționate din lut sau din piatră, sunt cunoscute în aria Schneckenberg (Prox 1941, pl. 12/1-2, Zs. Székely 1995), Glina (Ulanici 1979/b, 34, fig. 7/3, 9), sau în materialul grupului Jigodin (Roman și col. 1992, pl. 6/30, 136/16-18, 147/9) și de regulă provin din așezări sau din morminte tumulare (Ciugudean 1996, 136, fig. 34/17). Fiind considerate obiecte cu caracter votiv, se leagă de viața spirituală a comunității respective.

Trei piese de lut, un cioc de la o tigiaie de turnat metal topit, de culoare brun (pl. XIX/6) și două vase mici, făcute cu mâna, pentru topit metal (pl. XXVII/3, 5) dovedesc prezența metalurgiei bronzului la Zăbala.

Au mai fost găsite și două piese perforate, care probabil au fost folosite ca amulete (pl. XXVIII/7; XXIX/11) și mai multe obiecte de diferite dimensiuni, a căror destinație este greu de precizat (pl. XXIV/10, XXVIII/10). După formă, probabil sunt niște reprezentări de ancore. Unele piese de formă cilindrică, cu perforări la distanțe regulate, au format un cerc de lut (pl. XXVII/1-2). O bilă de lut poartă urme de șlefuire, care formează un șanț într-o parte a ei (pl. XXVIII/8). Două piese fragmentare sunt probabil de la două polonicuri, neavând urme de turnare de metal topit (pl. XXVII/8-9).

2.8. Reprezentări zoomorfe

Au fost descoperite 12 piese de idoli zoomorfi lucrate din lut, care reprezintă animale domestice - ovi-caprine, bovine -, executate cu un simț artistic ridicat (pl. XXIX/1; XXIX/2= XXX/2; XXX/3= XXX/3; XXX4/4-9; XXX/1, 4-5).

Asemenea piese de figurine zoomorfe apar din neolitic (Dumitrescu 1954, pl. CXXIII/1-11, fig. 38/1-18, László 1924, pl. XII/1-2, Dumitrescu 1972, 174, 219, 249-250), dar sunt prezente și în aria culturii Schneckenberg (Prox 1941, pl. 11/1-8),

lipsește nici din mediul Coțofeni (Roman 1976/a, 21, pl. 23/3), Livezile (Ciugudean 1996, fig. 21/12), și Schneckenberg (Prox 1941, pl. 2/4,1).

2.11. Incadrarea cronologică și legăturile culturale

Pentru încadrarea cronologică a acestei culturi nu avem date stratigrafice, așadar ne bazăm numai pe materialul arheologic descoperit în așezare și în morământ.

Materialul ceramic descoperit la Zăbala nu conține cănițe, vase în formă de sticlă, iar cănile sunt excepții. De asemenea, unele elemente de decor, ca așa numitele găuri-butoni, găuri perforate, brăuri alveolate în sistem Jigodin și Sf. Gheorghe-Örkő, ornamentele cu șanțulețe, motivistică triunghiulară - dacă apare este întâmplător -, motivistica bandată sau folosirea în mod foarte redus a manierei de decor cu șnur, sunt dovezi că această cultură poate să fie considerată aparte de cultura Schneckenberg, fapt indicat și de ritul de înmormântare fără cutie de piatră.

E. Zaharia este de părere că materialul de la Zăbala conține o serie de elemente pe care le întâlnim în culturile Cernavodă II - Foltești, Râmnicelu, Coșereni și consideră că a stat la baza formării culturii Monteoru (Zaharia 1980, 36).

Amfora cu gât cilindric, prevăzută cu două torți pe pântecul bombat, caracteristică pentru ceramica din Zăbala, precum și decorul incizat, se găsesc în materialul cimitirului de la Zimnicea (Alexandrescu 1974, pl. 6/6), la Cernavodă II - Foltești (Petrescu Dâmbovița și Dinu 1974, fig. 15), la Cățelu Nou (Leahu 1965, fig. 5) și în cultura Glina (Roman 1976/b fig. 5/5-6; Ulanici 1979, fig. 8/5). În spațiul intracarpatic, acest tip de vas este prezent în mediul Coțofeni (Roman 1976/a, 21, pl. 23/3), în așezările de tip Livezile (Ciugudean 1996, fig. 21/12) și Schneckenberg (Prox 1941, pl. 2/1,4). Amfora cu gât înalt, cilindric, corp piriform, decorat pe umăr cu brâu în relief, este prezentă și în cultura Schneckenberg (Prox 1941, pl. 2/3). Această formă, la Zăbala are două torți tubulare pe pântec. Originea acestui tip de vas trebuie căutată, credem, în spațiul sud-dunărean.

Paharele cu umăr articulat și gâtul în formă de pâlnie (Trichterbecher), având marginea arcuită spre exterior, reprezintă forma dominantă și proprie culturii Zăbala, cu analogii clare în materialul culturii Schneckenberg (Prox 1941, 22, fig. 5-6). Ele dovedesc că mai multe forme și elemente de decor prezintă trăsături comune între cultura Zăbala și Schneckenberg. De asemenea, și străchinile cu gura în pâlnie (Trichterrandschüssel) sunt caracteristice pentru ambele culturi.

O serie de elemente precum torțile tubulare (Schroller 1933), paharele decorate cu butoni rotunzi și plăți (Roska 1942, pl. 370/3), decorul cu șnurul răsucit (Roska 1942, pl. 370/4), buzele decorate cu incizii, forma fusaiolelor, precum și pata verde pe gâtul scheletului - unde a fost așezat un obiect de podoabă din bronz care nu s-a păstrat -, arată că această cultură aparține epocii bronzului timpuriu.

Este mai timpurie, decât cultura Schneckenberg, deoarece îi lipsesc unele forme și elemente de decor, caracteristice acesteia. Prezența însă a unor elemente comune ne îndeamnă să considerăm această cultură ca un factor care a contribuit la formarea culturii Schneckenberg și Monteoru, cele mai multe analogii fiind găsite în materialul cimitirului de la Zimnicea (Alexandrescu 1974) și în descoperirile de la Livezile (Banner 1927, 75, Ciugudean 1996).

Ritul de înmormântare, semnalat de un singur mormânt plan și cu schelet chiruit, fără cutie de piatră, arată, de asemenea, că această cultură este mai timpurie decât cultura Schneckenberg.

Mormintele săpate de N. Vlassa (Roman 1976/a, 31, nota 1), continuate apoi de H. Ciugudean (1986, 81-82; 1991, 106), considerate de N. Vlassa la începutul Coțofenilor și „puțin anterior” (Roman 1976/a, 61), prezintă o asemănare neîndoieală cu ceramica culturii Zăbala. P. Roman a sesizat că acest material este străin de cultura Coțofeni (Roman 1976/a, 31).

Datorită faptului că, la nivelul cunoștințelor noastre actuale, în sud-estul Transilvaniei cultura Coțofeni se încheie cu prima fază, în această regiune trebuie să avem în vedere mai mulți factori, care au determinat acest șoc puternic, ce a pus capăt evoluției sale tradiționale. Posibilitatea descoperirii unor vestigii care să indice și infiltrări Coțofeni mai noi în această regiune ar putea fi înlocuită prin admiterea unor schimburi culturale, căci locuri de durată din fazele Coțofeni II și III nu credem că vor apărea (Roman 1976/a, 38).

Sud-estul Transilvaniei, datorită poziției sale geografice aparte, întotdeauna a fost o regiune de mari interferențe culturale. Astfel și materialul ceramic descoperit la Zăbala poartă o serie de elemente de decor și forme caracteristice pentru mai multe culturi din bronzul timpuriu central-european. Trei fragmente ceramice și un topor de lut sunt decorate cu șnur răsucit (Roman, Dodd-Oprîescu, János 1992, 75). Unele cupe din ultima etapă a culturii Ariușd, prin formă, sunt legate de cultura Coțofeni, dar impresiunile sunt identice cu cele de pe vasele culturii Zăbala (Zaharia 1970, 63). Sub influențele venite dinspre sud - Cernavodă II, Foltești, Thessalia, Coșereni, Răcăciuni, Zimnicea - s-a format această cultură, care este considerată o cultură pre-Schneckenberg și reprezintă prima parte a epocii bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei. Este o manifestare periferică a epocii bronzului timpuriu.

După unii cercetători, grupul Zăbala, ca și Zimnicea, sunt manifestări care au luat ființă în urma unor infiltrări balcanice de tip Ezerovo III (Machnik 1987, 39.).

În urma rezultatelor ultimelor cercetări efectuate la Livezile, H. Ciugudean este de părere că prima parte a epocii bronzului timpuriu, reprezentată de această cultură în sud-vestul Transilvaniei, s-a format pe un fond Coțofeni, amestecat cu o infiltrație Vučedol, cu elemente Cernavodă II - Foltești. Descoperirile de la Livezile ar fi sincrone cu Vučedol târziu și Makó, dintre culturile de vest, cu Schneckenberg A în est și

„Govora-Runcuri” - faza culturii Glina - în sud (Ciugudean 1996/a). Cultura Zăbala însă are o poziție cronologică bine determinată și se situează între Coțofeni I și Schneckenberg A în sud-estul Transilvaniei (Roman, Dodd-Oprîțescu, János 1992, 76).

Datele de care dispunem, ne permit să încadrăm această cultură în perioada I.b a bronzului timpuriu (BT. I.b) (Roman 1986, 51).

3. CULTURA SCHNECKENBERG ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

Cultura Schneckenberg este o manifestare culturală reprezentativă pentru epoca bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei. Este bine cunoscută în valea Oltului, în mai multe puncte (Sf. Gheorghe-Örkő, Ariușd, Malnaș Băi), în valea Râului Negru la Sânzieni, Turia, Moacșa-Eresteghin, Boroșneu Mic, Dalnic, Leț, Lisnău etc.

Această cultură a stat în atenția a numeroși arheologi, precum J. Teutsch, Fr. László, A. Prox, H. Schroller, I. Nestor, Gh. Bichir, Z. Székely, P. Roman, E. Zaharia, Al. Vulpe, Zs. Székely și alții, care au elaborat mai multe studii importante despre așezările acestei culturi, unele stărnind și discuții în legătură cu originea, dezvoltarea și formele de manifestare ale acestui fenomen etno-cultural.

3.1. Istoricul și stadiul actual al cercetărilor

Această cultură, intrată în literatura de specialitate sub denumirea de cultura Glina III-Schneckenberg - denumire care, în stadiul actual al cercetărilor, a devenit depășită - a fost cercetată și publicată prima dată în Transilvania (Prox 1941, p. 9-11). Așezarea de pe Dealul Melcilor - Schneckenberg - de lângă Brașov, a servit ca eponim folosit prima dată de J. Teutsch, ca apoi să fie introdusă în literatura de specialitate, pentru o vreme îndelungată, după primul război mondial, de H. Schroller (1930).

Săpăturile arheologice, conduse de I. Nestor în localitatea Glina de lângă București, au dat rezultate interesante și au furnizat informații importante în legătură cu dezvoltarea epocii bronzului timpuriu în Câmpia Română. Astfel, în urma analizei materialului descoperit în stratul nr. 3 al așezării, s-a născut al doilea eponim al denumirii, Glina III.

În sud-estul Transilvaniei, Fr. László a atestat această cultură în așezarea de la Ariușd și tot el a fost cel care a semnalat și a adunat prima dată materialul culturii Schneckenberg din așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő (Piatra de Veghe) (László 1906). În această așezare, cercetările au fost reluate de Z. Székely în anii 1955 și 1957, materialul fiind publicat sub forma unor rapoarte de săpătură (Székely 1955, 1957, 1973). O contribuție importantă la cunoașterea dezvoltării acestei culturi au

avut-o descoperirile de la Sânzieni și Moacșa-Eresteghin (Zs. Székely), Turia (Zs. Székely 1983), Malnaș Băi (J. Sz. N.M. 1908-9, 1912, 45-46, 1913, 1914, 14; László 1911, 177, 226-227), Brăduț (Zs. Székely 1995) etc.

3.2. Aria de răspândire

Din punct de vedere teritorial, aria de răspândire a culturii Schneckenberg se pare că nu este încă destul de bine conturată.

În Transilvania, mai ales în colțul sud-estic al ei, cunoaștem o mai mare concentrare de așezări în partea dreaptă a Oltului (Schroller 1933, 69, pl. 32/2) și până în Pasul Predeal, parțial în zona subcarpatică (Bichir 1962, 90, fig. 1). O grupare mai mică a descoperirilor a fost semnalată în partea sud-vestică a Carpaților Răsăriteni, în bazinul Ciucului, care constituie un grup cultural aparte, cultura Jigodin, considerată ca o manifestare culturală deplin constituită (Roman, Dodd-Oprițescu, János 1992, 77; Roman, János, Horváth 1973; Roman 1986/a). Descoperiri izolate ale culturii tratate au fost semnalate în centrul Transilvaniei, în zona Aiudului pe Mureș, la Cuci și Boarta, în regiunea Târnavei Mari (Horedt 1968, 105). Această cultură a fost semnalată și în valea Someșului, unde deocamdată lipsesc săpăturile sistematice.

Materiale cu origini clare ardelenе, pe partea estică a Carpaților Răsăriteni, au fost descoperite în regiunea Bacăului, pe Siret (Mândrișca), iar la sud, în zona Buzăului, se semnalează grupul Năeni-Schneckenberg (Bichir, Dogan 1962, Bichir 1962; Vulpe, Drimboceanu 1981, 184, fig. 10; Tudor 1982).

Unii cercetători sunt de părere că aria de răspândire a culturii Schneckenberg se întinde până la Dunăre (Machnik 1985, 24), dar nu este exclusă existența materialelor Glina și la sud de Dunăre (Roman 1976/a, 55), iar înspre vest, până la Porțile de Fier (Roman 1976, 27, fig. 1). Granița de est se întinde până la teritoriul ocupat de cultura Cernavodă II (Berciu, Morintz, Roman 1973), iar după I. Nestor (1960, pl. 9), aceasta a cuprins întreaga Muntenie, cu partea sudică a Moldovei. I. Machnik este de părere că trebuie să ținem cont și de descoperirile dintre Dunărea de Jos și sudul Bugului (Machnik 1986).

Desigur, odată cu înmulțirea numărului descoperirilor, aria de răspândire a culturii Schneckenberg a suferit mai multe modificări (Roman 1986/a) dar, în principal, a rămas totuși limitată la sudul și sud-estul Transilvaniei.

Dacă luăm în considerare spațiul geografic ocupat de cultura Schneckenberg, nu este greu să observăm că această cultură s-a răspândit în regiuni geografice diferite: munți, depresiuni, bazine ce prezintă, din punct de vedere geomorfologic, hidrologic și climateric, diferențe mari. Aceste diferențe sunt clare, dacă comparăm condițiile naturale întâlnite în Transilvania cu cele din Carpați și Câmpia Română.

3.3. Așezările și tipurile de locuințe

Din cele 23 de descoperiri de tip Schneckenberg atestate în sud-estul Transilvaniei, pe teritoriul județului Covasna 10 sunt așezări, 9 descoperiri întimplătoare și 4 morminte (pl. XXXIII/1).

Așezările purtătorilor culturii Schneckenberg sunt situate de obicei pe promontorii ridicate sau pe platoul movilelor. În țara Bârsei - zona Brașovului - și în sud-estul Transilvaniei acestea se află pe înălțimi izolate (Ariușd, Hărman, Dealul Melcilor, Gesprengberg, Sf. Gheorghe-Örkő, Sânzieni-Perkő, Boroșneu Mic etc.), care au înălțimea de 500-600 m, dar cunoaștem și așezări situate pe terasele râurilor (Sânzieni-Polyvár) (Zs. Székely 1983, 61-67). Unele așezări au caracter temporar sau sezonier, altele au fost descoperite în peșteri (Prox 1941, 12; Bichir 1962, 89, 80, fig. 1; Benkő 1992, 3). Aceste puncte strategice au oferit posibilitatea supravegherii bazinului înconjurător.

Numărul așezărilor artificial întărite este foarte redus. I. Nestor a fost de părere că astfel de așezări fortificate cu șanț și val au existat la Sf. Gheorghe-Örkő și la Ariușd (Nestor 1960, 90). Săpăturile ulterioare au infirmat această ipoteză. La Ariușd, sistemul de fortificație aparține epocii neolitice, iar la Sf. Gheorghe-Örkő, așezarea fiind distrusă de cariera de piatră, nu s-a putut clarifica această problemă (Székely 1957, 150; 1973, 129). Stratul de cultură, de culoare cenușie, gros de 40 cm, spre marginea așezării se îngustează până la 10 cm. De asemenea, și la Lelicieni (Bazinul Ciuc) s-a dovedit, în urma cercetărilor efectuate la această așezare, că fortificația cu zid de piatră aparține nivelului dacic (Roman, Dodd-Oprișescu, János 1992, 150). La Cuciulata au fost descoperite două nivele de locuire și sau putut stabili dimensiunile locuințelor, dar urme de întărire a așezării n-au fost observate nici aici (Bichir 1962, 89). Pe lângă așezările de durată, ca la Cuciulata sau Sf. Gheorghe-Örkő, unde locuințele au fost parțial adâncite în pământ, în unele cazuri cunoaștem și așezări descoperite pe terasele râurilor sau în peșteri, care au avut caracter sezonier, cu un strat de cultură foarte subțire (Roman 1976, 28; Benkő 1992, 5).

Așezarea de la Boroșneu Mic-„Cetatea Bursucului” (Borzvár) se află pe un promontoriu înalt, întărit cu șanțuri de apărare. Aici au fost atestate mai multe culturi, din diferite epoci, astfel că apartenența sistemului de fortificație la cultura Schneckenberg nu a fost confirmată (Schroller 1929, 334; Bichir 1962, 90; Roska 1941, 61, nr. 131).

La Dalnic, pe înălțimea „Tanorok”, se află o așezare de tip Ariușd, peste care se suprapune o așezare a culturii Schneckenberg, fără urme de fortificație (Roska 1942, 65, nr. 10); de asemenea, la Leț, pe Dealul Cetății și la Lisnău, pe „Coasta lui Ciulac”, au fost atestate așezări deschise (Schroller 1933, 78; Prox 1941, 10-11; Roska, 1942, 147).

La Malnaș Băi, între Olt și pâraul Șomoș, se află o așezare întărită cu șanț dublu, care conține material ceramic din cultura Coțofeni și Schneckenberg. Apartenența șanțurilor de apărare stratului de cultura Schneckenberg nu este sigură (J. Sz. N. M. 1908-9, 1910; Teutsch 1914, 158; Horedt 1960, 112).

La Sânzieni au fost descoperite așezările acestei culturi în două locuri. Primul punct se află la capătul nordic al comunei, pe partea stângă a drumului care duce spre Valea Seacă, în Valea Cașinului. Locul fiind teren agricol, stratul de cultură din epoca bronzului timpuriu a fost deranjat și forma locuințelor nu s-a putut stabili. Deocamdată, este singura așezare cunoscută și cercetată sistematic în sud-estul Transilvaniei, care se află pe un teren mai puțin ridicat, pe terasa unui pârau și nu pe un promontoriu sau pe platoul unui pisc de munte (Zs. Székely 1983, 61-67).

Punctul al doilea se află pe platoul muntelui „Perkő”, care, pe partea nordică, a fost întărit cu un val de pământ cu pietre și nisip și un șanț de apărare (pl. XXXIV, XXXV), (Székely 1983, 49-60). Datorită faptului că pe platou, sub capela medievală, au fost găsite și câteva fragmente ceramice aparținând Latène-ului dacic, apartenența șanțului de apărare așezării culturii Schneckenberg este incertă (Székely 1983, 59, fig. 7/6).

La nivelul cunoștințelor noastre actuale, despre planul locuințelor așezărilor culturii Schneckenberg nu știm prea multe, urmele de locuințe fiind foarte puține. Săpăturile de la Cuciulata au făcut posibilă cunoașterea mai de aproape a dimensiunilor și tehnicii de construire a locuințelor. Aici au fost descoperite resturi de vetre și fragmente de podea de argilă (Bichir 1962, 89). Podeaua a fost nivelată pe stânca nativă cu pietre plate, legate cu argilă. Cercetătorul presupune că lipseau găurile de pari, pereții locuinței se sprijineau pe grinzi puse orizontal, care au fost întărite prin sprijinire verticală (Bichir 1962, 91-92). Astfel puteau fixa construcția de substratul stâncos (Bichir 1962, 92).

În mai multe așezări au fost găsite resturi de pereți cu urme de nuiiele, dovadă a prezenței acoperișului lutuit (Tudor 1982, 60). Locuințele așezărilor de durată, în general, au fost parțial adâncite în pământ.

Așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő (pl. L) este situată la nord-vest de orașul Sf. Gheorghe, pe un promontoriu ridicat, într-o vale laterală a Oltului, care este traversată de pâraul Debren. Încă de la începutul secolului nostru, pe acest loc a funcționat o carieră de piatră, care a distrus treptat toată așezarea din epoca bronzului timpuriu. Din materialul arheologic descoperit, unele piese - datorită vigilenței lui Fr. László - au ajuns în colecția muzeului din Sf. Gheorghe (László 1906, 10-16).

În cursul cercetărilor sistematice, efectuate în anii 1955 și 1957, cu toate că așezarea a fost distrusă în mare parte, au fost observate trei nivele de locuire. Ultimul strat, de culoare cenușiu-negru, este deasupra stratului virgin de lut galben. La mijlocul depunerii, la adâncimea de 1,80 m, a fost observat un strat de

3.3. Așezările și tipurile de locuințe

Din cele 23 de descoperiri de tip Schneckenberg atestate în sud-estul Transilvaniei, pe teritoriul județului Covasna 10 sunt așezări, 9 descoperiri întimplătoare și 4 morminte (pl. XXXIII/1).

Așezările purtătorilor culturii Schneckenberg sunt situate de obicei pe promontorii ridicate sau pe platoul movilelor. În țara Bârsei - zona Brașovului - și în sud-estul Transilvaniei acestea se află pe înălțimi izolate (Ariușd, Hărman, Dealul Melcilor, Gesprengberg, Sf. Gheorghe-Örkő, Sânzieni-Perkő, Boroșneu Mic etc.), care au înălțimea de 500-600 m, dar cunoaștem și așezări situate pe terasele râurilor (Sânzieni-Polyvár) (Zs. Székely 1983, 61-67). Unele așezări au caracter temporar sau sezonier, altele au fost descoperite în peșteri (Prox 1941, 12; Bichir 1962, 89, 80, fig. 1; Benkő 1992, 3). Aceste puncte strategice au oferit posibilitatea supravegherii bazinului înconjurător.

Numărul așezărilor artificial întărite este foarte redus. I. Nestor a fost de părere că astfel de așezări fortificate cu șanț și val au existat la Sf. Gheorghe-Örkő și la Ariușd (Nestor 1960, 90). Săpăturile ulterioare au infirmat această ipoteză. La Ariușd, sistemul de fortificație aparține epocii neolitice, iar la Sf. Gheorghe-Örkő, așezarea fiind distrusă de cariera de piatră, nu s-a putut clarifica această problemă (Székely 1957, 150; 1973, 129). Stratul de cultură, de culoare cenușie, gros de 40 cm, spre marginea așezării se îngustează până la 10 cm. De asemenea, și la Leliceni (Bazinul Ciuc) s-a dovedit, în urma cercetărilor efectuate la această așezare, că fortificația cu zid de piatră aparține nivelului dacic (Roman, Dodd-Oprîșescu, János 1992, 150). La Cuciulata au fost descoperite două nivele de locuire și sau putut stabili dimensiunile locuințelor, dar urme de întărire a așezării n-au fost observate nici aici (Bichir 1962, 89). Pe lângă așezările de durată, ca la Cuciulata sau Sf. Gheorghe-Örkő, unde locuințele au fost parțial adâncite în pământ, în unele cazuri cunoaștem și așezări descoperite pe terasele râurilor sau în peșteri, care au avut caracter sezonier, cu un strat de cultură foarte subțire (Roman 1976, 28; Benkő 1992, 5).

Așezarea de la Boroșneu Mic-„Cetatea Bursucului” (Borzvár) se află pe un promontoriu înalt, întărit cu șanțuri de apărare. Aici au fost atestate mai multe culturi, din diferite epoci, astfel că apartenența sistemului de fortificație la cultura Schneckenberg nu a fost confirmată (Schroller 1929, 334; Bichir 1962, 90; Roska 1941, 61, nr. 131).

La Dalnic, pe înălțimea „Tanorok”, se află o așezare de tip Ariușd, peste care se suprapune o așezare a culturii Schneckenberg, fără urme de fortificație (Roska 1942, 65, nr. 10); de asemenea, la Leț, pe Dealul Cetății și la Lisnău, pe „Coasta lui Ciulac”, au fost atestate așezări deschise (Schroller 1933, 78; Prox 1941, 10-11; Roska, 1942, 147).

La Malnaș Băi, între Olt și pârâul Șomoș, se află o așezare întărită cu șanț dublu, care conține material ceramic din cultura Coțofeni și Schneckenberg. Apartenența șanțurilor de apărare stratului de cultura Schneckenberg nu este sigură (J. Sz. N. M. 1908-9, 1910; Teutsch 1914, 158; Horedt 1960, 112).

La Sânzieni au fost descoperite așezările acestei culturi în două locuri. Primul punct se află la capătul nordic al comunei, pe partea stângă a drumului care duce spre Valea Seacă, în Valea Cașinului. Locul fiind teren agricol, stratul de cultură din epoca bronzului timpuriu a fost deranjat și forma locuințelor nu s-a putut stabili. Deocamdată, este singura așezare cunoscută și cercetată sistematic în sud-estul Transilvaniei, care se află pe un teren mai puțin ridicat, pe terasa unui pârâu și nu pe un promontoriu sau pe platoul unui pisc de munte (Zs. Székely 1983, 61-67).

Punctul al doilea se află pe platoul muntelui „Perkő”, care, pe partea nordică, a fost întărit cu un val de pământ cu pietre și nisip și un șanț de apărare (pl. XXXIV, XXXV), (Székely 1983, 49-60). Datorită faptului că pe platou, sub capela medievală, au fost găsite și câteva fragmente ceramice aparținând Latène-ului dacic, apartenența șanțului de apărare așezării culturii Schneckenberg este incertă (Székely 1983, 59, fig. 7/6).

La nivelul cunoștințelor noastre actuale, despre planul locuințelor așezărilor culturii Schneckenberg nu știm prea multe, urmele de locuințe fiind foarte puține. Săpăturile de la Cuciulata au făcut posibilă cunoașterea mai de aproape a dimensiunilor și tehnicii de construire a locuințelor. Aici au fost descoperite resturi de vetre și fragmente de podea de argilă (Bichir 1962, 89). Podeaua a fost nivelată pe stânca nativă cu pietre plate, legate cu argilă. Cercetătorul presupune că lipseau găurile de pari, pereții locuinței se sprijineau pe grinzi puse orizontal, care au fost întărite prin sprijinire verticală (Bichir 1962, 91-92). Astfel puteau fixa construcția de substratul stâncos (Bichir 1962, 92).

În mai multe așezări au fost găsite resturi de pereți cu urme de nuiiele, dovadă a prezenței acoperișului lutuit (Tudor 1982, 60). Locuințele așezărilor de durată, în general, au fost parțial adâncite în pământ.

Așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő (pl. L) este situată la nord-vest de orașul Sf. Gheorghe, pe un promontoriu ridicat, într-o vale laterală a Oltului, care este traversată de pârâul Debren. Încă de la începutul secolului nostru, pe acest loc a funcționat o carieră de piatră, care a distrus treptat toată așezarea din epoca bronzului timpuriu. Din materialul arheologic descoperit, unele piese - datorită vigilenței lui Fr. László - au ajuns în colecția muzeului din Sf. Gheorghe (László 1906, 10-16).

În cursul cercetărilor sistematice, efectuate în anii 1955 și 1957, cu toate că așezarea a fost distrusă în mare parte, au fost observate trei nivele de locuire. Ultimul strat, de culoare cenușiu-negru, este deasupra stratului virgin de lut galben. La mijlocul depunerii, la adâncimea de 1,80 m, a fost observat un strat de

în sud-estul Transilvaniei acestea se află pe înălțimi izolate, (Ariușd, Hărman, Dealul Melcilor, Gesprengberg, Sf. Gheorghe-örkö, Sânzieni-Perkö, Boroșneu Mic, etc.), care au înălțimea de 500-600 m, dar cunoașteam și așezări, situate pe terasele râurilor (Sânzieni-Polyvár) (Zs. Székely, 1983, 61-61). Unele așezări au caracter temporar sau sezonier, altele au fost descoperite în peșteri (Prox, 1941, 12; Bichir, 1962, 89, 80, fig. 1; Benkö, 1992, 3). Aceste puncte strategice au oferit posibilitatea supravegherii bazinului înconjurător.

Numărul așezărilor artificial întărite este foarte redus. I. Nestor a fost de părere, că astfel de așezări fortificate cu șanț și val, au existat la Sf. Gheorghe-örkö și la Ariușd (Nestor, 1960, 90). Săpăturile ulterioare au infirmat această ipoteză. La Ariușd sistemul de fortificație aparține epocii neolitice, iar la Sf. Gheorghe-örkö, așezarea fiind distrusă de cariera de piatră, nu s-a putut clarifica această problemă (Székely, 1957, 150, 1973, 129). Stratul de cultură, de culoare cenușie, gros de 40 cm., spre marginea așezării se îngustează până la 10 cm. Deasemenea și la Lelicieni (Bazinul Ciuc) s-a dovedit în urma cercetărilor efectuate la această așezare, că fortificația cu zid de piatră aparține nivelului dacic (Roman, Dodd-Oprîtescu, János 1992, 150). La Cuciulata au fost descoperite două nivele de locuire și s-au putut stabili dimensiunile locuințelor, dar urme de întărire a așezării n-au fost observate nici aici (Bichir, 1962, 89). Pe lângă așezările de durată, ca la Cuciulata s-au și la Sf. Gheorghe-örkö, unde locuințele au fost parțial adâncite în pământ, în unele cazuri cunoaștem și așezări descoperite pe terasele râurilor sau în peșteri, care au avut caracter sezonier, cu un strat de cultură foarte subțire (Benkö, 1991, 5; Roman 1976, 28).

Așezarea de la Boroșneu Mic, „Cetatea Bursucului”, (Borzvár), se află pe un promontoriu înalt, întărit cu șanțuri de apărare. Aici au fost atestate mai multe culturi, din diferite epoci, astfel că apartenența sistemului de fortificație, de cultura Schneckenberg nu a fost confirmată (Schroller, 1929, 334; Bichir, 1962, 90; Roska, 1941, 61, nr. 131).

La Dalnic, pe înălțimea „Tanorok” se află o așezare de tip Ariușd, peste care se suprapune o așezare a culturii Schneckenberg, fără urme de fortificație (Roska, 1942, 65, nr. 10); de asemenea, la Leț, pe Dealul Cetății și la Lisnău pe „Coasta lui Ciulac”, au fost atestate așezări deschise (Schroller, 1933, 78; Proz, 1941, 10-11; Roska, 1942, 147).

La Malnaș Băi, între Olt și pâraul Somoș, se află o așezare întărită cu șanț dublu, care conține material ceramic din cultura Coțofeni și Schneckenberg. Apartenența șanțurilor de apărare stratului de cultura Schneckenberg nu este sigură (J. Sz. N. M., 1908-9, 1910, Teutsch, 1914, 158, Horedt, 1960, 112).

La Sânzieni au fost descoperite așezările acestei culturi în două locuri. Primul punct se află la capătul nordic al comunei, pe partea stângă a drumului care duce spre Valea Seacă, în Valea Cașinului. Locul fiind teren agricol, stratul de cul-

tură din epoca bronzului timpuriu a fost deranjat și forma locuințelor nu s-a putut stabili. Deocamdată este singura așezare cunoscută și cercetată sistematic în sud-estul Transilvaniei, care se află pe un teren mai puțin ridicat, pe terasa unui pârau și nu pe un promontoriu sau pe platoul unui pisc de munte (Zs. Székely, 1983, 61-67).

Punctul al doilea se află pe platoul muntelui „Perkő”, care pe partea nordică a fost întărită cu un val de pământ cu pietre și nisip și un șanț de apărare (pl. XXXIV, XXXV), (Székely, 1983, 49-60). Datorită faptului că pe platou, sub capela medievală, au fost găsite și câteva fragmente ceramice aparținând Laténului dacic, apartenența șanțului de apărare așezării culturii Schneckenberg este incertă (Székely, 1983, 59, fig. 7/6).

La nivelul cunoștințelor noastre actuale, despre planul locuințelor așezărilor culturii Schneckenberg nu știm prea multe, urmele de locuințe fiind foarte puține. Săpăturile de la Cuciulata au făcut posibilă cunoașterea mai de aproape a dimensiunilor și tehnicii de construire a locuințelor. Aici au fost descoperite resturi de vetre și fragmente de podea de argilă (Bichir, 1962, 89). Podeaua a fost nivelată pe stânca nativă cu pietre plate, legate cu argilă. Cercetătorul presupune că lipseau găurile de pari, pereții locuinței se sprijineau pe grinzi puse orizontal, care au fost întărite prin sprijinire verticală (Bichir, 1962, 91-92). Astfel puteau fixa construcția de substratul stâncos (Bichir, 1962, 62).

În mai multe așezări au fost găsite resturi de pereți cu urme de nuiel, dovadă a prezenței acoperișului lutuit (Tudor, 1982, 60). Locuințele așezărilor de durată, în general, au fost parțial adâncite în pământ.

Așezarea de la Sf. Gheorghe-örkő este situată la nord-vest de orașul Sf. Gheorge, pe un promontoriu ridicat, într-o vale laterală a Oltului, care este traversată de pâraul Debren. Încă de la începutul secolului nostru, pe acest loc a funcționat o carieră de piatră, care a distrus treptat toată așezarea din epoca bronzului timpuriu. Din materialul arheologic descoperit, unele piese - datorită vigilenței lui Fr. László - au ajuns în colecția muzeului din Sf. Gheorghe (László, 1906, 10-16).

În cursul cercetărilor sistematice, efectuate în anii 1955 și 1957, cu toate că așezarea a fost distrusă în mare parte, au fost observate trei nivele de locuire. Ultimul strat, de culoare cenușiu-negru este deasupra stratului virgin de lut galben. La mijlocul depunerii, la adâncimea de 1,80 m. a fost observat un strat de chirpic ars la roșu, lat de 1 m. și gros de 5-10 cm. În stratul de lut a fost descoperită urma unui par cu diametrul de 24 cm, și adânc de 15 cm. La dezvelirea suprafeței, spre marginea gropii au fost găsite resturile unei locuințe dreptunghiulare, din care a rămas numai un șir de urme de pari, șase la număr, lângă care a fost un strat de chirpic, lat de 70 cm. (pl. XXXVIII). Doi pari au fost așezați la intrare, trei pe latura sudică a locuinței, iar al șaselea aparținea laturii vestice. Locuința a avut axa

lungă de 6 m, orientată în direcția nord-vest, sud-est. În stratul de chirpic roșu au fost găsite bucăți cu amprente de nuiiele și de pari, din peretele locuinței. Acest strat de chirpic este format din două feșuieli de lut, între care era un strat de pământ gros de 20 cm. Astfel, se poate constata că, podeaua locuinței a fost refăcută. Pereții acestor construcții au fost făcuți din împletituri de nuiiele, întărite cu chirpic.

3.4. Ritul și ritualul funerar

Ritul de înmormântare al culturii Schneckenberg se caracterizează prin morminte în cistă, care pot să fie plane sau sub un tumul de pământ (Roska 1942, 33, Zs. Székely 1980, 41-47; idem, 1983, 61-67, Székely, 1967, 310). Inhumatul era așezat în poziție chircită, având în inventar una sau două vase. Tradiția inhumării în această poziție s-a păstrat încă din neolitic (Comșa 1987, 150). A fost practică în epoca bronzului timpuriu, în prima parte a culturii Schneckenberg, dar tot în această perioadă, treptat, alături de practica inumației, se constată trecerea la ritul incinerăției, care va deveni caracteristic culturilor epocii bronzului mijlociu.

În sud-estul Transilvaniei, primele manifestări culturale ale perioadei timpurii a epocii bronzului sunt reprezentate de două descoperiri de morminte în cistă de piatră.

La Sânzieni, în hotarul comunei, cu ocazia aratului de toamnă a fost descoperită o cutie făcută din lespezi și piatră. Descoperitorii au dezvelit cutia, în care au găsit un schelet, în poziție chircită, cu capul spre nord-vest, lângă care au fost așezate două vase-askos, de tip Zimnicea (pl. LIII/1-2). Cutia de piatră, orientată nord-vest-sud-est, a fost construită din plăci mari de gresie, groase de 6-4 cm, lungi de 120 cm, late de 80 cm, așezate pe muchie. La fundul cutiei a fost o altă placă, lungă de 80 cm. Capacul a fost făcut din două plăci de gresie, așezate una peste alta, cu dimensiunile de 130x90 cm. Vasele găsite în mormânt sunt câni de tip askos, cunoscute din cimitirul de la Zimnicea (Alexandrescu 1974) și din mormântul nr. 3. de la Smeieni, (Simache și Teodorescu, 1962, 273-283), precum și de la Mlăjet, com. Nehoiu, (Roman, 1986a, fig. 2/1,2).

O altă descoperire similară, care se încadrează în acest orizont cultural, a fost făcută la Turia. Locul de descoperire se află pe o terasă plată a pârâului Turia, pe malul stâng. Pe marginea terasei este un drum de țară, din care se ramifică spre nord un alt drum, care duce la Turia de Jos. La întâlnirea acestor două drumuri, la 250 m. distanță de la pârâu a fost descoperit un mormânt făcut din lespezi de piatră (pl. LI), parțial deranjat de localnici. Cutia, orientată în direcția

nord-sud, a fost construită din patru plăci de gresie, groase de 5-6 cm, cele laterale având dimensiunile de 142x58 cm, iar cele de la capetele cutiei de 55x41 cm. (pl. LI/2). Părțile laterale ale cutiei au fost așezate în nisip, fără podea. Dimensiunile cutiei: în interior 91x43 cm, iar în exterior 142x60 cm. Capacul, făcut dintr-o singură placă, a fost sfărâmat în bucăți și aruncat în cutie de localnici. În colțul sud-estic al cutiei, la o adâncime de 30 cm. a fost găsit un vas-askos de tip Zimnicea (Zs. Székely, 1983, 61-67). Datorită faptului că, mormântul a fost deranjat, nu s-a putut stabili orientarea scheletului. Capul se pare că a fost spre sud, cu fața spre est, iar trupul în poziție chircită. Vasul găsit în mormânt este un askos de tip Zimnicea (pl. LII/2), cu toartă lată, gura tăiată oblic, gât cilindric și corp bombat. În umplutura mormântului au mai fost găsite fragmente din fundul unui alt vas-askos mai mare, care a fost spart de descoperitori.

Aceste morminte, pe baza ritului de înmormântare-înhumare în poziție chircită, așezată în cistă de piatră - au fost atribuite culturii Schneckenberg (Zs. Székely, 1980, 41; 1983, 62), dar ulterior s-a confirmat că, ele de fapt aparțin celor mai timpurii manifestări culturale ale perioadei timpurii a epocii bronzului în partea centrală a României și par să fie sincrone cu orizontul Zimnicea-Mlăjet-Coțofeni I târziu și Cățelu Nou (Leahu 1965), (Roman 1986/a, 38). În sistemul cronologic elaborat de P. Roman, la care ne raportăm și noi - acesta fiind cel mai potrivit pentru sud-estul Transilvaniei - aceste morminte aparțin subetapei a. a primei etape a bronzului timpuriu, (B. T. Ia). Acceptând această încadrare cronologică, care la nivelul cunoștințelor noastre actuale este cea mai potrivită, totuși, trebuie să menționăm următoarele: unii cercetători sunt de părere că, în cazul unor pătrunderi culturale sudice și amestecul lor cu substratul etnic local, se creează noi culturi, care păstrează unele tradiții, mai ales în domeniul ceramicii, (Trogmayer, 1985, 3-16). Prezența vaselor de tip Zimnicea la Sânzieni și la Turia, în morminte de înhumare în cistă de piatră, rit funerar caracteristic pentru cultura Schneckenberg în sud-estul Transilvaniei poată să reprezinte o păstrare a tradițiilor sudice, care probabil au persistat pentru o perioadă mai îndelungată. În lipsa altor repere cronologice, această problemă rămâne deocamdată deschisă.

Numărul mormintelor în cutii de piatră, rit funerar „clasic” al purtătorilor culturii Schneckenberg și specific în general pentru începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, este destul de redus, dar cele existente sunt reprezentative. Prin aceste descoperiri se poate urmări procesul de dezvoltare al ritului de înmormântare, respectiv, trecerea treptată de la practica înhumării la ritualul incinerării. Mormântul de înhumare în poziție chircită în cistă de piatră, descoperit la Araci, pe malul Oltului, pe înălțimea „Văpa” a fost așezat în direcția nord-vest - sud-est și a avut în inventar un târnăcop de cupru cu un singur tăiș (pl. XCIV/1). Acest

târnăcop este singurul exemplar cunoscut în sud-estul Transilvaniei, arată analogii cu cele găsite la Ilișua și Nádudvar (Roska 1942, fig. 7) și reprezintă un tip mai dezvoltat decât cel de la Vidra (Rosetti 1934, fig. 42). Dimensiunile mormântului de la Araci corespund cu două dintre cele trei morminte descoperite la Codlea (Prox 1941). Acest mormânt este atribuit fazei B a culturii Schneckenberg de către descoperitor (Székely 1955, 48-51).

Mormântul în cinstă de piatră, descoperit la Rotbav (Székely 1957, 310), conținea un schelet de adult în poziție chircită, cu capul spre est. La spatele înhumatului, de la nivelul înmormântării și până la marginea cutiei, a fost găsit un strat compus din cenușă, cărbune și oase calcinate. Pe baza acestor descoperiri, se poate constata că este vorba despre un mormânt biritual, de înhumare și de incinerare. Sub nivelul scheletului nu a fost găsit nici un material arheologic, deci prima dată au practicat înhumarea în poziție chircită, ca, după aceea, cutia de piatră să fie refolosită în repetate rânduri, pentru depozitarea oaselor calcinate, rămase în urma incinerării.

Între Brăduț și Biborțeni se află un complex tumular din epoca bronzului timpuriu, cultura Schneckenberg, format din 18 tumuli, din care 13 se află pe Dealul Rotund și 5 pe platoul Dealului cu Cioturi. Stațiunea a fost cercetată de G. Dániel, care a efectuat în anul 1867 niște sondaje, cu scopul găsirii unor comori. Cu această ocazie au fost descoperite șase morminte de incinerare, în ciste de piatră (Orbán 1868, 223; Roska 1942, 33; Roman 1986/a, 41). În inventarul acestor morminte au figurat, în afara oaselor umane carbonizate, mai multe fragmente ceramice, oseminte de animale, precum și o serie de lame de silex și de andezit.

După 127 de ani de la prima atestare, în vara anului 1994, sub egida Institutului Român de Tracologie, au fost reluate cercetările de la Brăduț, ca apoi să fie continuate și în cursul anilor 1995 și 1996.

Complexul se află la 4 km est de comuna Brăduț și la 3,5 km nord de Biborțeni, pe Dealul Rotund și pe Dealul cu Cioturi, la o altitudine de 676 - 696 m (pl. LIV).

În cursul săpăturilor, pe marginea sudică a platoului Dealului cu Cioturi, a fost secționat un tumul, care a fost deranjat în secolul trecut. În profilul estic al șanțului de cercetare (pl. LV/1b), a apărut un mormânt de înhumare în cistă de piatră. Scheletul era așezat în poziție chircită și era parțial deranjat (pl. LV/1a). Din inventarul mormântului făcea parte și o strachină fragmentară, așezată cu gura în jos, care are buza răsfrântă în afară și este decorată sub buză și pe umăr cu mai multe linii imprimate cu șnur răsucit (pl. LVII/2-3). Scheletul era așezat într-o groapă, care avea părțile laterale întărite cu lespezi de piatră, de asemenea și acoperișul era format din mai multe plăci de andezit, de diferite dimensiuni, așezate într-un mod dezordonat.

Tot pe platoul Dealului cu Cioturi, în tumulul nr. 11, a fost găsită o altă cutie de piatră, cu formă patrulateră clasică, goală înăuntru, fără nici un material arheologic. Dimensiunile exterioare ale cutiei sunt de 146x135 cm și era orientată cu latura lungă

în direcția nord-est/sud-vest (pl. LV/2; LVI/1). Capacul era format din trei lespezi de piatră, în formă de triunghi, iar la fund lipsea podeaua, părțile laterale ale cutiei fiind așezate în lut. Capacul mormântului se află imediat sub humus, la 18 cm adâncime, după care cutia se adâncește până la -75 cm. După rit, precum și după strachina descoperită în mormântul celălalt (pl. LVII/2-3), se poate afirma că această construcție aparține culturii Schneckenberg.

În cursul campaniei de săpături din vara anului 1996, pe platoul Dealului Rotund, a fost cercetat un tumul, care a fost deranjat și parțial distrus în cursul secolului trecut. Tumulul (T.13) se află la marginea nordică a platoului și a fost secționat pe latura sud-vestică, păstrată intactă în triunghi. Imediat sub humus, la o adâncime de 8 cm, au apărut mai multe lespezi de piatră, care formează un acoperiș dezordonat al unei cutii (pl. LV/3; LVI/2). Mormântul are dimensiuni relativ mici: 1x0,60 m și era săpat în mantaua tumulului, la o adâncime de 0,45 m. Înăuntru, în cutie, era un strat de cenușă cu cărbune și oase calcinate, precum și o ceașcă de formă bitronconică cu o toartă trasă în bandă (pl. LVII/1). Ceașca are analogii în materialul ceramic descoperit la Jigodin (Roman, János, Horváth 1973, pl. 5/8) și în materialul culturii Schneckenberg de la dealul Melcilor, (Prox 1941, XXIV/6-77), precum și în ceramica descoperită la Sf. Gheorghe-Örkő (pl. XXXIX/4). Acest mormânt, după modul de realizare a construcției - acoperiș realizat din mai multe pietre puse una peste alta, dezordonat -, probabil că reprezintă o tradiție sudică, care a fost preluată de la purtătorii orizontului cultural de tip Zimnicea (Alexandrescu 1974, fig. 1). Mormântul nr. 11 din acest cimitir, înhumare în poziție chircită, este acoperit tot așa, cu mai multe pietre, care formează o grămadă, ca la Zimnicea. Singura diferență constă în faptul că la Brăduț este vorba de un mormânt de incinerare. După dimensiuni, este probabil că mormântul a fost ridicat pentru un copil.

Mormintele descoperite la Brăduț, după rit și după ceramica descoperită, se încadrează cronologic în orizontul cultural reprezentat de manifestările de tip Schneckenberg B-Jigodin, Moacșa (Zs. Székely 1980, 41-47) și fac parte din subetapa IIa a bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei. Acest complex reprezintă perioada când comunitățile epocii bronzului trec treptat de la practica de înhumare la cea de incinerare.

În unele locuri, au fost descoperite, în umplutura tumulilor, mai multe fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni. Complexul tumular de la Brăduț s-a dezvoltat în mijlocul bronzului timpuriu, sub influența unor pătrunderi sudice.

Tot acestei perioade îi aparține un alt mormânt descoperit la Moacșa-Eresteghin (Zs. Székely 1980, 41-47), unde se află un cimitir format din trei tumuli. Unul dintre ei a fost săpat de Fr. László în anul 1908. În el a descoperit o cistă de piatră cu dimensiunile de 120x70 cm. În cutie s-au găsit mai multe fragmente de vase și bucăți de cărbune (J.Sz., N.M. 1910, 48). Pe baza acestei descrieri, se pare că a fost un mormânt de incinerare.

În primăvara anului 1979, în această zonă, cu ocazia unor lucrări de amenajare, buldozerul a distrus cel de al doilea tumul și a scos la iveală o cutie de piatră.

Tumulul a avut înălțimea de 2 m și diametrul de cca. 12 m. Cutia de piatră a fost așezată în partea sud-vestică a tumulului, aproape de centru și a fost construită în direcția est-vest, din patru lespezi de piatră, groase de 4-6 cm, cele laterale având dimensiunile de 202x72 cm, iar cele de la capetele cutiei de 95x69 cm. În această cutie a fost găsit un schelet așezat în poziție chirchită, culcat pe partea dreaptă, cu capul spre vest și cu picioarele spre est. Scheletul s-a păstrat destul de prost. După cât s-a putut stabili, era un tânăr sub 20 de ani. Lângă schelet, la capul înhumatului a fost așezat un vas. Tumulul arată următoarea stratigrafie: sub humusul gros de 30 cm era un strat de umplutură de culoare neagră-brună, gros de 90 cm. Cutia de piatră a fost săpată în stratul de pământ compact de culoare brună, ce îl suprapunea pe cel de lut galben pietros (pl. XLIX). În inventarul mormântului figura un singur vas; alte obiecte nu au fost găsite. Vasul, făcut din pastă fină de culoare brună, este o ceașcă, cu gura lată, pe mîineea buzei avînd două urechiușe perforate vertical (pl. XL/2). Pîntecul este slab dezvoltat. Corpul vasului, de la buză pînă la pîntec, este decorat cu linii paralel imprimate cu șnurul răsucit, iar de la pîntec în jos sunt așezate triunghiuri cu vârful în jos și acoperite de linii paralel imprimate, tot cu șnur răsucit. Restul vasului este fără decor. Fundul este plat.

Acest tip de vas este cunoscut, în aria culturii Schneckenberg, din mormîntul în cutie de piatră (nr. 10) de la Ghimbav și este încadrat de Prox în stratul de cultură Schneckenberg B (Prox 1941, 73, pl. 26/5). Un vas asemănător este cunoscut și din necropola tumulară de la Milostea, tumul nr. II (Popescu, Vulpe 1966, 148-153, fig. 1/7a-7b), unde înhumatul nu a fost înmormîntat în cistă de piatră, ci a fost așezat sub o grămadă de bolovani de piatră, iar forma vasului găsit în mormînt este mai zveltă și este decorat mai bogat.

Morminte de acest tip au fost descoperite și în centrul Transilvaniei, la Cheile Aiudului (Vlassa, Takács, Lazarovici 1985), Geoagiu de Sus și Izvoarele (Ciugudean 1977) care, după părerea lui P. Roman suprapun resturile Coțofeni. Împreună cu cele din sud-estul Transilvaniei, ele reprezintă pe promotorii răspîndirii fenomenului epocii bronzului spre partea centrală și vestică a Transilvaniei (Roman 1986/a, 41). Este vorba despre o pătrundere etno-culturală din sud și est, ce a suferit, sub influența substratului local, anumite modificări și a dat naștere la un orizont cultural care, cronologic, se încadrează în subetapa IIb a bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei.

În așezarea culturii Schneckenberg de la Sf. Gheorghe-Örkő, în anul 1967, a fost descoperit întîmplător un mormînt de înhumatie. Scheletul era așezat pe spate, cu capul spre est, într-o cistă de piatră făcută din bolovani. Din inventarul mormântului făcea parte un pumnal de aramă și cîteva fragmente de vase. Mormîntul a fost descoperit în stratul superior al așezării (Székely 1970, 205). Pumnalul, cu limbă la

mâner, este din aramă și poartă o patină de un verde închis. Are formă de frunză, cu o ușoară nervură mediană (Székely 1970, 204, fig.2/1). Printre fragmentele de vase găsite în mormânt era și un fragment din partea superioară a unui vas-askos (Székely 1970, 206/1, pl. XLV/3). Acest fragment este decorat cu linii în relief, care formează două benzi în val și cercuri concentrice. A fost atribuit de către Z. Székely culturii Monteoru, faza IC3 și IC4 ce ar corespunde, cronologic, fazei B a culturii Schneckenberg. E. Zaharia este de părere că și pumnalul cu limbă la mâner este cunoscut în fazele amintite ale culturii Monteoru (Székely 1970, 205, nota 21). Pentru Al. Vulpe acest mormânt arată strânse analogii cu înmormântările de la Năeni, atribuind astfel așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő grupului cultural de tip Năeni-Schneckenberg.

Dacă luăm în considerare că, în perioada dintre orizontul Zimnicea și Schneckenberg B, unele grupe etno-culturale vest-pontice sunt presate în aria Glina de către un val al purtătorilor mormintelor tumulare cu ocru, care au invadat sud-estul României și nord-estul Bulgariei, trebuie să acceptăm ideea că fondul Cernavodă și Zăbala au participat în apariția culturii Monteoru, dar aceste tradiții comune nu justifică urcarea culturii Monteoru în fazele IC4 și IC3 până-n sud-estul Transilvaniei, unde s-a format cultura Schneckenberg (Roman 1986/a, 38). Astfel, în cadrul complexului de la Sf. Gheorghe-Örkő, prezența unor elemente de tradiție Monteoru nu înseamnă și prezența propriu-zisă a acestei culturi.

În general, în cadrul evoluției unei culturi, ritualul funerar persistă de la începutul până la sfârșitul ei. În sud-estul Transilvaniei, purtătorii culturii Schneckenberg au practicat ritul înhumăției în cistă de piatră, fie pe teren plan (Sânzieni, Turia, Rotbav, Araci), fie sub tumul de pământ (Moacșa-Eresteghin, Brăduț, Ocland), înhumatul fiind așezat în poziție chircită, obicei tradițional, păstrat încă din neolitic. În urma unor transformări etno-culturale, care s-au petrecut în a doua fază de dezvoltare a acestei culturi, această tradiție se pierde treptat, dând naștere la practica incinerării. Aceste două practici în unele locuri apar împreună, cum este cazul la Rotbav, sau în cadrul unei necropole, ca de exemplu la Brăduț.

Modificările elementelor culturii materiale se reflectă și în evoluția ritualului funerar, care joacă un rol hotărâtor în viața spirituală a unei culturi.

3.5. Descrierea ceramicii

Materialul ceramic descoperit în timpul săpăturilor sistematice, precum și cel adunat în cursul anilor, la așezările din Sf. Gheorghe-Örkő și Sânzieni-Polyvár, deși este destul de fragmentar, este caracteristic pentru cultura Schneckenberg din sud-estul Transilvaniei. Se pot distinge o serie de forme reprezentative pentru această cultură.

După compoziția pastei și a tehnicii de ardere, ceramica poate fi împărțită în două categorii:

- a. ceramică grosieră, cu mult nisip în pastă și arsă în culoarea brun-închisă;
- b. ceramică fină, făcută din pastă bună, cu pietricele mari, dar bine lucrată și lustruită, arsă galben, negru sau cenușiu pătat.

Forma vaselor

Materialul ceramic descoperit la Sf. Gheorghe-Örkő este caracteristic pentru cultura Schneckenberg, faza B. În cele trei nivele de locuire nu se poate diferenția o fază A și o fază B. În toate nivelele au fost găsite vase caracteristice pentru ambele faze. Acest fapt a fost constatat și la Sprengi, lângă Brașov (Alexandrescu, Constantinescu 1959, 672-673).

I. Ceștile formează o categorie bine reprezentată, caracterizată prin marea varietate de forme. Unele dintre ele au fost găsite în morminte (XL/2, LVII/1), au formă bitronconică, cu o toartă trasă în bandă (XXXIX/2, 4, 5; XLII/5, 6, 9, 10; LVIII/3) și sunt făcute din pastă fină, cu suprafața lustruită și acoperită cu slip. Acest tip de vas (pl. LX/1-6) este bine cunoscut în mediul Schneckenberg (Prox 1941, XXIV/6-7), precum și în materialul grupului Jigodin (Roman, János, Horváth 1973, pl. 5/8) și este caracteristic pentru faza B a acestui culturi. Ceștile cu toartă în bandă trasă din buză și supraînălțată cu buton, descoperite la Petriceni (pl. LVIII/1-2,4), au fost folosite probabil pentru turnarea metalului topit și se leagă de așezarea culturii Schneckenberg de la Sânzieni-Perkő (Schroller 1933, 64, pl. 51/1, 2, 4). Unele dintre ele au fundul plat, iar altele ascuțit (Schroller 1933, pl. 51/6) și fac parte din categoria ceramicii grosiere (Roska, 1942, 122).

II. Străchinile cu gura în formă de de pâlnie sunt reprezentate în număr destul de mare (pl. LX/7-11). Acest tip de vas, care este bine cunoscut în mediul Schneckenberg, în materialul ceramic descoperit în sud-estul Transilvaniei, este prezent în mai multe variante.

Străchinile cu gâtul înalt, separat printr-un umăr pronunțat de corp (XXXIX/1; XL/1, 6) și cele cu corp semisferic, umărul rotunjit, uneori bine demarcat de gât, care este în formă de pâlnie, cu buza răsfrântă în afară (pl. LVII/2-3) sunt formele principale și fac parte din categoria ceramicii fine, având suprafața bine lustruită. Decorul, de regulă, este aplicat pe buză, pe gât sau pe umăr.

Cele mai bune analogii pentru aceste străchini, care au intrat în literatura de specialitate sub denumirea de „Trichterrandschüssel”, le găsim în așezările culturii Schneckenberg cercetate în țara Bârsei (Prox 1941, fig. 7-11, 17-21; Bichir 1962, fig. 7/3, 7), precum și în mediul Glina (Ulanici 1975, fig. 15/1-3,7; 1976, fig. 13/14; 1979, fig. 3/6; Roman 1976/b, fig. 3/2,8).

Varianta cu decorul cu proeminențe conice (pl. XXXIX/1; XL/1) este, de asemenea, caracteristică pentru materialul ceramic al culturii Schneckenberg din

sudul Transilvaniei (Prox 1941, fig. 7/7, 9), precum și în grupul Livezile (Ciugudean, 1996, fig. 11/2-3). Acestea păstrează o tradiție timpurie, din orizontul Cernavodă II (Berciu, Morintz, Roman 1973, pl. 5/2-3, 5, 9, 11-12).

O variantă a acestui tip de vas are fundul plat, corpul ușor rotunjit, gura largă, răsfrântă în afară, din care pleacă niște torți mici, în bandă lată (pl. XL/5).

III. Cupele sunt numeroase, cu cele două variante de profile, caracteristice pentru fazele A și B ale acestui culturi. Ele sunt decorate cu proeminențe pe buze și pe umăr (pl. LX/13-15; XLI/4). Sunt mult mai variate decât cele semnalate la Cuciulata pentru Schneckenberg A și B (Bichir 1962). Variaza atât raportul dintre margine și corp, arcuirea marginii, cât de puternic este reliefată linia de legătură dintre margine și corp, toarte mici sau mari între margine și relieful de mijloc; uneori proeminențe, colțișori mici sau mai mari.

IV. Amforele sunt foarte numeroase, dar fragmentare. Nu s-a putut reconstitui nici una, tocmai din această cauză nu au fost trecute pe tabelul tipologic al formelor.

Sunt recunoscute după toarte, de obicei cu prag și partea inferioară barbotinată. La unele se păstrează benzile în relief pe umăr, până la toartă (pl. XLII/8). Altele sunt simple (pl. XLII/3), uneori numai cu bucățele de reliefuri puse sub toartă (XLII/1). Nu s-a putut reconstitui niciuna până la margine. Un fragment este decorat cu trei brăulețe crestate deasupra torți (pl. XLII/2). Toarta este mică și lucrată grosolan, uneori având o adâncitură mediană sau două șanțuri; cea cu două șanțuri nu are dungi în relief.

V. Askosul, caracteristic pentru această cultură, este reprezentat de o piesă întreagă (LII/1a-c, LX/18), decorată cu linii incizate lat și impresiuni mărunte. Această piesă a constituit baza unor discuții între specialiști. După acest askos, Al. Vulpe a atribuit întreaga așezare de la Sf. Gheorghe-Örkő grupului Năeni-Schneckenberg (Vulpe, Drâmbocanu 1981, 184). P. Roman atrage atenția că în materialul ceramic de la Sf. Gheorghe-Örkő numai trei fragmente ceramice sunt ornamentate cu șanțulețe în stil „Năeni” (Roman 1986/a. 40).

Fragmentul de askos găsit într-un mormânt la Sf. Gheorghe-Örkő, decorat cu linii în relief, formând două benzi în val și cercuri concentrice (pl. XLV/3), este atribuit de E. Zaharia culturii Monteoru, faza IC3 și IC4.

Askosurile de tip Zimnicea, descoperite la Sânzieni și la Turia, în morminte în cistă de piatră (pl. LII/2a-b-c; LX/21; LIII/1a-b-c, 2a-b-c; LX/19-21), aparțin unui orizont mai timpuriu și au fost tratate pe larg în cadrul subcapitolului consacrat descrierii ritului de înmormântare al culturii Schneckenberg.

Decorul ceramicii

Materialul ceramic al culturii Schneckenberg, în sud-estul Transilvaniei, este relativ modest ornamentat. Au fost observate 30 de variante de decor - conform tabelului motivelor ornamentale (pl. LIX) - față de cele 48, înregistrate în cadrul ceramicii culturii Zăbala (pl. XXXI).

Principalele tipuri de decor sunt realizate:

- a. *prin adâncire* și
- b. *în relief*.

a. Decorul prin adâncire constă din: 1. *impresiuni*, 2. *crestături*, 3. *incizii*.

1. *impresiunile* apar ordonate într-unul sau mai multe șiruri orizontale (pl. XXXVI/3; XLIII/1,5) și ca alveole dispuse pe brăuri (XLI/5,6,8; XLIV/6; XLV/1-2), care, în unele cazuri, se află pe buza vaselor. Apare și decorul realizat prin impresiuni cu șnurul răsucit, care prezintă mai multe variante (pl. XXXIX/2-3; XL/2-3,5; XLIII/6; XLIV/2; LVII/2-3). Poate să fie realizat prin mai multe linii paralele, orizontale sau triunghiuri, sau prin combinație de linii și triunghiuri umplute cu linii paralele.

2. *crestăturile* sunt mai mult pe manșetele buzelor (pl. XLI/1).

3. *inciziile* se întâlnesc sub buza ceștilor (pl. LVII/1), sub torți (pl. XLII/8), uneori sub forma unor linii paralele (pl. XLI/9).

O parte din buze sunt decorate cu găuri. Cele cu *repoussé*-uri sunt relativ puține și sunt realizate prin străpungere din afară spre interior, în unele cazuri fiind numai niște impresiuni puțin adâncite (pl. XLI/2,10; XLV/1). Sunt plasate întotdeauna deasupra brăurilor, indiferent dacă este simplu sau alveolat. Apar câteodată și pe margini, fără brâu.

b. Decorul în relief este reprezentat prin: 1. *brăuri*; 2. *proeminențe*.

1. Brăurile sunt dungi în relief ce pot să fie simple (pl. XLI/2, 7), cu două pante; cu una, două sau trei dungi. Marea majoritate a acestor fragmente sunt realizate din pastă grosolană, dar unele sunt făcute din pastă fină, lustruită (pl. XXXVI/2; XLI/9). Mai puține sunt fragmentele decorate cu trei dungi, una lângă alta, puțin distanțate. O parte din aceste vase au buza teșită sau îndoită, arcuită sau mai ascuțită (pl. XLI/1, 5, 7). Mai puține sunt marginile decorate cu brăuri alveolate. Forma lor este aceeași, dar brăurile nu apar decât câte unul (XLI/5, 8; XLV/1, 2).

2. *Proeminențele* constau din butoni plați, așezați sub buză (pl. XLI/4), pe margini (pl. XL/1) sau pe umărul vaselor (XXXIX/1; XL/1, 6; XLIII/3), uneori în alternanță cu toarte mici sau mari.

Decorul încrustat nu s-a păstrat pe materialul ceramic al culturii Schneckenberg din sud-estul Transilvaniei.

Câteva fragmente de vase, descoperite în mediu Schneckenberg de la Sf. Gheorghe-Örkő (pl. XLVI/1-5; XLVII/2, 3, 9), Dalnic (pl. XLVI/6) și Leț

(pl. XLVI/7-8; XLVII/1, 4-8, 10, 11) au fost atribuite culturii Monteoru, fazele IC4 și IC3 (Zaharia 1990, 31-37). Datorită faptului că, în sud-estul Transilvaniei, până în prezent nu a fost descoperit nici un nivel de locuire al acestei culturi, putem accepta prezența și apartenența acestor vase pentru cultura Monteoru doar sub forma unor importuri sau ca elemente comune, care dovedesc faptul că aceste culturi, Glina-Schneckenberg și Monteoru, s-au format dintr-un substrat comun.

Fundurile vaselor, în general, sunt aceleași ca în toate materialele culturii Schneckenberg: simple, puțin profilate și foarte pronunțate. Prima și a doua categorie sunt formate din ceramică cu suprafața netedă și lustruită. Al treilea tip este bine potrivit cu degetele de jur-împrejur, ca niște alveole, iar suprafața pereților este întotdeauna grunjoasă.

Materialul ceramic prezentat mai sus este caracteristic pentru cultura Schneckenberg, într-o fază bine dezvoltată. Comparându-l cu cel descoperit în așezarea de la Dealul Melcilor din Brașov, constatăm că majoritatea tipurilor de vase cunoscute din această așezare sunt reprezentate și la Őrkő. Lipsesc blidele și străchinile plate (Pfannen), găsite în nivelul II la Schneckenberg și la Cuciulata (Prox 1941, fig. 26, 27; Bichir 1962, 29, fig. 8/I-5). De asemenea, ceșcuțele, care sunt tipice pentru Schneckenberg B, nu sunt prezente. Lipsa acestor tipuri de vase a fost pusă de descoperitori (Székely 1973, 133) pe seama materialului insuficient descoperit, așezarea fiind distrusă.

Cu ocazia săpăturilor de salvare, executate în așezarea de la Sf. Gheorghe-Őrkő, au mai fost găsite câteva fragmente de vase decorate cu șnur și mai multe obiecte de lut și de piatră. Din categoria ceramicii decorate cu șnur fac parte un vas fragmentar, cu toartă proeminentă, perforată orizontal și decorată cu incizii încrustate cu var (pl. XL/4), precum și o toartă, decorată cu șnur în formă de plasă (pl. XL/3).

3.6. Obiecte de lut, piatră și os

În așezările culturii Schneckenberg din sud-estul Transilvaniei au fost descoperite următoarele categorii de piese din lut:

Fusaiiolele sunt destul de neglijent lucrate. Ele sunt de mărimi diferite și neornamentate. Pot să fie plate (pl. XLVIII/1, 3) sau de formă conică (pl. XLVII/2). Cele plate au analogii în materialul culturii Monteoru, faza IC4, iar cele conice apar numai începând cu faza IC3.

Tot din lut a fost confecționat și un vas miniatural, sub formă conică, buza puțin răsfântă în afară, fundul plat, cu margine, care, probabil, face parte din categoria jucăriilor pentru copii (pl. XLIII/4).

O lingură fragmentară, lucrată din lut, reprezintă obiectele de uz gospodăresc (pl. XLVIII/5).

Obiectele de piatră sunt destul de slab reprezentate și sunt realizate din andezit, materie primă de calitate inferioară, dar foarte frecventă în această zonă. Au fost găsite un fragment de măciucă de piatră (pl. XLVIII/4), destul de îngrijit lucrată și mai multe cuțite curbe (XXXVI/1; XLV/5-6). Primul cuțit de piatră, găsit în așezarea de la Sânzieni-Polyvár, este întreg și foarte îngrijit lucrat (Zs. Székely 1983, fig. 1/1 = pl. XXXVI/1), iar celelalte două, găsite la Sf. Gheorghe-Örkő, sunt fragmentare și mai prost executate (pl. XLV/5-6).

Tot de la această așezare sunt cunoscute două ciocane de piatră (pl. XLIV/1; XLVIII/9) fragmentare, cu forme bine cunoscute în mediul Schneckenberg (Roska 1942, 305/1 = pl. XLIV/1). Primul (pl. XLIV/1) s-a pierdut în timpul celui de al doilea război mondial. Acest tip de topor-ciocan este prezent în cultura Coțofeni (Schroller 1933, pl. 28/6, 8; Roman 1976, pl. 9/4,8) și tradiția folosirii lui se păstrează până în epoca bronzului mijlociu în cultura Wietenberg (Horedt 1960, fig. 14/10-11). Cuțitul curb de piatră rămâne, de asemenea, un element caracteristic și pentru cultura Wietenberg (Horedt 1960, fig. 13/9).

Uneltele de os sunt reprezentate de două străpungătoare, lucrate din oase de bovine (pl. XLVIII/7-8), și de un corn de cerb cioplit, care a fost folosit, probabil, ca mâner de pumnal sau pentru fixarea unui arc (pl. XLVIII/6).

Străpungătoarele sunt destul de îngrijit lucrate, corpul fiind fațetat și lustruit, iar vârful ascuțit.

3.7. Incadrarea cronologică și legăturile culturale

Cultura Schneckenberg, cu toate că a fost cunoscută încă de la începutul secolului nostru în sud-estul Transilvaniei, până în prezent a fost insuficient cercetată. Față de sudul Transilvaniei - teritoriul jud. Brașov - unde au fost atestate 97 de localități cu descoperiri ale acestei culturi (Costea 1995, 1996), pe teritoriul județului Covasna, cunoaștem numai 23 de puncte, din care foarte puține au fost sistematic cercetate.

Majoritatea așezărilor culturii Schneckenberg se află pe promontorii ridicate, care în multe cazuri au fost distruse ori în urma intervenției umane - cariere de piatră - ori din cauza eroziunii. În asemenea condiții, nu dispunem de date stratigrafice suficiente pentru încadrarea ei cronologică. Pentru stabilirea evoluției acestor comunități umane trebuie să ne limităm la informațiile oferite de materialul arheologic descoperit.

În așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő, în urma exploatării miniere, stratul de cultură a fost distrus. De asemenea, și la Sânzieni-Perkő, așezarea fiind pe un promontoriu stâncos, materialul arheologic descoperit s-a limitat la câteva fragmente ceramice, rămase în șanțul de apărare, care a întărit probabil așezarea dacică.

Mai multe date cu privire la dezvoltarea acestei culturi ne oferă mormintele cercetate în ultimii douăzeci de ani. Pe baza rezultatelor acestor cercetări se pot stabili principalele repere ale dezvoltării ei în sud-estul Transilvaniei.

Prima parte a culturii Schneckenberg, faza A, pe baza descoperirilor interpretate la nivelul cunoștințelor noastre actuale, este reprezentată de așezarea care se află pe malul drept al Pârâului Cașin, pe locul denumit „Polyvár” de lângă Sânzieni. Este singura așezare cunoscută, deocamdată, în sud-estul Transilvaniei, care se află pe un teren mai puțin ridicat, pe terasa unui pârâu și nu pe un promontoriu sau pe platoul unui pisc de munte. Această așezare, care este mai târzie decât mormintele de înhumăție în cistă de piatră de la Sânzieni și Turia, datate de câte două vase de tip Zimnicea și atribuite primei faze a bronzului timpuriu (BT1a) după cronologia elaborată de P. Roman, la care ne raportăm și noi, este sincronă cu cultura Zăbala și face parte din a doua etapă a bronzului timpuriu I, respectiv Ib și c. Datorită faptului că în sud-estul Transilvaniei în această perioadă au evoluat comunitățile de tip Zăbala, credem că explică de ce este atât de sporadic reprezentată această fază - faza A - a culturii Schneckenberg.

Așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő (pl. XXXIII/2; L), cu toate că nu ne-a oferit date stratigrafice concludente, pe baza analizei materialului ceramic descoperit, reprezintă faza evoluată făcând parte din Schneckenberg B, împreună cu necropola tumulară birituală - de înhumăție și de incinerăție - de la Brăduț și este sincronă cu descoperirile de tip Jigodin, care au evoluat în Bazinul Ciuc în această perioadă, (Roman, Dodd-Oprîșescu, János 1992, 180). În cadrul sistemului cronologic propriu teritoriului românesc, aceste descoperiri sunt cuprinse în etapa IIa a bronzului timpuriu și sunt paralelizate cu Helladicul timpuriu III (Roman 1986a, 31). Tot din acest orizont face parte și așezarea de la Sânzieni-Perkő. Apartenența sistemului de fortificația nivelului Schneckenberg este incertă, acesta fiind legat mai mult de un strat mai târziu.

Mormântul de înhumăție în poziție chircită în cistă de piatră sub tumul, descoperit la Moacșa-Eresteghin, se încadrează în etapa IIb a bronzului timpuriu, împreună cu mormintele tumulare de la Ocland, și sunt probabil contemporane cu „faza Năeni” (Roman 1986, 41), precum și cu primele manifestări ale culturii Moteoru IC4. Aceste descoperiri împreună cu purtătorii mormintelor tumulare de tip Livezile (Ciugudean 1996, 21), pot fi paralelizate cu Helladicul timpuriu III (Roman 1986a, 31).

Cultura Schneckenberg rămâne și pentru sud-estul Transilvaniei manifestarea culturală cea mai reprezentativă pentru perioada de mijloc a bronzului timpuriu.

4. DESCOPERIRILE DE LA ZOLTAN, COM. GHIDFALĂU

După cum am arătat mai sus, primele două etape de dezvoltare ale bronzului timpuriu din sud-estul Transilvaniei sunt bine reprezentate prin mormintele în cistă de piatră de la Sânzieni și Turia ale culturii Zăbala, prin așezările culturii Schneckenberg, cu cele două faze de dezvoltare A și B, precum și de cimitirul tumular de tip Moacăș (Zs. Székely 1980, 41-46).

Între acest orizont cultural și până la apariția descoperirilor de tip Ciomortan-Monteoru IC3 (Z. Székely 1971, 391 și urm.), din cauza descoperirilor insuficiente, până nu demult, ni s-a părut că lipsesc elemente pentru cel puțin o etapă, care în Banat și în sud-vestul și centrul Transilvaniei este reprezentată de descoperirile de tip Gornea-Vodneac și de orizontul de tip Iernut.

Acest orizont este bine conturat în Banat (Boroneanț 1971, 5-12; Lazarovici 1977, 26, 90, pl. 10; Gogâltan 1993, 51-64) și Oltenia (Roman 1985b, 120-121; 1986a, 31, 45), iar, în ultima vreme, s-au înmulțit descoperirile și în Transilvania centrală și sud-vestică. Acest orizont final al bronzului timpuriu, caracterizat prin răspândirea ceramicii cu decor striat și textil, a fost sesizat prima dată la Iernut de N. Vlăsa (Vlăsa și col. 1966, 401, fig. 3/9-11), ca să fie definit și plasat într-un context mai larg de K. Horedt și P. Roman (Horedt 1967, 7; Roman 1988, 218-222). Ceramică cu scrijelituri a fost găsită în cursul săpăturilor efectuate la Uioara de Jos-„Grui”, unde apare sub nivelul Wietenberg (Ciugudean 1991, 111, fig. 28/4-7).

Asemenea descoperiri, după cum a constatat H. Ciugudean, se găsesc pe valea Mureșului, cu unele ramificații pe afluenții săi, în zona colinară, dar ocolesc zona montană, păstrând altitudinea de sub 25-300 m (Ciugudean, 1996, 111).

Acest orizont cultural, cu ceramică cu decor striat și textil, a fost descoperit în vara anului 1996, la Zoltan, com. Ghidfalău, pe malul Oltului, de către colegul V. Căvruc, de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, secția Carpaților de Răsărit (Căvruc 1997, 157-172)

Așezarea se află la capătul nordic al localității Zoltan, sat aparținător comunei Ghidfalău, pe o terasă ridicată, unde a fost deschisă o carieră de nisip. Locul a fost cercetat prima dată în vara anului 1971 de către Z. Székely, care a făcut un mic sondaj pe marginea promontoriului și a descoperit un strat de cultură, aparținând culturii Noua, cu trei nivele de locuire (Székely 1976-1977, 25-36).

Cercetări de mai mare amploare au fost începute în vara anului 1996, pe partea sud-estică a terasei, la o distanță de 150 m de punctul cercetat de Z. Székely. În această zonă au fost descoperite mai multe nivele de locuire, aparținând mai multor culturi. Peste un substrat neolitic, reprezentat de câteva fragmente ceramice de tip Ariușd, s-a suprapus un strat de cultură de tip Iernut, urmat de un strat foarte subțire, care conține ceramică cu aspect pre-Wietenberg, peste care se suprapune un strat gros din Bronzul mijlociu, cu elemente ale culturii Wietenberg și Noua.

Stratul de cultură de tip Iernut, care se află între elemente de tip Ariuşd şi stratul Bronzului mijlociu, pre-Wietenberg (?), este bine conturat şi destul de bogat. Formează o suprafaţă întinsă, în mijlocul căreia se află o groapă imensă, poate menajeră (?) (Cavruc 1997, 157-172).

Materialul ceramic descoperit în acest strat constă din fragmente de vase de diferite tipuri. Marea lor majoritate provine de la oale mari, cu corpul bombat şi gura evazată, decorate cu brâu crestat în relief (pl. LXI/1-5; LXII/2). Unele fragmente sunt decorate cu proeminenţe de formă ovală (pl. LXIII/1), iar suprafaţa peretelui este acoperită de un decor striat gen „scoarţă de copac”. O categorie aparte o formează ceramica cu suprafaţa fină, cu toarte mici, gen proeminenţă perforată (pl. LXII/3-4) şi un picior de vas fragmentar.

Ceramica descoperită la Zoltan este făcută din pastă omogenă, cu mult nisip şi pietriş ca degresant şi are suprafaţa aspră, foarte rar lustruită. Culoarea ceramicii variază între cenuşiu deschis şi cărămiziu. Au fost descoperite şi patru fragmente de vase cu decor textil de culoare deschisă (pl. LXIV/1-4).

În urma analizei materialului ceramic descoperit la Ciomortan, în depozitul de arheologie al Muzeului Secuiesc din Miercurea Ciuc, au fost găsite alte trei fragmente de vase cu decor textil.

Categoria obiectelor de uz gospodăresc este reprezentată de un mosorel fragmentar (pl. LXI/6) şi de o lamă de os faţetat şi vârful ascuţit, lucrată dintr-o coastă de bovine (pl. LXIII/4).

Acest material, care a fost descoperit la Zoltan, este un orizont cultural necunoscut până-n prezent în sud-estul Transilvaniei şi considerăm că reprezintă o pătrundere vestică a unei culturi de tip Iernut, Gornea-Vodneac şi ultima etapă de dezvoltare a bronzului timpuriu în această zonă geografică, respectiv BT III (Roman 1986a, 31). După acest aspect apar descoperirile de tip Ciomortan-Monteoru IC3, care reprezintă deja prima fază a bronzului mijlociu în această parte a Transilvaniei.

Dacă luăm în considerare că aria de răspândire a culturii Ciomortan, din punct de vedere geografic, acoperă centrul Bazinului Ciuc şi partea nordică a judeţului Covasna, cu descoperiri nu întotdeauna concludente (Poian, Sântionlunca, Peteni), cred că nu greşim dacă presupunem un sincronism parţial între evoluţia comunităţilor de tip Iernut-Zoltan final şi începutul culturii Ciomortan. Bineînţeles, în această fază incipientă a cercetărilor, această problemă rămâne deschisă.

Acest material arheologic, descoperit la Zoltan, ne ajută să acoperim toate etapele de dezvoltare a epocii bronzului timpuriu în cadrul sistemului cronologic tripartit propus de P. Roman (Roman, 1986a, 31).

III. PRIMA PARTE A EPOCII BRONZULUI MIJLOCIU ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

CULTURA CIOMORTAN

În sud-estul Transilvaniei, din cauza cercetărilor insuficiente, a existat un hiatus stratigrafic și cronologic care a separat faza B a culturii Schneckenberg de cultura Wietenberg, care este reprezentativă pentru perioada de mijloc a epocii bronzului în spațiul intracarpatic.

În urma rezultatelor cercetărilor efectuate în această regiune, cronologic, am reușit să acoperim și a treia etapă de dezvoltare a bronzului timpuriu (Zoltan), care reprezintă perioada de trecere spre bronzul mijlociu.

În cadrul cercetărilor efectuate în sud-estul Transilvaniei, acum treizeci de ani a fost descoperită o cultură din perioada mijlocie a epocii bronzului, ce a fost numită după așezarea eponimă, cultura Ciomortan. Această nouă cultură, care a stârnit mai multe controverse în rândul specialiștilor, prezintă o dezvoltare organică din culturile Schneckenberg și Monteoru, faza IC4, formându-se pe baza acestor complexe și este sincronă cu Monteoru IC3. Până în prezent, este cunoscută din așezarea de la Ciomortan, vechea denumire a comunei Șoimeni, din centrul Bazinului Ciuc, din mormântul de la Poian și din câteva descoperiri întâmplătoare de la Sântionlunca și Peteni, din jud. Covasna.

1. Istoricul cercetărilor

Locul de descoperire a acestei culturi, denumit „Dâmbul Cetății”-Várdomb, a fost cunoscut în literatura de specialitate încă de la începutul secolului nostru. Un document, care s-a păstrat în arhiva muzeului din Miercurea Ciuc, amintește descoperirea, în anul 1812, a unui „tezaur” la Ciomortan (Székely 1968, 427). Componența acestui tezaur nu este specificată. Nefiind însă atestate alte culturi în această zonă, se poate presupune că acest depozit, constând din piese de bronz sau din metal prețios, aparținea acestei culturi.

În perioada interbelică, Al. Ferenczi a făcut cercetări în această așezare. Despre apartenența ei cronologică au fost emise diferite păreri. I. Marțian a fost de părere că la Ciomortan a fost o așezare romană, iar Al. Ferenczi a încadrat-o în șirul cetăților dacice din regiune (Al. Ferenczi 1933-38, 29-296, fig. 58/a-b, 60/a-b, 61, 62; 316-321, 324). M. Roska, pe baza materialului ceramic publicat de Al. Ferenczi, a făcut o încadrare mai justă, și anume în epoca bronzului (Roska 1942, 59).

2. Cadrul geografic

Înainte de a face o descriere a acestei aşezări, trebuie să facem o rectificare, şi anume: încă din anul 1960, când a apărut primul volum de Istorie a României, s-a strecurat o greşeală cu privire la localizarea aşezării de la Ciomortan (Nestor 1960, 103), astfel că aceasta a fost confundată cu satul Lutoasa, de lângă comuna Lemnia. În urma acestei confuzii, Lutoasa fiind aproape de pasul Oituz, s-au tras şi nişte concluzii de ordin cronologic şi cultural. În literatura de specialitate, această eroare persistă până-n zilele noastre în unele publicaţii (Zaharia 1995, 151). Legături între cultura Ciomortan şi Monteoru IC3 există într-adevăr, dar nu datorită existenţei acestei localităţi în apropierea pasului Oituz, ci a numeroaselor elemente comune în decorul şi formele vaselor, caracteristice celor două culturi.

Deci, „Dâmbul Cetăţii” este situat între satul Şoimeni, fosta localitate Ciomortan (Csikcsomortán) şi comuna Păuleni, pe un teren ridicat, care este o prelungire a movilei „Nyírtető” şi se află între două pâraie. În partea sudică curge pâraul Remetea (Remete), iar în partea nordică pâraul denumit „Nyirpataka”. Laturile care sunt la nord şi la sud de movilă sunt abrupte, iar pe partea nord-estică se află un val cu şanţ. Pe latura vestică este un şanţ de apărare, iar valul nu se poate observa în relief. La est, şanţul şi valul de apărare despart Dâmbul Cetăţii de restul movilei. Pe vârf se află un platou de formă ovală (pl. LXV/2).

Credem că nu greşim dacă atragem încă odată atenţia asupra faptului că această aşezare se află în bazinul Ciucului, la o distanţă de cca. 20 km nord-est de Miercurea Ciuc şi nu în „bazinul superior al Pârâului Negru” (care de fapt este Râul Negru), după cum a fost greşit specificat (Nestor 1960, 103).

3. Cercetări sistematice

În vara anului 1956, Z. Székely a început săpăturile sistematice în aşezarea de la Dâmbul Cetăţii. Datorită rezultatelor obţinute, au fost continuate şi în anii 1960 şi 1967, cu scopul clarificării situaţiei stratigrafice şi a stabilirii succesiunii culturilor atestate în cursul cercetărilor (Székely 1959, 238-240).

În cursul acestor săpături, platoul a fost secţionat în direcţia nord-sud şi est-vest cu 5 şanţuri de cercetare şi au fost dezvelite 3 suprafeţe cu casete (pl. LXVI). Valul şi şanţul de apărare au fost secţionate la est şi la vest. Cu această ocazie s-au putut face şi unele observaţii stratigrafice cu privire la construirea valului de apărare, astfel că: la bază, pe stânca nativă de gresie a fost un strat de cultură de culoare neagră, care conţine ceramică de tip Ariuşd, peste care s-a suprapus un strat de culoare galbenă, având grosimea de 0,30-0,40 m, urmat de un strat de culoare brună, gros de 0,20 m, iar deasupra se află stratul de humus.

Pe baza acestei statigrafii, s-a constatat că, pe acest loc, prima dată s-au aşezat

purtătorii culturii Ariușd dintr-o fază târzie de dezvoltare. Așezarea eneolitică nu a fost întărită cu șanț și val de apărare. Valul ridicat și întărit cu palisadă aparține epocii bronzului, următorului strat de cultură, care s-a suprapus stratului ariușdean. Pământul negru, din care a fost ridicat valul și care conține fragmente ceramice neolitice, indică acest fapt, precum și urmele stâlpilor, care au fost înfipte în acest strat.

Terenul fiind înclinat spre sud, în urma eroziunii și datorită intervenției umane (terenul fiind de mult timp cultivat), stratul de cultură a fost deranjat și spălat spre vale. Astfel, nu s-au putut face observații stratigrafice cu privire la formele de locuințe care aparțineau epocii bronzului.

4. Descrierea ceramicii

În stratul de cultură din epoca bronzului, materialul ceramic aparținând culturilor Coțofeni, Ciomortan și Wietenberg era amestecat. Nu s-a putut observa suprapunerea mai multor nivele de locuire din epoca bronzului, care să aparțină culturilor menționate. Totuși, preponderența materialului de tip Ciomortan este cu mult mai mare față de ceramica culturilor Coțofeni, Monteoru IC3 și Wietenberg.

Materialul ceramic aparținând culturii Ciomortan este foarte bogat și variat.

După compoziția pastei și tehnica de ardere, ceramica poate fi împărțită în două categorii: a. grosieră, cu suprafața grunjoasă sau dată cu mătura și cu pereții groși. Această categorie este făcută din pastă cu mult pietriș, arsă cenușiu sau brun-cenușiu; b. ceramica fină, ce conține nisip și pietricele mărunte în pastă, iar suprafața este bine netezită și lustruită.

Formele vaselor

Putem distinge următoarele tipuri principale de vase:

I. Ceașca, cu două subvariante:

a. Ceașcă cu gât înalt și toartă înaltă, care este egală ca lățime, pornește din buză și se leagă de umăr. Este apropiată de gâtul ceștii (pl. LXXIV/3-4; LXXV/6,8; LXXX/1-5; XC/1-4). Acest tip de ceașcă are analogii în mediul Glina și Schneckenberg, în cultura Monteoru IC4 și Costișa - mai ales formele înalte (Prox 1941, pl. XXI/9, XXIII/3; Székely 1970, 73).

b. Ceașcă cu toartă mică, scurtă ca și gâtul, care este mai scund (LXIX/1; LXXV/9 = LXXXI/1; LXXVII/3; LXXVIII/1).

Ceștile au formă bitronconică și înaltă, bitronconismul fiind destul de bine accentuat și proporționat. Din acest punct de vedere, ceștile culturii Ciomortan sunt mai aproape de cele de tip Costișa, decât de cele ale culturii Glina, Schneckenberg și Monteoru IC4, care au corpul foarte scurt față de gât, iar bitronconismul este mai puțin accentuat, (constatare făcută de I. Nestor).

Pe baza fragmentelor se poate constata că unele sunt mai mari, cu corpul rotund, cu sau fără decor. Cele bitronconice sunt mai numeroase, după cum ne indică forma lor.

II. Castroanele

A doua formă ceramică, foarte frecvent întâlnită în materialul culturii Ciomortan, este castronul, de formă în genere bitronconică, partea de sus fiind foarte largă, asemănătoare cu un lighean. Se pot distinge două variante: a. castroane cu partea superioară foarte largă și b. castroane cu partea inferioară foarte retrasă și puțin arcuită. Au toate mici, pornite din buză, care alternează cu proeminențe lungi. Buza este țesită ușor oblic spre interior și uneori puțin îngroșată la exterior (pl. LXIX/2 = LXXX/6; LXIX/3; LXX/2-4; LXXI/1 = LXXXI/7; LXXI/3; LXXI/6 = LXXXIII/5; LXXXI/1-6; LXXII/1-4; LXXX/8). După pasta și tehnica de ardere, aceste castroane aparțin culturii Ciomortan, forma buzei însă este caracteristică pentru cultura Wietenberg.

A mai fost descoperită o serie de fragmente de vase mari cu pereții groși, care au în jurul gâtului un brâu format dintr-o linie în relief sau din două, crestate sau cu împunsături și legate de barete, una lată sau câte două apropiate. Acest tip este caracteristic pentru unele vase din cultura Monteoru IC3.

III. Vasele cu torți tubulare reprezintă o categorie care apare regulat în materialul ceramic al acestei culturi, formând grupa timpurie, moștenită din cultura Zăbala și Schneckenberg (pl. LXXIII/1-2; LXXXII/5). Torțile sunt așezate pe pântec, probabil câte patru, la unele fragmente fiind legate de un brâu în relief. Suprafața peretelui, în unele cazuri, este grunjoasă sau dată cu mătura. Marea majoritatea a lor însă este netedă. Aceste forme, cu torți tubulare pe pântec, sunt prezente și în materialul culturii Costișa (informații de la I. Nestor). Materialul fiind foarte fragmentar, forma vaselor nu s-a putut reconstitui cu siguranță (Vulpe, Zamoșteanu 1962, 309 și urm.; Vulpe 1962, 105 și urm.).

IV. Amfora este reprezentată de un singur exemplar, descoperit la Peteni, într-un context Noua (Zs. Székely 1984, pl. 1/1), (pl. LXXIX/1 = XC/20). Are gâtul cilindric și două toarte și este decorată cu linii incizate. În materialul ceramic al așezării de la Ciomortan, aceste amfore sunt prezente numai sub forma unor fragmente, care nu sunt întotdeauna concludente (pl. LXXXII/1-2, 8).

V. Cupa descoperită la Poian a făcut parte din inventarul mormântului care aparține acestei culturi (pl. LXXIX/2 = LXXX/7). Este asemănătoare unui castron mic, de formă tronconică, cu fundul plat, adâncit puțin. Vasul este lucrat din pastă bună și ars în culoare cărămidie. Este decorat cu patru câmpuri trapezoidale,

acoperite de împunsături și mărginite de câte trei linii incizate pe suprafețele rămase libere între câmpurile cu împunsături, iar jos, spre fund, se găsește câte o proeminență.

Decorul ceramicii

Principalele tehnici de realizare a decorului ceramicii culturii Ciomortan sunt cele prin: a. adâncire și b. relief.

a. Decorul prin adâncire este prezent mai ales pe ceramica fină și este realizat prin două procedee: prin incizie și prin impresiune.

Aproximativ 90-95% din cești sunt decorate cu triunghiuri incizate, în cuprinsul cărora sunt șiruri de împunsături, foarte adesea cu hașuri paralele cu latura triunghiului (pl. LXIX/1-3; LXX/1; 3-4, LXXII/4; LXXV/3, 9; LXXI/5-6; LXXVII/3; LXXX/1-2, 6, 8; LXXXI/1-5, 8; LXXXIII/1-7). În unele cazuri, ceștile sunt decorate cu triunghiuri al căror câmp este acoperit cu puncte. Acestea sunt făcute din una sau două linii, care uneori au capetele petrecute, formând două mustăți. Împunsăturile sunt: rotunde, lungi sau alveolare, în formă de lacrimă. Acestea din urmă apar cel mai rar. Mai puține sunt ceștile decorate cu triunghiuri hașurate orizontal și paralele cu o latură, sau în smoc, acestea fiind mai rare. Deasupra triunghiurilor întâlnim, în unele cazuri, o linie în relief decorată cu împunsături, cu 1-3 linii incizate sau linii și împunsături. Unele vase sunt decorate cu benzi lungi, umplute cu puncte, „râuri” din câte 3-4 linii incizate vertical. Triunghiurile sunt în general lungi, nu echilaterale. Cele înguste și lungi apar mai rar. Triunghiurile cu hașuri paralele cu o latură sunt scunde, nu lungi și aproape mereu cu laturile petrecute. Triunghiurile lungi, hașurate, au vârful în jos, ca în decorul ceramicii de tip Costișa, cu deosebirea că acolo nu există triunghiuri cu laturile petrecute, dar nici la Ciomortan nu întâlnim triunghiuri foarte lungi, care sunt caracteristice pentru cultura Costișa.

Castroanele sunt decorate sub buză cu linii incizate paralele, de regulă câte trei sau două, cu puncte sau câte două hașurate (pl. LXIX/2-3; LXX/4; LXXI/1, 6; LXXV/9; LXXX/8; LXXXI/1-5).

b. Decorul în relief este folosit mai ales în cazul ceramicii grosiere, iar pe ceramica fină apare numai sub forma proeminențelor. Astfel, cuprinde două tipuri de ornamentare: 1. brăuri și 2. proeminențe.

1. Brăurile apar pe unele fragmente făcute din pastă grosieră, cu marginea dreaptă sau îndoită. Sunt așezate sub buză sau ceva mai jos și sunt alveolate (pl. LXXXVI/1-2, 4, 6) sau simple (pl. LXXXVI/3). Suprafața acestor fragmente de vase este aproape în întregime măturată în exterior, iar în unele cazuri și în interior.

2. Proeminențele sunt așezate pe pântecul castroanelor și alternează cu torți mici. Sunt foarte frecvente și pot să fie lungi, ca niște alune sau rotunde și plate, unele așezate vertical (pl. LXX/1; LXXI/1, 3, 6; LXXII/3; LXXVI/2; LXXX/3, 6-7; LXXXIV/2,4; LXXXV/7-8).

În afara acestui material ceramic au mai fost găsite și fragmente de vase aparținând culturilor Coțofeni, Monteoru și Wietenberg (pl. LXXXV/2, 4, LXXXV/5, 6). Acestea au fost găsite în același strat de cultură, împreună cu materialul ceramic descris mai sus.

5. Obiecte de piatră și lut

Categoria obiectelor de piatră este reprezentată de câteva topoare-ciocan, lucrate din materie primă inferioară, de regulă din andezit. Acestea sunt fragmentare, dar îngrijit lucrate, cu părțile laterale lustruite (pl. LXXXVII/7).

Fusaiiolele descoperite în așezarea culturii Ciomortan sunt din lut, au formă plată (pl. LXXXVII/6) sau bitronconică (pl. LXXXVII/8).

Reprezentări zoomorfe: Din această categorie fac parte mai multe fragmente de idoli zoomorfi, decorate cu împunsături neregulate (pl. LXXXVII/3, 5) sau fără decor (pl. LXXXVII/1). Sunt din partea posterioară a corpului, capul și picioarele lipsesc. Probabil că au reprezentat ovi-caprine și bovine. Aceste piese sunt cunoscute în aria culturii Monteoru (Zaharia 1970, 65-66), precum și în materialul descoperit la Mândrișca.

6. Ritul de înmormântare

Ritul de înmormântare al culturii Ciomortan este cunoscut dintr-un singur mormânt descoperit la Poian (jud. Covasna), într-o așezare aparținând feudalismului timpuriu.

În vara anului 1967, în hotarul comunei Poian, pe locul denumit „Kőhát”, cu ocazia săpăturilor sistematice efectuate în așezarea din feudalismul timpuriu, au fost descoperite și vestigii aparținând epocii bronzului, Latène-ului dacic (Szőkely 1968, 425) și un mormânt de înhumatie, aparținând culturii Ciomortan.

Mormântul a fost găsit la o adâncime de 0,35 m și aparține unui copil de 6-10 ani. Scheletul, așezat în poziție chircită, avea capul spre sud, cu fața spre est și picioarele spre nord. Inventarul mormântului constă dintr-un singur vas, așezat la capul mortului. Vasul este un mic castron, de formă tronconică și cu fundul puțin adâncit (pl. LXXX/7= LXXIX/2=XC/21). Este lucrat din pastă bună, arsă în culoare cărămizie, cu dimensiunile de: 4 cm înălțime, diametrul gurii de 11 cm, iar diametrul fundului de 7 cm. Este decorat cu patru câmpuri trapezoidale, acoperite de împunsături și mărginite de câte trei linii paralel incizate. Pe spațiile rămase

între aceste câmpuri, în partea inferioară a vasului, spre fund, sunt patru proeminențe.

În afara acestui mormânt, în așezarea de la Poian, nu s-au găsit alte vestigii ale culturii Ciomortan, cu excepția unui singur fragment ceramic, dintr-un vas-castron, formă caracteristică pentru această cultură, care este decorat în jurul gâtului cu trei linii incizate orizontal, iar pe pântec cu benzi verticale, realizate cu câte patru linii incizate. Între aceste benzi se află câte o proeminență (Székely 1968, fig. 2/6). Acest fragment are analogii perfecte în materialul ceramic descoperit în așezarea de la Ciomortan (pl. LXXI/1=LXXXI/7, LXXX/6).

Menționăm că aria de răspândire a ceramicii culturii Ciomortan a fost atestată și la Sântionlunca, pe malul Râului Negru unde, cu ocazia lucrărilor de exploatare a nisipului, au fost descoperite mai multe resturi de locuire și fragmente ceramice, dintre care unele sunt decorate cu șiruri orizontale de împunsături, ca niște creștături largi (Székely 1968, fig. 2/5).

Revenind la ritul de înmormântare al culturii Ciomortan, după cum am mai arătat, înhumarea în poziție chircită, atestată încă din neolitic (Comșa 1987, 150), persistă la începutul epocii bronzului, ea fiind practică în cadrul culturii Zăbala (Székely 1971, fig. 8), culturii Schneckenberg (Prox 1941, 70-77, pl. 28), iar în spațiul extracarpatic, în mormintele tumulare cu ocră (Dinu 1975, Comșa 1985, 1989), în cimitirul de la Zimnicea (Alexandrescu 1974) și în cultura Glina (Berciu și Roman 1984). În a doua parte a etapei de mijloc a bronzului timpuriu (BT. IIb) după cum s-a văzut la Rotbav (Székely 1967, 310) și în cadrul complexului tumular de la Brăduț, unde lângă ritul înhumării apare și cel al incinerării, se păstrează în continuare și înhumarea în poziție chircită. Această tradiție se pare că a fost păstrată și în prima parte a bronzului mijlociu în spațiul intracarpatic, ca după aceea, purtătorii culturii Wietenberg, cultura clasică a bronzului mijlociu transilvănean, să treacă definitiv la practica incinerării, cu resturile cinerare depuse fie pe solul antic, fie în urne, cum este cazul la Turia (Zs. Székely 1995).

7. Încadrarea cronologică și legăturile culturale

Pentru încadrarea cronologică a acestei culturi nu avem date stratigrafice concludente. Platoul Dealului Cetății de la Ciomortan, fiind teren agricol și în pantă, nu a păstrat stratul de cultură din epoca bronzului. Numai la marginea platoului, în șanțul de apărare, au fost posibile unele observații stratigrafice. Datorită faptului că, în val, stratul de cultură din epoca bronzului suprapune stratul neolitic, am ajuns la constatarea că așezarea din epoca bronzului a fost fortificată, și nu cea neolitică. În afara acestor observații, pentru încadrarea cronologică a culturii Ciomortan, trebuie să ne limităm la materialul ceramic descoperit.

În privința formelor de vase, ceașca cu gât înalt și cu toartă, caracteristică

acestei culturi, are analogii în mediul Glina, Schneckenberg și Monteoru IC3 (Székely 1971, 391), precum și în materialul culturii Costișa (Vulpe, Zamoșteanu 1962, 309 și urm.; Vulpe 1962, 105 și urm.). A doua variantă a ceștilor, cea cu gât scurt și toartă mică, tipologic este mai aproape de cele caracteristice culturii Costișa, decât de culturile Schneckenberg și Monteoru IC4. Totuși, forma lor nu este identică cu cele întâlnite în cultura Costișa, unde sunt bitronconice, mai scunde sau mai înalte și cu toarta supraînălțată. La ceștile de la Ciomortan toarta supraînălțată este mai rar întâlnită.

În ceea ce privește decorul dominant al ceștilor și al castroanelor, triunghiurile lungi, hașurate, seamănă cu cele întâlnite în cultura Costișa, în sensul că au vârful în jos. Materialul de la Costișa însă nu conține triunghiuri cu laturile petrecute, dar nici la Ciomortan nu avem triunghiuri foarte lungi și hașurate paralel cu una din laturi, cum este caracteristic pentru cultura Costișa.

La castroane, marginea cu buza în pantă, care formează o streășină în interior, este caracteristică pentru cultura Wietenberg, iar ornamentul cu brâu în relief este caracteristic pentru cultura Monteoru IC3. Torți tubulare pe pântec sunt în materialul culturii Zăbala, Schneckenberg, dar și în cultura Costișa. Prin urmare, se poate afirma că materialul ceramic descoperit la Ciomortan reflectă elemente dintr-o fază timpurie a culturii Monteoru, păstrând unele tradiții ale culturii Coțofeni, Zăbala, Glina și Schneckenberg. Cu toate că formele vaselor și elementele de decor au un aspect înrudit culturii Monteoru, totuși, pe baza diferențelor arătate, trebuie s-o considerăm ca o cultură nouă, care s-a dezvoltat pe un fond Glina-Monteoru, în prima parte a epocii bronzului mijlociu în sud-estul Transilvaniei. Nu se cunoaște încă stratigrafic evoluția ei internă, dar tipologic - torți tubulare, două variante de cești, una cu gât înalt, cilindric, alta cu gât scund - se pot separa două faze de dezvoltare.

Cultura Ciomortan, descoperită deocamdată numai în sud-estul Transilvaniei, se intercalează cronologic între ultima etapă de dezvoltare a bronzului timpuriu (BT. III), reprezentată de descoperirile de la Zoltan, de tip Iernut-Gornea-Vodneac, și cultura Wietenberg. Este sincronă cu Monteoru IC3, iar P. Roman este de părere că o poziție cronologică similară de ante Wietenberg are și un grup de morminte de incinerare în urne, descoperit la Bratei (Roman 1986a, 45).

IV. PRELUCRAREA METALELOR

1. METALURGIA CUPRULUI

Omenirea a început să folosească cuprul aproximativ odată cu aurul.

În Orientul antic, prelucrarea cuprului a început în mileniul al V-lea î. Ch. Acest meșteșug, după cum este bine cunoscut, s-a răspândit în întreaga lume antică și, cu o mare întârziere, a ajuns și în spațiul intracarpatic.

Prima întrebare firească, la care este destul de greu de răspuns, se pune în felul următor: Oare ce l-a determinat pe om să folosească cuprul? Este știut că primele unelte de cupru sunt realizate prin ciocănire. Această tehnică de execuție ne sugerează procedeul descoperirii: se poate presupune că, prima dată când omul neoliticului a găsit un filon de cupru nativ, a încercat să-l modeleze prin ciocănire, procedeul obișnuit pentru perioada respectivă la prelucrarea pietrei. După ce a văzut că această „piatră” nu se sparge, nu crapă, numai se îndoaie, și-a dat seama că acest material se poate modela prin ciocănire. Dacă cuprul nativ a ajuns întâmplător în apropierea focului sau chiar a fost încins, cu scopul de a fi aruncat într-o găleată, pentru a încălzi apa, sau să se spargă în urma răcirii bruste, cum se întâmplă cu piatra, oamenii au observat că această „piatră” se înmoaie și începe să curgă în urma încălzirii.

Aceste ipoteze probabil că sunt aproape de realitate, dar se poate pune întrebarea, oare de ce tocmai în neolitic au început să prelucereze cuprul și nu mai înainte sau mai târziu? Răspunsul este simplu: la sfârșitul neoliticului, odată cu dezvoltarea agriculturii, s-a dezvoltat o viață economică înfloritoare, care a dus la formarea unor așezări mari, cum era la Ariușd, în sud-estul Transilvaniei. În urma dezvoltării acestor așezări neolitice, a fost nevoie să se facă mai multe defrișări și desțeleniri, ca să se obțină suprafețe agricole mai mari și, totodată, și construcții de mare amploare, care au necesitat noi procedee de exploatare a materialului de construcții, de tăiere și prelucrare a lemnului. Astfel, omul neoliticului a studiat proprietățile acestui material nou, care se topește, se înmoaie în foc în urma încălzirii și se întărește după răcire și din care se pot obține lame ascuțite, care pătrund mai ușor în lemn, nu crapă sau, dacă se rup, se pot retopi și returna. Acest minereu însă nu se găsea oriunde. Dar nici obsidiana și chihlimbarul nu erau ușor de procurat (László 1974, 80-82). Astfel, în urma începutului noii epoci și comerțul, care a fost deja tradițional, a cunoscut o nouă dezvoltare. Se schimbă modul de viață, de la statornicia agricultorului se trece la o activitate intensă de comerț, de schimburi în natură, care duc la marile mișcări demografice și la ridicarea valorii ținuturilor, care erau bogate în minereuri neferoase.

În afara poziției geografice favorabile, în mod sigur și bogăția în cupru a sud-estului Transilvaniei a dus la un proces de transformare spectaculoasă a aspec-

tului etno-cultural al acestei zone. Înregistrăm un interes deosebit față de această zonă geografică, care se leagă de centrele miniere de la Bălan, Vârgheiș, Ditrău etc.

Comunitățile care au avut experiență în domeniul olăritului, cei care și-au construit cuptoare de ars ceramică și cunoșteau modul de reglare a temperaturii, prin crearea unui sistem de aerisire, erau mai avantajați în însușirea metalurgiei cuprului.

Aceste transformări însă nu s-au petrecut de la o zi la alta. La început, cuprul nativ fiind foarte rar, a fost folosit pentru realizarea obiectelor de podoabă. La marele complex neolitic de la Ariușd, unde au fost descoperite mai multe cuptoare cu sistem de reglare a temperaturii (Zs. Székely 1996, 217-222), au fost descoperite și primele brățări și perle tubulare care, după rezultatele analizelor metalografice (Anexa 2), sunt lucrate dintr-un cupru foarte curat care, în afara unor urme nesemnificative de Ag și Ni, conține numai o cantitate nemăsurabilă de Fe (Roska 1929, 268-270; Anexa 2). Acest depozit, care era depus într-un vas cu capac și acoperit cu pământ, s-a păstrat ermetic, neavând contact cu mediul înconjurător, care să-l deterioreze. Depozitul conținea și piese de aur, precum și coliere confecționate din scoici.

Tot în mediu neolitic apar și primele topoare cu brațele în cruce (Reci, Cucuteni A2, Székely 1965, 273, pl. XX/1) care sunt caracteristice pentru cultura Bodroghkeresztúr și sunt lucrate prin ciocănire. Tradiția lor se păstrează până-n epoca bronzului timpuriu, cultura Schneckenberg (Araci), nefiind nici o deosebire în compoziția chimică a cuprului folosit. La început, uneltele de cupru au imitat forma topoarelor de piatră. Paralel cu acestea sunt folosite și cele lucrate din piatră, ca treptat, să se treacă la executarea unor ciocane de piatră care au forma celor de cupru. Lamele de silex și obsidian erau mai ascuțite și mai rezistente decât cuțitele de cupru.

Aria de răspândire a cuprului transilvănean, pe baza tipologiei topoarelor, a cuprins un teritoriu foarte însemnat: partea estică a Austriei, Cehia, sudul Ucrainei, iar în sud, Serbia (Roska 1929, 272).

Cuprul a fost folosit pentru realizarea uneltelor și a obiectelor de podoabă pe întreaga durată a epocii bronzului timpuriu și în prima parte a bronzului mijlociu.

Odată cu prelucrarea cuprului nativ, care se afla sub forma zăcămintelor de suprafață, oamenii au fost nevoiți să treacă la extragerea și din alte zăcămintele, care conțineau cupru într-o cantitate mai redusă.

Dacă luăm în considerare procesele de alterare, de oxidare care se petrec în natură, trebuie să subliniem că prezența în cupru a altor elemente (ca arsen, antimoni, plumb etc.) nu înseamnă că avem de a face cu un aliaj realizat după o rețetă, în mod conștient. Dacă conține și alte elemente, dar procentul lor nu depășește 10%, înseamnă că este un cupru de o calitate mai proastă, dar nu este bronz. Bronzul este un aliaj în care procentul cuprului, față de celelalte elemente componente, este cel puțin 9:1.

În sud-estul Transilvaniei, pe baza analizelor metalografice, nu se constată nici o diferență în componența chimică a uneltelor din neolitic, din mediu Schneckenberg sau chiar Wietenberg, în cazul topoarelor de tip Pădureni.

În procesele de alterare se produce inițial o oxidare cu trecerea atât a Cu cât și a Fe în sulfați de cupru și fier. Sulfatul de cupru, solubil în soluțiile de alterare, reacționează cu CO_2 sau cu carbonații rocilor înconjurătoare în prezența CO_2 și trece în malachit și azurit, iar hidrosolii de silice reacționează dând crisocolul. Dacă aceste soluții de alterare întâlnesc alte soluții bogate în diverși acizi, diferitele reacții chimice produse conduc la apariția unor săruri variate: arseniați, fosfați, vanadați, uneori chiar cloruri (Ianovici, Stiopol, Constantinescu 1979, 83).

Cunoscând aceste noțiuni elementare de geologie, nu putem să fim de acord cu părerea unor specialiști, că toporul de tip Dumbrăvioara, descoperit în așezarea Schneckenberg de la Sf. Gheorghe-Örkő, este realizat din bronz dacă conține staniu 1,45% (Vulpe 1974, 246; Ciugudean 1996, 119). Acest topor este din cupru arsenic. Prezența staniului într-un procentaj așa de mic înseamnă că acest cupru a fost extras dintr-un minereu complex, dar în nici un caz nu este vorba despre un aliaj făcut conștient, după o rețetă. Zăcămintele care au fost folosite erau într-un anumit mediu, care conținea și alte minereuri.

Este firesc că după un anumit timp nu mai era cuprul nativ la suprafață și omul era nevoit să obțină materia primă necesară pentru producerea uneltelor prin extragerea ei din zăcămintele locale, în care cuprul apare asociat cu alte minereuri. Este important însă că în natură se remarcă variate pseudomorfoze după calcopirită, putându-se urmări înlocuirea ei prin alte sulfuri secundare de Cu, ca bornit, calcozină, covelină etc., fenomene vizibile în zonele de îmbogățire secundară în sulfuri ale zăcămintelor cuprifere.

În România apare în complexe de șisturi cristaline, formând corpuri și lentile de geneză discutabilă vulcanogen-sedimentară sau hidrotermală, ulterior metamorfozate, cum este cazul la Bălan; în filoane hidrotermale vechi - în roci bazice și ultrabazice vechi, nichelifere la Poiana Mărului; în M-ții Făgăraș -, apare în corpuri și filoane pirometasomactice și hidrotermale; legate de magnetismul mezozoic la Tulgheș, Ditrău, Racoșul de Jos și Vârghiș (Ianovici, Stiopol, Constantinescu 1979, 83-84).

Metalurgia cuprului în sud-estul Transilvaniei este reprezentată prin numeroase obiecte de podoabă găsite în context stratigrafic clar din mediu neolitic de la Ariușd, unelte din așezări ale culturii Cucuteni A2 de la Reci (Székely 1965, pl. CXX/1.) și din mai multe așezări și morminte ale culturii Schneckenberg, de la Sf. Gheorghe-Örkő, Sânzieni, Araci, Rotbav, Zăbala etc., precum și prin mai multe depozite și descoperiri fortuite.

2. PRINCIPALELE TIPURI DE OBIECTE ȘI CRONOLOGIA LOR

În sud-estul Transilvaniei, zonă relativ bogată în minereuri neferoase, au fost descoperite mai multe depozite, începând cu secolul trecut. Piese de aur și de cupru, care provin din aceste descoperiri, în marea majoritate a lor au ajuns în diferite muzee din Europa (la Viena, Budapesta) sau în țară, la Cluj, Aiud, Miercurea Ciuc. Piese de cea mai mare valoare, care erau în colecția muzeului din Sf. Gheorghe, s-au pierdut în timpul celui de al doilea Război Mondial. Ele sunt cunoscute numai din literatura de specialitate.

Din analiza metalografică a celor 35 de piese, găsite în mediu diferit (neolitic, bronz timpuriu și bronz mijlociu), reiese că nici una nu este din bronz, ci din cupru, de mai bună sau mai proastă calitate. Aceste obiecte reprezintă o bogăție a formelor și o varietate utilitară, fiind obiecte de podoabă, unelte și arme. În funcție de zona geografică de unde provin și de mediul în care s-au păstrat din antichitate, ele conțin un procent mai mic sau mai mare de alte minereuri, în afara cuprului, dar așa cum am mai arătat, în nici una acestea nu depășesc cantitatea de 10%.

I. UNELTE

a. Topoare plate

Din sud-estul Transilvaniei provin mai multe piese aparținând acestui tip de unealtă și toate au fost găsite în mediu Schneckenberg.

Toporul plat descoperit la Sânzieni-Perkő, în așezarea fortificată a culturii Schneckenberg, este acoperit de o patină verde, iar ceafa a fost deteriorată din antichitate (Székely 1967, fig. 1/2, 2 a).

A doua piesă provine din stratul de sus al așezării de la Ariușd, aparținând culturii Schneckenberg. Are corpul alungit, trapezoidal (pl. XCI/9) și este lucrat din cupru nativ, cu urme nesemnificative de Ag și Fe.

Prima piesă a fost încadrată cronologic în momentul găsirii, în anul 1967 de Z. Székely, în cultura Bodroghkeresztúr. Ulterior, în urma cercetărilor sistematice efectuate la Sânzieni, așezarea a fost încadrată în cultura Schneckenberg B (Székely 1983, 49 și urm.). Aceste topoare, care sunt cunoscute într-adevăr în cultura Bodroghkeresztúr și Coțofeni (Roman 1976, pl. 8/14), sunt folosite în continuare și pe parcursul bronzului timpuriu.

b. Topoare plate cu marginile ridicate

Acest tip este reprezentat de o piesă descoperită în apropierea unui mormânt în cistă de piatră de la Araci (Székely 1967, fig. 1/3), care a fost parțial distrusă de descoperitori.

A doua piesă provine tot din mediu Schneckenberg, de la Sf. Gheorghe-Örkő, dintr-o descoperire mai veche, care s-a pierdut (Roska 1942, 206, pl. 305=XLIV/3).

Topoarele plate cu marginile ridicate sunt cunoscute în aria de răspândire a culturii Bodrogkeresztúr, dar forma lor mai evoluată persistă în așezările și mormintele culturii Schneckenberg (Nestor 1933, 71).

c. Topoare de cupru cu brațele în cruce

Acest tip de unealtă reprezintă forma cea mai veche a pieselor de cupru.

Prima piesă a fost descoperită la Reci, în așezarea culturii Cucuteni A2 și reprezintă forma cea mai arhaică (XCIV/2), (Székely 1965, pl. CXX/1, 273).

O formă mai evoluată este cunoscută de la Sândominic, dintr-o descoperire întâmplătoare (XCII/7), are brațele inegale, cel vertical fiind mai lung (Székely 1967, fig. 2/1-1a).

A treia piesă a fost descoperită într-un context bine definit, aparținând culturii Schneckenberg (pl. XCIV/1).

Topoarele de cupru cu brațele în cruce sunt cunoscute ca fiind primele unelte confecționate din cupru nativ, numai prin ciocănire. Prima piesă, cea de la Reci, reprezintă forma cea mai veche. Din analizele metalografice reiese că este dintr-un cupru foarte curat; în afara unor urme nesemnificative de Ag, alte minereuri nu conține. La a doua piesă, cea de la Sândominic, nu cunoaștem contextul cronologic, fiind vorba despre o descoperire întâmplătoare. Reprezintă o formă mai evoluată, dar cuprul din care a fost făcută este aproape la fel de curat ca la prima piesă. Totuși apar și alte elemente, dar în cantități mici (Sn: urme, Pb: 0,03, As: urme, Sb: urme, Ag: 0,01, Ni: 0,03, Fe: urme). Este interesant, însă, că cea de a treia piesă, care provine dintr-un mormânt făcut în cistă de piatră și aparține în mod sigur culturii Schneckenberg, este lucrată dintr-un cupru mai curat decât cea de la Sândominic. Conține cantități mici de As: 0,1%, Sb: 0,18%, Ag: 0,00%, Bi: 0,69% și urme de Fe.

Aceste unelte sunt foarte rare pe teritoriul Transilvaniei. Un astfel de topor este cunoscut din așezarea culturii Cucuteni A-B, de la Brad (Vulpe 1964, 457-466), iar piesa de la Decea Mureșului a fost încadrată de D. Berciu în faza târzie a culturii Bodrogkeresztúr (Berciu 1961, 124). I. Kutzián îl încadrează însă în orizontul Tiszapolgár sau Gumelnița.

Pe teritoriul Ungariei aceste topoare provin sigur din orizontul Bodrogkeresztúr, iar piesa descoperită la Sândominic reprezintă tipul Jászládány (Patay 1958, 310), care se pare că persistă în monumentele funerare până în bronzul timpuriu, cultura Schneckenberg.

d. Dălți

Singura piesă cunoscută din sud-estul Transilvaniei a fost descoperită la Sf. Gheorghe-Örkő și a ajuns la colecția muzeului din Sf. Gheorghe împreună cu toporul plat cu marginile ridicate (pl. XLIV/4). Are formă dreptunghiulară, cu gaură de înmănușare și capătul bombat. A fost publicată de M. Roska, dar s-a pierdut în timpul războiului. La nivelul cunoștințelor noastre nu cunoaștem nici o

analogie pentru această piesă, despre care știm că a fost lucrată din cupru și aparține culturii Schneckenberg.

e. Străpungătoare

Acest tip de unealtă este reprezentat de mai multe piese, de diferite dimensiuni. Ele apar în general în mediu Schneckenberg în morminte (Rotbav) și așezări (Sf. Gheorghe-Örkő, Ariușd, Let) (pl. XCI/10, XCII/3, XCIII/5). Sunt obținute din cupru nativ de un grad foarte înalt de puritate (Anexa: 2). Primele exemplare sunt cunoscute din cultura Bodrogkeresztúr.

II. ARME

a. Topoare cu orificiul de înmănușare transversal

În sud-estul Transilvaniei au fost descoperite mai multe topoare lucrate din cupru care aparțin acestui tip. Unele provin din descoperiri întâmplătoare (Arcuș), altele din așezări ale culturii Schneckenberg (Sânzieni-Perkő, Sf. Gheorghe-Örkő) sau fac parte din fondul vechi al muzeului din Sf. Gheorghe, fără vreo precizare a locului de descoperire.

Pe baza tipologiei elaborate de Al. Vulpe, 6 piese fac parte din categoria topoarelor de tip Dumbrăvioara (Vulpe 1970). Două au fost descoperite la Arcuș (pl. XCIII/1-2), una provine din așezarea culturii Schneckenberg de la Sf. Gheorghe-Örkő, iar trei au fost descoperite la Sânzieni-Perkő. După cum este cunoscut, aceste topoare sunt caracteristice pentru cultura Schneckenberg și s-au răspândit în Transilvania și Oltenia. Sunt caracteristice pentru epoca bronzului timpuriu, au manșonul fațetat și sunt lucrate din cupru. Piese descoperite la Arcuș au fost obținute în mod sigur din cupru nativ, de o puritate maximă, după cum arată rezultatele analizelor metalografice (Anexa: 2).

Cele trei topoare, descoperite în așezarea culturii Schneckenberg de la Sânzieni-Perkő, sunt, de asemenea, făcute din cupru nativ, care conține o cantitate neglijabilă de impurități (pl. XCIV/3-5).

Ultima piesă din această categorie, care a fost mult discutată, provine din așezarea culturii Schneckenberg de la Sf. Gheorghe și este confecționată tot din cupru, care, după cum a mai fost arătat, conține și o cantitate mai mică de staniu (1,45%), Pb (0,34%), As (0,98%), Sb (0,05%), Ag (0,07%), Ni (0,12%), Bi (0,036%), și urme de Au și de Fe. În total, aceste elemente, care constituie un grad acceptabil de impuritate pentru acest cupru, însumează 3,046%, ce se încadrează cu mult sub limita care desparte un aliaj turnat după o rețetă de un cupru prost redus din zăcămintele complexe.

Cele două topoare de tip Pădureni (Vulpe 1970, 42-48, pl. 46 B), care provin din locuri necunoscute, făcând parte din fondul vechi al muzeului din Sf. Gheorghe, reprezintă o formă evoluată și, tipologic, au fost încadrate în epoca

bronzului mijlociu, cultura Wietenberg (pl. XCII/1-2). Ele sunt obținute din cupru, după cum a afirmat și M. Roska (1942, 244, fig. 302) și au confirmat și analizele metalografice. Este de remarcat faptul că, dacă încadrarea cronologică este corectă, aceste topoare, care sunt caracteristice pentru epoca bronzului mijlociu, sunt realizate în continuare din cupru.

b. Pumnale

Din această categorie fac parte două exemplare, unul descoperit într-un mormânt de înhumatie în cistă de piatră, aparținând culturii Schneckenberg de la Sf. Gheorghe-Örkő, iar al doilea provine din așezarea de la Leț (XCIII/4).

Pumnalul de la Sf. Gheorghe-Örkő este în forma de frunză, cu o ușoară nervură mediană și o limbă la mâner. Este lucrat din cupru și, la nivelul cunoștințelor noastre, are analogii în cultura Monteoru, fazele IC3 și IC4 (Székely 1970, fig. 2/1).

A doua piesă, descoperită în ultimul nivel al așezării de la Leț, care aparține bronzului timpuriu, face parte din grupa I a pumnaletelor de aramă, după clasificarea lui Pulszky (1897, 115). Are o nervură mediană, cu trei nituri la umeri, neornamentat și cu secțiune rombică. Arată analogii cu unele piese descoperite în aria de răspândire a culturii Aunjetitz (Schubert 1974, pl. 22/8). Acest tip este caracteristic pentru bronzul mijlociu (Andrișoiu 1992, 82), dar se pare că apare în bronzul timpuriu (Székely și col. 1951, 16). După cum reiese și din rezultatele analizei metalografice, este realizat din cupru redus din minereuri complexe, care se încadrează în categoria cuprului arsenic (Anexa: 2).

c. Vârfuri de lance

Această categorie este reprezentată de o piesă descoperită într-un mormânt de înhumatie sub tumul, în complexul tumular de la Ocland (Székely 1955, 9-10). Este un vârf de lance în formă de frunză, cu coada plată și prelungită și este lucrată dintr-un cupru cu un grad de impuritate ridicată (XCI/7). Complexul tumular de la Ocland (Solymossy 1895, 417-419) se încadrează cronologic în etapa de mijloc a bronzului timpuriu (BT. IIb) (Roman 1986a, 45). Datorită faptului că acest vârf de lance, care tipologic este caracteristic pentru epoca mijlocie a bronzului, a fost descoperit într-un context stratigrafic incontestabil, credem că nu greșim dacă subliniem faptul că acest tip are începutul în epoca timpurie a bronzului din sud-estul Transilvaniei. Conform nivelului de informații, M. Roska l-a încadrat în orizontul cronologic reprezentat de materialul de la Bandul de Câmpie (Roska 1929, 284).

III. PODOABE

a. Ace

În sud-estul Transilvaniei au fost descoperite două ace, de diferite tipuri, ambele aparținând epocii bronzului timpuriu.

Primul exemplar a fost descoperit într-un context cronologic clar și aparține culturii Schneckenberg. Este un ac cu capul conic și a fost găsit în apropierea mormântului de înhumăție în cistă de la Rotbav (Székely 1970, 203-205). Are analogii bune în prima fază a culturii Aunjetitz (Schubert 1974, pl. 25/5). Prima dată, aceste ace apar în cultura Bodrogkeresztúr, dar, după cum se vede, persistă și în epoca bronzului timpuriu (Székely 1970, fig. 1/3).

Al doilea exemplar a fost descoperit în mormântul de înhumăție sub tumul de la Ocland, de unde provine și vârful de lance amintit, într-un context cronologic bine definit (BT. IIb). Este un ac făcut din cupru-arsenic de proastă calitate, cu vârf ascuțit și o gaură făcută din sârmă, formată în placă și încovoiată în formă de tub (pl. XCI/8). Acest tip este cunoscut aproape din toate depozitele și tezaurele de bronzuri din Transilvania (Roska 1929, 287-292), precum și din mai multe morminte din Ungaria (Reinecke 1899, 244). Încadrarea lui cronologică, în momentul descoperirii, în bronzul mijlociu, la nivelul cunoștințelor noastre, trebuie bineînțeles rectificată. Are analogii bune în grupul Wieselburger al fazei timpurii a culturii Aunjetitz, cunoscut din mormintele descoperite în sud-vestul Slovaciei (Schubert 1974, pl. 4/1; Székely, 1955, 9-10).

b. Brățări

Acest tip de podoabă este bine cunoscut în majoritatea culturilor neolitice de pe teritoriul României (Comșa 1987, 103-105). Prima variantă, cea monospiralică este reprezentată de trei exemplare descoperite una la Ocland, iar celelalte două provin din descoperiri întâmplătoare, neidentificate (pl. XCI/1-3). Au formă ovală, cu capetele deschise, cu secțiune ovală și sunt lucrate din cupru-arsenic de proastă calitate (Anexa: 2). Au analogii bune și în mediul Schneckenberg (Prox 1941, pl. 34/13) dar și în întreaga Europa sud-estică și centrală (Schubert 1974, 77-78; Girić 1971, 214-214; Neugebauer 1994, fig. 20/3-5).

Cel de al doilea tip este reprezentat de trei spirale de braț, descoperite în depozitul de podoabe din așezarea neolitică de la Ariușd (pl. XCI/4-6). Ele reprezintă forma cea mai arhaică a acestui tip de bijuterii, care apar în neolitic. Sunt lucrate din cupru nativ, de o puritate superioară (Anexa: 2). Fr. László a fost de părere că aceste obiecte, care erau făcute din folie de cupru, probabil că au fost folosite și ca materie primă (Roska 1929, 268-269).

c. Perle

În depozitul de podoabe de la Ariușd au fost descoperite și 12 bucăți de perle cilindrice, găurite, realizate din cupru nativ de calitate superioară (pl. XCII/4-6). Diametrul lor variază între 2-3 și 25-30 mm și se pot grupa în patru categorii: după diametru și după greutate. Cele mai mici au greutatea de 0,09 g, iar cele mai mari de 0,67 g (Roska 1929, 268).

V. CONCLUZII

Sud-estul Transilvaniei, situat în centrul țării și înconjurat de arcul Carpaților de Curbură, datorită condițiilor sale geografice favorabile pentru stabilirea omului, a fost scena unor mari transformări etno-culturale și a unor importante interferențe tribale, încă din a doua parte a mileniului III. î. Ch. Cercetările arheologice întreprinse în ultimii patruzeci de ani au furnizat o serie de noi date despre evoluția comunităților omenești pe acest teritoriu. Au fost descoperite noi așezări ale culturilor clasice și au fost atestate noi manifestări culturale, care au contribuit la procesul de formare și cristalizare a triburilor prototrace.

1. CRONOLOGIA EPOCII BRONZULUI TIMPURIU ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

Epoca bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei cuprinde intervalul de timp dintre sfârșitul perioadei de tranziție, reprezentată de prima fază a culturii Coțofeni, și cultura Ciomortan, care este considerată ca prima manifestare culturală a bronzului mijlociu, cu un aspect pre-Wietenberg.

În lipsa unor date stratigrafice concludente, succesiunea acestor culturi și raporturile lor cronologice nu se pot stabili numai pe baza descoperirilor sincrone din teritoriile învecinate.

În urma descoperirii mormintelor de înhumatie în cistă de piatră de la Sânzieni și Turia, cu câte două vase-askos de tip Zimnicea (Zs. Székely 1980; 1983), s-a dovedit că evoluția firească a comunităților perioadei de tranziție, reprezentată de prima fază a culturii Coțofeni, este întreruptă de un șoc provocat de pătrundere sudică de tip Zimnicea (Roman 1986a, 38). Astfel, noua epocă, cea a bronzului, marcată de încetarea evoluției culturii Coțofeni I final, debutează cu mult mai devreme față de partea centrală și vestică a Transilvaniei, unde sunt atestate fazele II și III ale acestei culturi.

Pătrunderea grupurilor de păstori de tip Zimnicea-Mlăjet-Sânzieni-Turia are un motiv economic, și anume, se poate pune în legătură cu importanța zonei metalifere din sud-estul Transilvaniei.

Aceste manifestări, care rămân sincrone cu faza Coțofeni I final, reprezintă prima subetapă a primei faze a bronzului timpuriu din sud-estul Transilvaniei (BT. Ia). Lipsa așezărilor din această perioadă se poate explica prin modul de viață al acestor păstori nomazi, care se caracterizează prin transhumanță. De fapt nici comunitățile coțofeniene nu au atins nivelul așezărilor stabile, de durată în această zonă, fapt confirmat de existența unor descoperiri cu caracter sezonier.

Tot în cadrul primei etape a bronzului timpuriu, subetapele Ib și c, au evolu-

at și comunitățile de tip Zăbala și Schneckenberg A, reprezentate de câteva așezări cu un strat de cultură foarte subțire sau total distrus (Zăbala, Sânzieni-Polyvár, Malnaș-Băi etc.). Acest orizont reprezintă deci subetapele Ib și c ale bronzului timpuriu în această zonă (Roman 1986a, fig. 5). E. Zaharia este de părere că descoperirile de la Zăbala sunt contemporane cu grupul Livezile (Zaharia 1995, 286). J. Machnik consideră că grupul Zăbala este paralel cu faza Coțofeni III, Vučedol C și începutul culturii Makó (Machnik 1991, 98, tab. III).

Pe baza unor forme de vase și a ritului funerar, grupul Zăbala reprezintă un orizont cultural care a pătruns din sud și s-a individualizat în urma unor mixturi cu substratul etnic local. Grupul Livezile, la nivelul cunoștințelor noastre actuale, este un rezultat similar, format în urma unor pătrunderi și contacte directe cu comunitățile sudice. Suntem de părere că rolul transmițător al grupului Zăbala este puțin probabil.

Faza B a culturii Schneckenberg, reprezentată de câteva așezări de durată în sud-estul Transilvaniei (Sf. Gheorghe-Örkő) și de mormintele de înhumatie în cistă de piatră plane sau sub tumul, descoperite la Brăduț, Rotbav, Araci, Sf. Gheorghe-Örkő, Moacșa-Eresteghin, Ocland etc. caracterizează faza a II-a, subetapele a și b ale bronzului timpuriu. Aceste descoperiri sunt sincrone cu grupul Jigodin din Bazinul Ciucului și culturile Glina (fazele III și IV), Monteoru IC4, Verbița ciste, Cheile Aiudului, Jamna și Coțofeni III. În așezările Coțofeni III finale apar și importuri Schneckenberg B (Lazăr 1978, pl. V/5; VIII/3).

Ultima etapă a bronzului timpuriu este reprezentată de noile descoperiri făcute la Zoltan, com. Ghidfalău, care se înscriu în orizontul Gornea-Orlești, din Banat (Roman 1985a, 120-121, 1986a, 31, 45; Gogâltan 1995, 57-58) și Oltenia și cu descoperirile de tip Iernut, din centrul și sud-estul Transilvaniei (Ciugudean 1996, 145). Aceste manifestări culturale sunt parțial contemporane cu culturile Nagyrév și Hatvan (Roman 1985b, 121). Se poate afirma deci că, această etapă, în mod indirect, corespunde cu perioada Reinecke Al (Schreiber-Kalicz 1984, 164).

Nu ne-am propus să tragem concluzii de ordin cronologic peste granițele est-central europene, datorită faptului că aceasta a fost făcută deja de alții, în cadrul unor studii de sinteză (Roman 1981, 35; 1986a, fig. 7; Andrișoiu 1992, 87-88; Ciugudean 1996, 145-147 etc.). Noi ne mulțumim cu încadrarea rezultatelor cercetărilor arheologice din această perioadă în contextul culturilor limitrofe, care au evoluat pe teritoriul țării noastre. Nu are rost să tragem concluzii indirecte și să repetăm ceea ce au făcut deja alții.

2. Raporturi de cronologie absolută

Nu dispunem de elemente de cronologie absolută, fiindcă nu avem determinări cu ^{14}C sau cu alte metode.

Ceea ce știm sigur este că, în sud-estul Transilvaniei, evoluția culturii Coșofeni, la sfârșitul primei sale faze de dezvoltare, este întreruptă de pătrunderile orizontului de tip Zimnicea-Mlăjet-Sânzieni-Turia, care marchează totodată și începutul epocii bronzului timpuriu. Astfel, dacă luăm în considerare faptul că trăsăturile caracteristice ale primelor manifestări ale bronzului timpuriu s-au constituit pe un fond Cernavodă II-Foltești, atunci este logic că, în sud-estul Transilvaniei, epoca bronzului a început mai devreme față de centrul și sud-vestul Transilvaniei, situându-se între 2400 și 2200 î. Ch. (Roman 1981, fig. 1). Limita finală a epocii, de asemenea, se situează într-o perioadă mai timpurie, datorită faptului că debutul bronzului mijlociu este marcat de cultura Ciomortan, care are un caracter de pre-Wietenberg și care întrerupe evoluția culturilor din bronzul timpuriu în această zonă, situându-se cronologic între anii 1900-1750 î. Ch. Bineînțeles că cea mai bună metodă de încadrare cronologică rămâne cronologia relativă bine întemeiată.

În sud-estul Transilvaniei, culturile care au evoluat pe parcursul epocii bronzului timpuriu, reprezintă cronologic o continuitate a vieții omenești și acoperă în timp cca. a jumătate de mileniu. Succesiunea lor se încadrează în sistemul de cronologie relativă elaborat de P. Roman, la care ne raportăm și noi (Roman 1986a, 29-55).

3. Viața economico-socială

Dezvoltarea vieții economice a comunităților omenești, în sud-estul Transilvaniei, pe parcursul epocii bronzului timpuriu, a fost determinată de condițiile geografice și climaterice, precum și de bogățiile subsolului.

Zona depresionară, străbătută de râul Olt și Râul Negru, cu numeroase terase și văi laterale, a oferit condiții favorabile pentru formarea unor așezări mari, încă din perioada de sfârșit a neoliticului.

Așezarea de la Ariușd, unde stratul de cultură are peste patru metri grosime, ne-a furnizat o serie de informații despre modul de viață a acestor comunități omenești. Ocupația de bază a lor a fost agricultura, iar în domeniul creșterii animalelor predominau bovinele, dar carnea a fost procurată mai mult din vânat.

Evoluția acestor comunități omenești a fost influențată și schimbată de pătrunderea purtătorilor culturii Bodrogkeresztúr, anterior Tiszapolgár, care au intrat în contact cu populația locală și au modificat profund cultura lor materială și spirituală. Apariția lor în centrul și sud-estul Transilvaniei se poate explica de atracția zăcămintelor subsolului. În urma amestecului acestor comunități ia naștere un nou orizont cultural, reprezentat în Oltenia și sud-vestul Transilvaniei de descoperirile de tip Sălcuța IV-Herculane-Cheile Turzii, care au preferat peșterile pentru locuire. În această perioadă (Băile Herculane IIIb), în spațiul extracarpatic sunt prezente grupurile nomade, de origine stepică (Sredni-Stog), care dau naștere la un mare complex danubian (Cernavodă III-Boleráz).

Se dezvoltă o agricultură marcată de utilizarea plugului, care implică folosirea forței de tracțiune animală. Această dezvoltare este întreruptă de apariția purtătorilor culturii Coțofeni, care s-au stabilit pe întregul teritoriu al Transilvaniei.

În sud-estul Transilvaniei, prezența lor este atestată de peste 50 de așezări. Evoluția lor este întreruptă de apariția unor triburi de păstori, de tip Zimnicea-Mlăjet-Sânzieni-Turia, care reprezintă primele manifestări culturale ale bronzului timpuriu în acest areal geografic.

Locul lor este ocupat în a doua etapă a bronzului timpuriu de un alt val de pătrundere sudică, de tip Zăbala, Glina și Schneckenberg.

În urma schimbării modului de viață, așezările acestor comunități sunt construite pe vârfuri înalte. Locuințele lor, de dimensiuni mici, cu o vatră la colț, au fost descoperite la Sf. Gheorghe-Örkő, unde prezența cuțitelor curbe de piatră și a uneltelor de cupru definește agricultura ca o ocupație de bază a epocii respective. Odată cu folosirea plugului cu tracțiune animală, crește rolul bărbatului în societate. Prelucrarea cuprului, de asemenea, este un meșteșug practicat de bărbați. Numărul așezărilor în această perioadă este mai mic față de perioada de tranziție, iar stratul de cultură mai subțire. Materialul arheologic descoperit atestă dezvoltarea agriculturii paralel cu creșterea animalelor domestice, care ocupă un loc important în viața comunității. Din analizele osteologice făcute, în așezarea de pe Dealul Lempeș din Hărman, reiese că vânătoarea, în cazul comunității respective, a jucat un rol cu totul secundar (Comșa 1990, 50). Din 188 de oase de animale, 183 erau de la cele domestice și numai 5 piese de la cele sălbatice. Asta înseamnă un procentaj de 97,34%, în favoarea animalelor domestice. În cuprinsul acestor așezări au fost documentate oase de cerb, mistreț și de lup (Haimovici 1968, 302).

După cum am mai arătat în cadrul capitolului consacrat metalurgiei cuprului, în această perioadă, odată cu apariția noilor unelte mai eficiente, se petrece și o stratificare a societății, apare aristocrația, care are nevoie de așezări fortificate și de arme. Privilegiile stratului de înstăriți, pământul agricol, animalele domestice și minele, trebuie păzite.

Aceste mari schimbări etno-culturale au dat naștere la un fond etnic stabil, de agricultori și crescători de animale, care, în această perioadă, au trecut printr-un fenomen de cristalizare, care a dat naștere la triburile tracice.

VI. ANEXE

1. CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. AITA MEDIE - D.f.c. Coțofeni. De la locul „Vârful curat” se cunoaște un topor de piatră aparținând acestei culturi, Mz. Sf. Gheorghe, Bibl.: J.SZ.N.M., 1904, 8, 1910-1911, p. 67; Roska, Közl. 1, 1941, p. 65, 153; idem, Rep. 1942, p. 142, nr. 296.

2. ALBIȘ (com. Cernat, Cv.) - D.f. Pe locul denumit „Lökös”, s-a descoperit un topor de aramă cu tășurile în cruce, eneolitic, Bibl.: G. Téglás, A.É. 33, 1913, p. 306; Roska, Közl. 2., 1942, 25, idem. Rep. 12, nr. 14; D. Popescu, Bronzezeit, 29 (il); D. Berciu, R. Arhivelor, 5, 1, 1942; p. 25.

3. ALUNGENI - D.f. Lângă pădurea „Capătul stejărului”, o așezare eneolitică cu fragmente ceramice și topor de piatră, Bibl.: Roska, Közl. 1. 1941, p. 58; idem, Rep. 1942, p. 95, nr. 118.

4. ANGHELUȘ - A.c. Coțofeni. Pe locul denumit „Telek”, dinspre satul Pădureni, se află o așezare a culturii, fragmente de vase și silex, Bibl.: G. Téglás, O.T.T.É. 12, 1887, p. 183; Marțian, Rep. p. 18; Andrieșescu, Contribuție, p. 35; Roska, Közl. 1. 1941, p. 48; idem, Rep. 1942, p. 23, nr. 89.

D.f. De pe teritoriul satului, loc neprecizat, provine un topor de aramă, Bibl.: Roska, Rep. 1942, p. 23, nr. 89 (cercetare Z. Székely).

5. ANINOASA - A.c. Coțofeni. Pe locul numit „Sălașul românilor”, între „Valea Saciovei” și pâraul „Kurta”, pe un deal se află o așezare din neolitic și din perioada de tranziție, Mz. Sf. Gheorghe, nr. inv. 2136-2139, 2830-2831, fragmente de vase, lame de silex, Bibl.: J.SZ.N.M., 1908-1909, p. 44, 58; F. László, Dolg. 2. 1911, p. 182, 132; Dacia, 1. 1924, p. 12; H. Schroller, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 334; Roska, A.É. 49. 1936, p. 76; idem, Közlemények, 1. 1941, p. 57, 3, 1943, 6, p. 12; idem, Rep. 1942, p. 72, nr. 8.

6. ARACI (com. Vâlcele) - A.c. Coțofeni. Lângă drumul ce duce spre Ariușd, la locul numit „Cetatea lui Csulak” sau „Coasta Dealului”, o așezare a culturii, Bibl.: A.É., 34, 1914, p. 13; F. László, Dolg. 5. 1914, p. 281; H. Schroller, Emlékkönyv, SZ.N.M., 1929, p. 334; idem, Stu Kz. p. 77; Roska, Rep. 1942, p. 30, nr. 9; idem, Közl. 3. 1943, p. 63, nr. 4.

Mr.c. Schneckenberg. Pe locul „Lorhám”, un mormânt în cutie de piatră, două topoare de aramă (pl. XCIV/1.), Bibl.: Székely, Alm.Mz.Sf. Gheorghe, p. 49-51 (il); idem, SCIV, 6, 1955, p. 844; Bichir, Dacia, 6, 1962, fig. 90; Székely, SCIV 18, 1967, p. 328-329; I. Paul-M. Blăjan, Forschungen, 18, 2. 1975, p. 38.

7. ARCUȘ (com. Valea Crișului) - D.î.c. Schneckenberg. Pe locul „După Cheie” s-au descoperit două topoare de aramă cu un singur tăiș și cu gaură transversală (pl. XCIII/1-2), descoperitorul A. Régeni, Mz. Sf. Ghe., Bibl.: Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M. p. 270; idem, Rep. p. 30, nr. 10; idem, Apulum, 3, 1946-48, p. 72; D. Popescu, Bronzezeit, 35, Al. Vulpe, SCIV, 21, 3. p. 421, n. 12.

8. ARIUȘD (com. Vâlcele) - A.c. Schneckenberg. La 200 m nord-vest de sat, pe dealul „Tyiszk” se află cunoscuta stațiune neolitică cu ceramica pictată. În nivelul de humus răvășit de la suprafața stațiunii, peste stratul neolitic, parțial se suprapune, pe partea vestică a promontoriului, un strat aparținând culturii Schneckenberg. Bibl.: J. Teutsch, MAGW, 15, 1900, p. 189; idem, MPK, 1. 6. 1903, p. 389-91; idem, A.É. 26, 1904, p. 221-227, 26, 1906, p. 375-377; C. Schmidt, ZfE, 26, 1904, p. 145-146; 56, 1924, 149 (il.); L. Lalog, L'Anthropologia, 15, 1904, p. 309-1; F. László, J.SZ.N.M., 1907, p. 15-19; 1908-9, p. 39-43; 1910-11, p. 50-61; 1912, 8; 1913, p. 11-13; idem, Dolg. 2, 1911, p. 175-259 (il); 5, 1914, p. 279-417 (il.) (raportul principal asupra stratigrafiei); idem, A.É. 32, 1912, p. 57-66 (il); idem, Dacia, 1. 1924, p. 1-27 (il.); Roska, Dolg. 5, 1914, p. 420-1 (il); idem, A.É., 42, 1928, p. 48-53; 47, 1934, p. 162; idem, Dolg. SZ, 12, 1936, p. 30; idem, Közl. Debr. 1939, 1, 51; 1940, 1. p. 6; idem, Közl. 1. 1941, p. 57, 82, 2; 1942, 20, p. 33-34; 50, 70 (il); 3, 1943, p. 64-66, 13 (il); idem, Rep. 77, nr. 30; C. Schuchhardt, PZ, 13, 14, 1921-1922, p. 169; 15, 1924, 14; idem, Alteuropa, 171, 176, 313; G. V. Childe, Emlékkönyv SZ.N.M., p. 338, 50 (il); idem, Dan ube, 98-103, 128-129, 208 (il); idem, Down, p. 132-137, 144-145; C. Frankfort, Studies, p. 16-17, 20-22, 24, 29, 34; J. Boehlau, P.Z., 19, 1928, p. 74, 84; H. Schroller, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 327-332; idem, ZfE, 62, 1930, p. 254-256 (il); idem, St.u.Kz. 400-60 (il); PZ, 24, 1933, p. 338-339; N. Aberg, Chronologie, 3, 32, 41, I. Nestor, Stand, 38, 69, 75, 78; idem, Dacia, 5-6, 1935-36, p. 132; idem, Ist. Rom., I. 1960, p. 98; A. Prox, Schneckenberg K., p. 16, 42, 66, 78; D. Berciu, Apulum, 1. 1939-42, p. 48; Z. Székely, Atti de VI CISPP, vol. L., 1965, p. 270-272; N. Vlassa, SCIV, 11, 1960, p. 131-134; idem, SCIV, 15, 1964, p. 362, 364; Vl. Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, p. 59; Al. Vulpe, 15, 1964, p. 460, nr. 17; idem, SCIV, 20, 1969, p. 473, 21, 1970, p. 496, Dacia, 13, p. 509, 14, 1970, p. 434; E. Comșa, SCIV, 136, 1965, p. 634; idem, Boian, p. 35.

9. BARAOLT - D.î. S-au găsit fragmente ceramice din epoca bronzului timpuriu, un buzduhan de piatră, etc., Bibl.: OTTÉ, 13, 1888, p. 69, SZ.N.M.É. 1. 1890, p. 42-43; Roska, E.S.A., 11.1937, p. 196; idem, Rep. 1942, p. 75, nr. 26.

10. BIBORTENI - D.î. Pe teritoriul satului s-au descoperit obiecte din bronz, probabil din epoca bronzului timpuriu, Bibl.: E. Jakab, L. Szádeczky, Udvarhely megye, p. 144, 146.

11. BIXAD (com. Malnaș) - A.c. Coțofeni. Lângă gara CFR Bixad, pe malul drept al Oltului, pe un promontoriu al unei terase, se află cetatea „Văpa”, unde s-a descoperit o așezare neolitică. Deasupra nivelului neolitic, s-a constatat o locuire cu fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni și un celt de bronz. Bibl.: G. Scheint, Szekler, p. 119; L. Kővári, Erdép., p. 54-55; M. Vitos, Csikm. Fü. p. 160; Háromszékv. eml. p. 255; Könyöki-Nagy, Középk. várak, p. 260 (il); J.SZ.N.M., 1908-1909, 1910, p. 45; F. László, Dolg. 2.1911, p. 177, 227; EMKÉ Kalauz, p. 277; S. Opreanu, LIGUC, 3, 1926-27, p. 84-85, Al. Ferenczi, ACMIT, 1.1926-28, p. 244, 246; H. Schroller, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 334, idem, Stu.Kz., p. 77; Roska, A.É., 47, 1934, p. 155, idem, Közl. 3, 1943, p. 74-78, nr. 50, idem, Erd. Muz. 1944, p. 38; C. Daicoviciu, Dacia, 7-8, 1937-40, p. 320; Dos. M. NA, 454, 1947; SCIV, 1. p. 116, 1950, Z. Székely, Săpături, p. 75-93 (il); idem, SCIV, 6.1955, p. 825; idem, Almanah, Muz. Sf. Ghe., p. 11-13, 52; K. Horedt, Dacia, N.S.4, 1960, p. 110; M. Macrea-M. Rusu, Dacia, N.S.4, 1960, p. 225; I. H. Crișan, Ceramica, p. 254; D. Protase, Riturile, 17; Z. Székely, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 53, 61.

12. BODOC - D.f.c. Coțofeni. Din puncte neprecizate de pe teritoriul localității se menționează fragmente ceramice ale culturii (Mz. Sf. Ghe., nr. inv. 120-139), (inf. Z. Székely).

D.f. În munții Bodocului, în apropierea de „Cetatea Comorii”, s-a descoperit întâmplător o secure de aramă, cu tășurile în cruce, eneolitic, Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 12, 1887, p. 181; idem, A.É. 8.1888, p. 117, 12, 1892, p. 407, 33, 1913, p. 306; idem, SZ.N.M.É. 2.1891, p. 13; idem, Századok, 27, 1893, p. 596; G. Nagy, SZ.N.M.É., 1.1910, p. 596 și urm.; I. Marțian, Rep., p. 74; Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 271; idem, Rep., p. 245, nr. 48; idem, Közl. 2.1942, p. 50, nr. 151; D. Popescu, Bronzezeit, 29 (il); D. Berciu, R. Arhivelor, 5, 1, 1942, p. 28.

13. BOROȘNEU MIC (com. Boroșneu Mare) - A.c. Coțofeni, Schneckenberg. În apropiere de sat, în valea Pârâului Mic, pe o mică înălțime întărită cu șanțuri, numită „Cetatea Bursucului”, se află o așezare cu resturi din diferite epoci. S-au descoperit aici un fragment de topor de piatră cu muchia arcuită, cult. Coțofeni, fragmente ceramice din epoca bronzului timpuriu, cult. Schneckenberg (cercet. F. László), Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 13, 1888, p. 68; J.SZ.N.M., 1907, p. 19, 1908-1909, p. 44; F. László, Dolg., 2.1911, p. 182, 232; idem, Dacia, 1.1924, p. 17; S. Opreanu, LIGUC, 3, 1926-27, p. 85; H. Schroller, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 334; idem, Stu.Kz. 77; A. Prox, Scheckenbergk., p. 10-11; Roska, Közl. 1.1941, p. 61, nr. 131, 3; 1953, p. 67, nr. 24, 4, 1944, p. 60, nr. 52; idem, Rep. p. 125, nr. 138, D. Popescu, Bronzezeit, 39; Z. Székely, Almanah, Mz. Sf. Ghe., p. 13-14, 16 (il); idem, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 62 (il); E. Comșa, Dacia N.S., 6, 1962, p. 79, 85; Gh. Bichir, Dacia N.S., 6, 1962, p. 90; I. H. Crișan, Ceramica, p. 255, nr. 37/a.

14. BRĂDUȚ - N.c. Coțofeni, Schneckenberg. Între Brăduț și Biborțeni s-a descoperit un complex tumular cu mai multe morminte în ciste de piatră, pline cu cenușă, ceramică și oase calcinate aparținând culturii Schneckenberg, care se suprapune unui substrat Coțofeni (Cercet. G. Dániel, Zs. Székely), Bibl.: *Unio* 1867, nr. 36, 46; B. Orbán, *Székelyföld*, I.1868, p. 122; G. Westen, *AUSL*, 9, 1870, p. 18-27, C. Gooss, *Chronik*, p. 212-213; idem, *AUSL*, 13, 1876, p. 500, 532; A.É. 2, 1882, p. 29; idem, *Rep.*, 1942, p. 33, nr. 39; E. Comșa, *Dacia*, 1. 1957, p. 72; A. D. Alexandrescu, *SCIV*, 14, 1963, p. 149; E. Comșa, *SCIV*, 16, 1965, p. 634; Zs. Székely, *Șant. arh. Brăduț*, 1995, p. 106-114.

15. BREȚCU - D.f.c. Coțofeni. În albia pârâului Brețcu s-a găsit un topor de piatră, aparținând acestei culturi, Bibl.: *Roska, Közl.* 1. 1941, p. 51.

D.f.c. Schneckenberg. De pe teritoriul satului provin vârfuri de lance de bronz, un celt de bronz, un topor de piatră, având forma ciocanului de aramă, Bibl.: C. Gooss, *Chronik*, p. 13; G. Téglás, *OTTÉ*, 12, 1887, p. 182; *Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M.*, p. 288, A. Prox, *Schneckenbergk.* p. 10-11, D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 39; *Roska, Rep.* 1942, p. 37, nr. 78; I. Nestor, *Ist. Rom.* I. 1960, p. 103; I. H. Crișan, *Acta M.N.* 2, 1965, p. 50.

16. CASINUL MIC (com. Sânzieni) - A.c. Schneckenberg. În valea Casinului, pe partea stângă a drumului care duce la Valea Seacă, pe o terasă ridicată, cunoscută sub denumirea de „Polyvár” a fost cercetată o așezare aparținând culturii Ariușd, peste care s-a suprapus o așezare a culturii Schneckenberg (pl. XXXVI/1-3), Bibl.: Zs. Székely, *Aluta*, XIV-XV, 1983, p. 61.

17. CERNATUL DE JOS (com. Cernat) - A.c. Coțofeni. Pe „Dâmbul Bisericii”, o așezare cu un strat neolitic și un nivel de tip Coțofeni (cercet. F. László), Bibl.: *J.SZ.N.M.*, 1908-9, p. 46; 1910-11, 1912, p. 66; F. László, *Dolg.* 2. 1911, p. 182, 232; idem, *Dacia*, 1. 1924, 12, 18; V. Pârvan, *Getica*, p. 582-583; H. Schroller, *Emlékkönyv, SZ.N.M.* p. 334 (il); idem, *Stu.Kz.*, p. 77; I. Nestor, *Stand*, p. 39; *Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M.*, p. 272; idem, A.É. 49, 1936, p. 75; idem, *Közl.*, 3. 1943, p. 62-63, nr. 1; 4. 1944, p. 53, nr. 3; idem, *Rep.* 1942, p. 17, nr. 39; Z. Székely, *Jegyzetek*, p. 27-28; idem, *Almanah, Mz. Sf. Ghe.*, p. 20; idem, *SCIV*, 18, 2. 1967, p. 330.

18. COMALĂU (com. Reci) - D.f. Pe teritoriul castrului roman, fragmente ceramice de la începutul epocii bronzului (Mz. Aiud, Cercet. Z. Székely), Bibl.: L. Kővári, *Erd. rég.*, p. 47; idem, *Erd. ép.*, p. 53, B. Orbán, *Székelyföld*, 3. p. 195-196, C. Gooss, *Chronik*, p. 88; idem, *AEM*, 1. 1877, p. 34; G. Nagy, *SZ.N.M.É.*, 1. 1890, p. 38, J. Jung, *Fasten*, p. 140; *J.SZ.N.M.É.*, 1908-9, p. 50-52; 1910-11, p. 61-62; I. Marțian, *Rep.* p. 192;

D.f.c. Coțofeni. Din puncte neprecizate de pe teritoriul satului provin mai multe fragmente ceramice, Bibl.: H. Schroller, *Stu.Kz.*, p. 78; *Roska, Közl. Debr.*

1940, nr. 1, p. 8; idem, Közl. 1. 1941, p. 63, nr. 27; idem, Rep. p. 136, nr. 253; K. Horedt, Dacia, 4. 1960, p. 111, nr. 42; E. Comșa, Dacia, 1. 1957, p. 72; idem, SCIV, 16, 1965, p. 634.

19. COVASNA - D.f. În curtea locuitorului Samuil Vajna s-au descoperit două topoare de cupru, cu câte 0,12 m lungime, cu gaură transversală, decorate pe părțile laterale cu spirale, epoca bronzului timpuriu (Mz. Aiud), Bibl.: G. Téglás, A.É. 8, 1888, p. 118 (il), 33, 1913, p. 313, idem, SZ.N.M.É. 2. 1891, p. 14; idem, S. Rákóczy, BKL, 43, 1. 1910, p. 596 și urm.; Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M.É., p. 270 (il); idem, Rep. p. 137, nr. 261 (il); idem, Apulum, 3, 1. 1946-48, p. 73, Ec. Vulpe, ED. 4., 1930, p. 191; D. Berciu, R. Arh. 5. 1942, p. 37; D. Popescu, Bronzezeit, p. 35 (il), 109; I. Paulovics, Dacia, p. 73; I. Ferenczi, Kovászna, p. 1-15; C. Daicoviciu, SCIV, 1, 1. 1950, p. 119-120; D. Popescu, SCIV, 17, 3. 1966, p. 566; idem, SCIV, 19, 2, p. 317; Al. Vulpe, E. Tudor, SCIV, 21, 3. 1970, p. 422, nota 13.

20. DALNIC (com. Moacșa) - A. La înălțimea „Tanorok”, în apropierea satului, se află o așezare neolitică de tip Ariușd, la suprafață s-au cules și fragmente de vase din epoca bronzului timpuriu, Bibl.: J.SZ.N.M., 1913, 1914, p. 13; A.É., 34, 1914, p. 157; Roska, Rep. p. 65, nr. 10; I. H. Crișan, Ceramica, p. 261, nr. 105 (inf. Z. Székely);

D.f.c. Coțofeni. Din puncte neprecizate de pe teritoriul localității provin o secure lungă de 0,16 m și un buzdugan, ambele de andezit, atribuite acestei culturi (Mz. Sf. Ghe.) și două ace de bronz, datând probabil din epoca bronzului, Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 12, 1887, p. 184; idem, A.É., 8, 1888, p. 420-21 (il); I. Andrieșescu, Contribuție, p. 30, 36; I. Marțian, Rep. p. 221; Roska, Rep. p. 65, nr. 10; D. Berciu, R. Arh., 5/1, 1942, p. 39; G. Téglás, OTTÉ, 13, 1888, p. 69; Roska, Rep. p. 65, nr. 10.

21. DOBOȘENI (com. Brăduț) - D.f.c. Coțofeni. În locuri neprecizate de pe teritoriul satului s-au descoperit fragmente ceramice de tip Coțofeni și din epoca bronzului (Mz. Cluj, nr. inv. 5449-5466), Bibl.: A.É. 34, 1914, p. 158 (inf. Z. Székely), Roska, Rep. p. 270, nr. 183, B. Pósta, Erd. Muz. Évk. 1911, p. 46; Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 304 (il); G. Ferenczi, St. Ferenczi, Acta, M.N. 1. 1964, p. 40; Z. Székely, Materiale, 3. 1957, p. 152.

22. ERESTEGHIN (com. Moacșa) - Mr.c. Schneckenberg. La sud de sat, pe culmea „Zádogostető” au fost descoperiți trei tumuli. Sub primul a fost un mormânt în cistă de piatră și un fragment de vas (Mz. Sf. Ghe., nr. inv. 3917), descoperirea făcută de F. László în 1912; un alt tumul, care a fost deranjat cu ocazia unor lucrări de nivelare a terenului, înalt de 3,60 m, în care s-a aflat un al doilea mormânt de înhumare în cistă de piatră, în poziție chircită, cu capul spre est, lângă cap se afla un vas (pl. XC/2), cultura Schneckenberg, faza B. (Cercet.

Zs. Székely), Bibl.: J.SZ.N.M., 1908-1909, p. 47-48, 1910-11, p. 63; G. Nagy, A.É., 39, 1913, p. 272; Roska, Kézikönyv, 2, p. 349, A. D. Alexandrescu, SCIV, 14, 1. 1963, p. 149, Zs. Székely, Aluta, 10-11, 1978-79, p. 41-45.

23. FILIA (com. Brăduț) - D.î.c. Coțofeni. La „Groapa lui Gál” s-a descoperit un topor de piatră cu muchia dreaptă aparținând acestei culturi, Bibl.: Roska, Közl., 1. 1941, p. 57.

24. FOTOȘ (com. Ghidfalău) - D.î.c. Coțofeni. În locuri neprecizate, s-au descoperit topoare de piatră și ceramică aparținând acestei culturi, Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 13, 1888, p. 2, 10, 68; Roska, Közl. 1., 1941, p. 58; idem, Rep. p. 94. nr. 108.

25. HARALE (com. Ghelinta) - D.î.c. Coțofeni. Dintr-un loc neprecizat de pe teritoriul satului provine un topor de piatră, lung de 16,5 cm, aparținând acestei culturi (Mz. Sf. Ghe., nr. inv. 17/896), Bibl.: Roska, Közl., 1., 1941, p. 59; idem, Rep., p. 104, nr. 5.

26. HERCULIAN (com. Bățani) - D.î.c. Coțofeni. La locul numit „Barnahágó” s-a descoperit în anul 1913 un topor de piatră aparținând acestei culturi, Bibl.: A.É. nr. 34, 1914, p. 158; Roska, Közl., 1. 1941, p. 67; idem, Rep. 1942. p. 151, nr. 37.

27. ILIENI - A.c. Coțofeni. Pe malul stâng al pârâului Ilieni, la vest de comună, pe „Dealul Izvorului” sau „Vârful tăiat”, în anul 1910, F. László a săpat o așezare, eneolitică, aparținând culturilor Ariușd și Coțofeni. S-au descoperit fragmente de vase pictate și incizate, o daltă trapezoidală și una în formă de calapod, Bibl.: G. Téglás, OTTLÉ, nr. 12, 1887, p. 182; J.SZ.N.M, 1910, p. 45, 1912, p. 62; F. László, Dolg., 2, 1911, p. 180, 230; idem, Dolg. nr. 4, 1914, p. 281; H. Schroller, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 34; Roska, Közl., nr. 1., 1941, p. 60, nr. 3, 1943, p. 67, nr. 19; idem, Rep. p. 111, nr. 9; B. Orbán, Székelyföld, 3, p. 35; A. Bielz, ISKV, 18, 1898, p. 90.

28. LEȚ (com. Boroșneu Mare) - A.c. Schneckenberg. În apropierea satului pe „Dealul Cetății” s-au identificat fragmente ceramice aparținând epocii bronzului, culturile Schneckenberg și Monteoru, Bibl.: Z. Szekey, Săpăturile de la Leț-Várhegy (Trei Scaune); idem, SCIV, 18, 2, 1967, p. 330; idem, Rev. Muz. 7,1, 1970, p. 42; idem, Apulum, 9, 1971, p. 129-130.

29. LISNĂU (com. Ozun) - A.c. Coțofeni. Pe „Dealul Melcilor”, așezare din perioada de tranziție, cult. Coțofeni, fragmente de vase, decorate cu șnur, Bibl.: Roska, Közl. Debr., 1939, p. 6; idem, Rep, 1942, 147, nr. 31.

A.c. Coțofeni, Pe „Dealul lui Ciuculan” se află o așezare a culturii, Bibl.: F. László, Dolg. nr. 2, 1911, p. 182; Roska, Rep., 1942, p. 147, nr. 31; idem, Közlemények, 3., 1943, p. 69, nr. 29.

A.c. Schneckenberg, Pe „Coasta lui Ciulac” se află o așezare a culturii, Bibl.: H. Schroller, *Stu. Kz.*, p. 78; A. Prox, Schneckenberg, p. 10-11; Roska, *Rep.* 1942, p. 147, nr. 31; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 39; Bichir, *Dacia*, N.S. nr. 6, 1962, p. 90.

30. LUNGA (or. Tg. Secuiesc) - D.f.c. Schneckenberg. De pe teritoriul fostului sat Săsăuși, înglobat în Lunga, dintr-un loc neprecizat provine un ulcior și fragmente ceramice din această cultură, Bibl.: Roska, *Rep.* 1942, p. 122, nr. 112.

31. MALNAȘ-BĂI (com. Malnaș) - A.c. Coțofeni, Schneckenberg. Deasupra băilor, între Olt și pârâul Somoș, pe un platou se află o așezare întărită cu șanț dublu, în stratul de sus s-au găsit fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni (cercet. F. László, în 1909), deasemenea, s-au găsit și fragmente ceramice dec o rate cu șnur, cult. Schneckenberg, Bibl.: *J.SZ.N.M.*, 1908-9, 1910, p. 45-6, 1913, 1914, p. 14; F. László, *Dolg.* 2. 1911 p. 177, 226-227; idem, *Dacia*, 1.1924, 9; J. Teutsch, *Burzenland*, 3, A.É. 34, 1914, p. 158; Roska, *A.O.*, 3, 194, p. 132 (il); idem, *P.Z.* 15, 1925, p. 86; idem, *A.É.* 47, 1934, p. 153; idem, *Közl. Debr.* nr. 2, 1939, p. 6; idem, *Közl.* 1. 1941, p. 70, 3, 1943, p. 70, nr. 35; idem, *Rep.* 1942, p. 170, nr. 137; H. Schroller, *Emlékkönyv*, *SZ.N.M.* p. 33; idem, *Stu. Kz.*, 64, 77; K. Horedt, *Dacia*, N.S. nr. 4, 1960, p. 112.

A.c. Coțofeni. Pe „Platoul nisipos”, așezare de tip Ariușd, peste care se suprapune o așezare Coțofeni, Bibl.: *Dacia*, N.S. 21. 1977, p. 365; A. László, *Z. Székely*, *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 356.

D.f.c. Schneckenberg. În cariera de piatră „Podeiu” s-a găsit un topor de piatră lustruit și perforat și fragmente ceramice din epoca bronzului timpuriu, un fragment decorat cu șnur (inform. *Z. Székely*)

32. MARCUȘA (com. Cernat) - D.f.c. Schneckenberg. În apropierea satului, fără indicații topografice, ceramică aparținând acestei culturi, Bibl.: H. Schroller, *Emlékkönyv*, *SZ.N.M.* p. 334; idem, *Stu. Kz.*, p. 78; A. Prox, Schneckenbergk., p. 10-11; Roska, *Közlemények*, 1., 1941, p. 60; idem, *Rep.*, 1942, p. 122. nr. 108; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 39; Bichir, *Dacia*, N.S., 6, 1962, p. 90.

33. MICFALĂU (com. Malnaș) - D.f.c. Schneckenberg. De pe teritoriul satului se semnalează ceramică decorată cu înpușături succesive. Bibl.: Roska, *Rep.* 1942, p. 327; *Z. Székely*, *SCIV*, 19, 3, 1968, p. 424.

34. OJDULA - D.f.c. Coțofeni. Din puncte neprecizate de pe teritoriul satului se semnalează un topor de piatră aparținând culturii Coțofeni, un topor de cupru cu un singur tăiș, cu gaură de înmănușare, începutul epocii bronzului, Bibl.: G. Nagy, *A.É.*, 1882, p. 29; I. Nestor, *Stand*, p. 79, nr. 312; Roska, *Közl.*, 1. 1941. p. 75; idem, *Rep.* 1942, p. 215, nr. 69; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 35.

35. OZUN - D.f.c. Coțofeni. Din puncte neprecizate de pe teritoriul satului provin fragmente ceramice ale acestei culturi, Bibl.: Roska, Közl., 1. 1941, p. 82; idem, Rep. 1942, p. 295. nr. 31.

36. PĂDURENI (com. Moacșa), D.f. În anul 1874, s-a descoperit un depozit de cca. 28 de securi de cupru din neolitic, cu gaură transversală (Mz. Sf. Gheorghe, Mz. Aiud, Mz. Cluj), Bibl.: G. Nagy, A.É., 2. 1882, p. 29-30; idem, SZ.N.M.É., 1891, p. 49; G. Téglás, SZ.N.M.É., 1. 1891, p. 14; idem, AÉ., 33, 1913, p. 313; I. Marțian, Rep. p. 59; Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M., p. 270, 301; idem, Közl., 2, 1942, p. 26 idem, Rep. 1942 p. 244-245, nr. 47; idem, Apulum 3/1, 1946-48, p. 72; I. Nestor, Stand, p. 77, 131; D. Berciu, Apulum, 1. 1939-42, p. 55; idem, R. Arh. 5/1, 1942, p. 28; D. Popescu, Bronzezeit, p. 30, 35 (informații Z. Székely).

D.f.c. Coțofeni. O strachină cu ornamente înțepate (Mz. Sf. Ghe.) Bibl.: H. Schroller, Stu. Kz., p. 32; Roska, Közl., 1. 1941, p. 93.

37. PETENI (com. Zăbala) - A.c. Ciomortan. La sud-vest de sat, pe malul stâng al pârâului Peteni, în partea dreaptă a drumului spre Zăbala, se află o așezare aparținând culturii Noua, în care au fost găsite și vase aparținând culturii Ciomortan, Bibl.: Z. Székely, SCIV, 12, 1961, p. 138; Dacia, N.S., 5, 1961, 588; Z. Székely, St. Com., Sibiu, 12, 1965, p. 22; idem, Rev. Muz., 7, 1970, p. 42; idem, Materiale, 9, 1970, p. 305; idem, Aluta, 3, 1971, p. 151-152; T. Soroceanu, Acta M.N., 10, 1973, p. 499; Z. Székely, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 53; Zs și Z. Székely, Materiale - Oradea, 1980, p. 71-72, Zs. Székely, 1984, p. 7-14.

38. PETRICENI (com. Sânzieni) D.f.c. Coțofeni. Pe teritoriul satului, loc neprecizat, s-a găsit ceramică aparținând acestei culturi, Bibl.: H. Schroller, Stu. Kz., p. 78; A. Prox, Schneckenberg, p. 10-11, Roska, Közl., 1., 1941, p. 60; idem, Rep. 1942, p. 122, nr. 105; D. Popescu, Bronzezeit, p. 36; Bichir, Dacia, N.S. 6, 1962, p. 90.

39. POIAN - M.c. Ciomortan. Punctul numit „Panta de piatră”, săpătura lui Z. Székely, între anii 1913-67, un mormânt de înhumatie în poziție chircită, aparținând culturii Ciomortan (CXXXVIII/2), lângă schelet un vas mic, (pl. LXXIX/2), Bibl.: Z. Székely, SCIV, 19, 3, 1968, p. 435-426, 21, 2, 1970, p. 207, 24, 3, 1973, p. 528-529.

40. RACOȘUL DE SUS (or. Baraolt) - D.f.c. Coțofeni. Fără precizări topografice, un topor de piatră cu tăișul arcuit în formă de migdală, Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 13, 1888, p. 70; G. Nagy, SZ.N.M.É., 1. 1890 p. 42, 43; Roska, Közl., 1. 1941, p. 58; idem, Rep., 1942, p. 89, nr. 64.

41. RECI - D.f.c. Coțofeni. Pe o terasă de sub dealul „Doboica”, fragmente de vase aparținând acestei culturi, Bibl.: J.SZ.N.M., 1908-9, p. 45-58; F. László,

Dolg., 2. 1911. p. 182-183, 233; H. Schroller, SZ.N.M.É. p. 334, idem, Stu.Kz., p. 78, Roska, SZ.N.M.É. p. 293, idem, Közlel, 1941, p. 77:3, 1943, p. 74, nr. 48, idem, Rep, 1942, p. 236, nr. 30. C. Daicoviciu, Dacia, 7-8, 1937-40, p. 320, Z. Székely, Jegyzetek, p. 27.

D.î. Pe locul numit „Coasta Mesteacănului” în 1884 s-a găsit o „daltă” de aramă din eneolitic, Bibl: G. Téglás, OTTÉ, 12, 1887, p. 183, idem, A.É., 8, 1888, p. 117; idem, SZ.N.M.É. 2, 1891, 13; I. Marțian, Rep. p. 551; S. Rákóczy, BKL, 43, 1, 1910, p. 596; Berciu, AO, 20, 1941, p. 275-276; idem, R. Arh. 5, 1, 1942, p. 47, 56; Roska, Emlékköny, SZ.N.M. p. 270, idem, Rep. 1942, p. 237, nr. 30, 246, nr. 51, D. Popescu, Bronzezeit, p. 37.

M.c. Coțofeni. La sud de comună, pe locul numit „Telek”, pe malul drept al Râului Negru, se află o așezare neolitică, cultura Tisa, trei morminte aparținând culturii Coțofeni, (săpătura lui Z. Székely, 1957-59), Bibl: Z. Székely, Jegyzetek, p. 27; idem, Materiale, 6, 1959, p. 196-199; idem, SCIV, 3, 1960, p. 557, nr. 9; idem, Materiale, 7, 1961, p. 179-181; idem, Materiale, 8, 1962, p. 325-328; idem, SCIV, 14, 1, 1963, p. 165; idem, SCIV, 15, 1, 1964, p. 121-126; idem, SCIV 18, 2, 1967, p. 329-331; idem, SCIV, 19, 3, 1968, p. 423-424; idem, Aluta, 1. 1969, p. 12; idem, Rev. Muz. 7, 1, 1970, p. 42; idem, Așezări, p. 5-16; idem, SCIV, 6, 1975, p. 175, nr. 3; idem, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 53; idem, Aluta, 10-11, 1978-79, p. 19-37; idem, SCIV, 9, 1, 1958, p. 143, nr. 22; SCIV, 10, 1. 1951, p. 147, nr. 2; SCIV. 11, 1, 1960, p. 187, nr. 51., Dacia, N.S.2., 1958, p. 481-482, n. 22; 3, 1959, p. 589. nr. 21, IV, 1960, p. 582, nr. 54., K. Horedt, Contribuții, 34.; I. Nestor, Ist. Rom., 1. 1960, p. 621; D. Berciu, Ist. Rom., 1. 1960, 52.; idem, Contribuții, p. 79; E. Comșa, Dacia, N.S. 6, 1962, p. 79, 85; idem, Boian, p. 35; D. Popescu, SCIV, 16, 1, 137, nr. 49, E. Zaharia, S. Morintz, SCIV, 16, 3, 1965, p. 453-457; A. Crâșmaru, SCIV, 22, 3, 1971, p. 481, S. Morintz, Aluta, 2/1. 1970, p. 94; P. Roman, Coțofeni, p. 31, S. Dumitrașcu, 1972, p. 51.

D.î.c. Coțofeni. Din puncte neprecizate de pe teritoriul satului, fragmente ceramice aparținând acestei culturi, Bibl.: H. Schroller, STu. Kz. p. 78; Roska, Közl. 1. 19411, p. 77.

42. SACIOVA - (com. Reci). D.î.c. Coțofeni (?) La locul numit „Șes”, s-a găsit un topor de piatră cu muchia arcuită, probabil cultura Coțofeni, (Mz. Sf. Ghe.). Bibl.: G. Nagy, A.É. 2, 1882, p. 29; SZ.N.M.É. 1. 1890, p. 43-44; E. Orosz, A.É. 31, 1911, p. 276, Roska, A.É. 47, 1934, p. 195 și 49. 1936, p. 79; idem, Közl. 50, 1949, p. 78.

43. Sf. Gheorghe - A. C. Schneckenberg. La nord-vest de localitate se găsește un promontoriu distrus, numit „Örkő”- (Piatra de Veghe), unde a fost descoperită o așezare aparținând acestei culturi, (Săpăt. F. László, Z. Székely). Bibl: Z. Székely, Materiale, 3, 1957, p. 154, 158; idem, SCIV, 18, 2, 1967, p. 329;

idem, SCIV, 21, 2, 1970, 203-205, idem, SCIV, 22, 2, 1971, p. 388; idem, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 25; idem, Aluta, 10-11, 1978-79, p. 39; Bichir, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 89-90; Al. Vulpe, E. Tudor, SCIV, 21, 3, 1970, p. 420; I. Paul, M. Blăjan, Forschungen, 18, 2, 1975, p. 38; Al. Vulpe, N. Drâmbiceanu, SCIV, 2, 32, 1981, p. 184-186; Z. Székely, St. Com, Sf. Ghe. 1973, p. 125-151; P. Roman, SCIV, 37, 1986, p. 29-56.

A.c. Schneckenberg. Pe terasa ridicată a Oltului, pe malul stâng, se află o așezare a acestei culturi, (cercet. Z. Székely), Bibl.: Z. Székely, Almanah, Mz. Sf. Ghe., p. 53? idem, Materiale, 5, 1959, p. 709-711.

D.f.c. Coțofeni. Pe malul Olutului, într-un braț lateral, în primăvara anului 1981, în urma revărsării apei a ieșit la suprafață o platformă pătrată, acoperită cu lespezi de piatră, iar sub ele au fost găsite mai multe fragmente de vase aparținând culturii Coțofeni, Schneckenberg și câteva fragmente cu elemente de decor pe care le întâlnim în cultura Ciomortan. Astfel de construcție făcută din lemn, înconjurată cu bolovani de piatră, acoperită cu lespezi de piatră, deocamdată nu o putem lega de nici o cultură și nici destinația ei nu este clară. Deși a fost găsit un os uman, o tibie, nu putem afirma sigur că a fost un mormânt. Pe baza materialului ceramic descoperit, credem că este vorba de o construcție cu caracter cultic din epoca bronzului timpuriu (cercet. Zs. Székely, 1981), Bibl.: Zs. Székely, Aluta, XIV-XV. 1982-1983, p. 41-47, (pl. XCV).

44. SÂNTIONLUNCA (com. Ozun) - D.f.c. Ciomortan. Pe malul Râului Negru, într-o carieră de nisip, în anul 1966 au fost descoperite fragmente ceramice aparținând acestei culturi, Bibl.: Z. Székely, SCIV, 19, 3, 1968, p. 424-425.

D.f. Dintr-un loc neprecizat de pe teritoriul satului provine un topor de cupru cu tășurile în cruce - a făcut parte din colecția ing. Pataky E. din Cluj, de unde a ajuns la Mz. din Debrețin, Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 12, 1887, p. 182; A.É. 3, 1888, p. 117; I. Marțian, Rep. p. 384, L. Zoltai, A.É., 25, 1915, p. 124; Roska, Rep. p. 247, nr. 53; idem, Közl., 2, 1942, p. 50; D. Popescu, Bronzezeit, 29 și nr. 4. (il).

45. SÂNZIENI - A.c. Schneckenberg. La „Piatra de Tocilă”, la nord de sat, pe o terasă a pârâului Petriceni, s-au descoperit urmele unei așezări aparținând culturii Bodrogkeresztúr și Schneckenberg, Bibl.: Dacia, N.S. 20, 1976, p. 282; Z. Székely, SCIVA, 28, 1977, p. 125-127; idem, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 11-13.

M.c. Schneckenberg (?) La „Polyvár de Jos”, în dreapta drumului spre Petriceni, pe malul drept al pârâului Cașin, a fost descoperit un mormânt plan în cistă cu un schelet chirchit care avea lângă cap două vase askos de tip Zimnicea, Bibl.: Zs. Székely, Aluta, 10-11, 1978-79, p. 39-41; Roman, SCIVA, 1. 37. 1986, p. 35.

A.c. Coțofeni. Pe locul numit „Terasa de Jos”, se află o așezare cu ceramică ornamentată cu „boabe de linte”, aparținând acestei culturi, Bibl.: H. Schroller, Stu. Kz. p. 78; Roska, közl., 1. 1941, p. 60; 3, 1943, 60, nr. 48; SZ.N.M.J., 1915.

A.c. Schneckenberg. Pe platoul muntelui „Perkő”, cota 837, se află o așezare a acestei culturi, întărită cu șanș de apărare (pl. XXXIV-XXV). Tot aici au fost descoperite și patru topoare de aramă cu gaură de înmănușare (pl. XCIV/3-5), o daltă cu margini ridicate, un ac de bronz cu cap conic, fragmente ceramice, Bibl. B. Orbán, Székelyföld, 3, p. 111; Z. Székely, SCIV, 21, 1970, 202, Z. Székely, Aluta, XIV-XV. 1982-1983, p. 49-61, Zs. Székely, Aluta, XIV-XV., 1983, p. 62.

46. TELECHIA (com. Brateș) - D.f.c. Coțofeni. De pe teritoriul satului se semnalează, fără precizări topografice, vase de lut, aparținând probabil acestei culturi (?), Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 13, 1888, p. 68, (informație: Z. Székely), G. Nagy, SZ.N.M.É, 1. 1890, p. 53-54; Roska, Rep. p. 280, nr. 23.

47. TURIA - M.C. Schneckenberg. Pe malul stâng al pârâului Turia, pe locul denumit „Județ”, la 250 m de pârâu, s-a descoperit într-o cistă de piatră un mormânt, orientat în direcția nord-sud, ce avea în inventar două vase-askos, unul fragmentar, de tip Zimnicea (cercet. Zs. Székely), Bibl. Zs. Székely, Aluta, XIV-XV, 1983, p. 61-69; Roman, SCIVA, 1. 37, 1986, p. 29-56 (la noi, pl. LII/2. a-b-c).

48. VALEA CRIȘULUI - D.f.c. Coțofeni. Într-un punct neprecizat de pe teritoriul comunei a fost găsit un topor de piatră cu muchia dreaptă, lung de 7,7 cm atribuit acestei culturi, Bibl.: G. Nagy, SZ.N.M.É, 1. 1890, p. 44, Roska, Közl. 1. 1941, p. 78; idem, Rep. 1942, p. 246, nr. 50.

49. VÂLCELE - D.f.c. Pe locul „Drumul Secuiesc”, lângă pârâul „Ciuntit”, s-a găsit un topor perforat de piatră lustruită, de formă migdaloidă, cu tăiș arcuit, lung de 8,5 cm, aparținând acestei culturi, Bibl.: J.SZ.N.M., 1914, 1915, p. 15; Roska, Közl. 1. 1941, p. 57; idem, Rep. 1942, p. 72, nr. 14.

50. VÂRGHIȘ - D.f.c. Coțofeni. Dintru-un punct neprecizat provine un topor-ciocan de piatră de tip Coțofeni (Mz. Sf. Ghe.), Bibl.: G. Téglás, OTTÉ, 13, 1888, p. 70, G. Nagy, SZ.N.M.É., 1. 1890, p. 43; A.É., 34, 1914, p. 158, Roska, Közl. 1941, p. 82, nr. 10; idem, Rep. 1942, p. 279, nr. 19, Al. Vulpe, E. Tudor, SCIVA, 21, 1970, p. 422.

51. ZĂBALA - A.c. Zăbala. La vest de comună, pe Movila Tătarilor, s-a descoperit o așezare care reprezintă prima etapă a epocii bronzului timpuriu, considerată ca o cultură pre-Schneckenberg (săp. Z. Székely), Bibl.: Z. Székely, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 436; idem, SCIV, 21, 1970, p. 479; idem, SCIV, 22, 1971, p. 389; idem, Dacia, N.S. 15, 1971, p. 392; idem, Materiale, 10, 1973, p. 223-224, B. Mitrea, Aluta, 6-7, 1974-75, p. 29.

52. ZOLTAN (com. Ghidfalău) - A.c. Coțofeni. Pe „Dealul Bisericii” se află o așezare întărită cu două șanșuri de apărare de tip Ariușd, cu materialul ceramic de tip Coțofeni, Bibl.: F. László, Dolg. 2. 1911, p. 179, 230; Roska, Emlékkönyv,

SZ.N.M., 1929, p. 267, 304; H. Schroller, Stu. Kz, p. 78; Roska, Rep, 1942, p. 89; idem, Közl, 3, 1943, p. 66, nr. 14; E. Comşa, Dacia, N.S., 6, 1962, 79, 85, 822-835.

A.c. Coţofeni. Pe locul numit „Urcuş” se află o aşezare a acestei culturi, care a fost săpată de F. László în 1911, Bibl.: F. László, Dolg. 2, 1911, p. 179, 230; Roska, Emlékkönyv, SZ.N.M., 1929, p. 304; idem, Közl. 1. 1941, p. 57.

A.c. Bronz timpuriu III. Pe malul stâng al Oltului, în zona carierei de piatră, se află o aşezare din epoca bronzului, faza finală aparţinând culturii Noua, cu elemente ale culturii Wietenberg (săp. Z. Székely). Primul nivel aparţine ultimei faze a epocii bronzului timpuriu în sud-estul Transilvaniei, la nivelul cunoştinţelor noastre actuale (săpătura lui V. Cavruc, 1996), Bibl.: Jelentés, SZ.N.M., 1910-11, p. 62, 69; H. Schroller, Stu. Kz. p. 78; Z. Székely, Aluta, 8-9, 1976-77, p. 26, informaţii, Z. Székely, Cavruc, Angustia 2, Sf. Gheorghe, 1997, 157-172.

Prescurtările folosite în catalog:

A.	= aşezare
c.	= cultură
D.	= depozit
N.	= necropolă
D.î.	= descoperire întâmplătoare
Mr.	= mormânt
Mz.	= muzeu
col.	= colecţie

2. ANALIZA METALOGRAFICĂ A UNOR PIESE DE CUPRU AFLATE ÎN MUZEUL DIN SF. GHEORGHE

Nr. crt.	Descrierea obiectului	Locul desc.	Nr. inv.	Nr. anal.	Sn	Pb	As	Sb	Ag	Ni	Bi	Au	Zn	Co	Fe
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	brățară	Ocland	11880	8864	5,1	0	0,7	0,05	0,04	0,38	0	U	0	0	0
2	brățară	Fond v.	-	8865	5,2	0	0,64	0,07	0,04	0,31	0	0	0	0	0
3	brățară	Fond v.	-	8866	3,2	U	0,64	0,54	0,03	0,35	0	0	0	0	U
4	brățară	Ariuşd	2376	8882	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	0
5	brățară	Ariuşd	2379	8883	0	0	0	0	0,03	U	0	0	0	0	U
6	brățară	Ariuşd	2378	8884	0	U	0	0	U	0	0	0	0	0	U
7	perla	Ariuşd	-	8870	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	+
8	perla	Ariuşd	-	8871	0	U	0	0	U	U	0	0	0	0	+
9	perla	Ariuşd	-	8872	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	+
10	perla	Ariuşd	-	8873	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	+
11	perla	Ariuşd	-	8874	0	0	0	0	U	0	0	0	0	0	U
12	perla	Ariuşd	-	8875	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	+
13	perla	Ariuşd	-	8876	0	0	0	0	U	0	0	0	0	0	U
14	perla	Ariuşd	-	8877	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	+
15	perla	Ariuşd	-	8878	0	0	0	0	U	0	0	0	0	0	+
16	perla	Ariuşd	-	8879	0	0	0	0	U	0	0	0	0	0	+
17	perla	Ariuşd	-	8880	0	0	0	0	U	0	0	0	0	0	+
18	perla	Ariuşd	-	8881	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	+
19	sulă	Sf. Gheorghe-Ōtă	-	8848	0	U	U	U	0,04	0,03	0,019	0	0	0	0
20	tălmăcop	Reci	-	8849	0	0	0	0	U	0	0	0	0	0	0
21	topor	Sf. Gheorghe-Ōtă	-	8850	1,45	0,34	0,98	0,05	0,07	0,12	0,036	U	0	0	U
22	topor plat	Ariuşd	488	8851	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	U
23	sulă	Ariuşd	487	8852	0,05	U	0,2	U	0,1	0,14	0,01	0	0	0	U
24	topor	Sânzieni	11800	8853	0	0	U	0	0,02	U	0	0	0	0	0
25	topor	Sânzieni	11799	8854	0	0,03	0,6	0	0,18	0,01	0	0	0	0	+
26	topor	Sânzieni	11798	8855	0	0,23	1,0	0	0,01	0,01	0	0	0	0	+
27	tălmăcop	Sândominic	-	8856	U	0,03	U	U	0,01	0,03	0	0	0	0	+
28	topor	Arcuş	15310	8857	0,16	0,16	0,8	0	0,01	0,01	0	0	0	0	0
29	topor	Arcuş	15311	8858	0	U	U	0	0,01	U	0	0	0	0	U
30	sulă	Lej	13001	8859	0	0	0	0	U	U	0	0	0	0	0
31	tălmăcop	Araci	15059	8860	0	0	0,1	0,18	0,09	0	0,069	0	0	0	U
32	pumnal	Lej	1300	8861	0	0	2,5	0	0,01	0	0	0	0	0	U
33	ac	Ocland	11881	8862	6,4	U	0,87	0,15	0,03	0,98	0	0	0	0	+
34	vârf lance	Ocland	11879	8863	6,9	0	0,82	0,06	0,04	0,28	0	0	0	0,05	+
35	topor	Fond vechi	A 967	8867	5,1	U	U	U	0,01	0	0	U	0	0	U
36	topor	Fond vechi	-	8869	3,5	0,83	0,34	0	0,02	0,02	0	0	0	0	+

Notă: Analizele spectrale au fost realizate în laboratoarele muzeului din Stuttgart, landul Württemberg, de S. Junghans și M. Schröder.

ABREVIERI

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj, I-IV. 1926-1938
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj, I. 1964- și urm.
AE	= Arhaeologiai Értesítő, Budapest, I. (1869) și urm.
Almanah	= Almanah 1879-1954, Muzeul Regional Sf. Gheorghe, Tg. Mureș, 1955.
AO	= Arhivele Olteniei, Craiova, I-XXII., 1922-1943.
Apulum	= Apulum, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, I. (1942) și urm.
AUSL	= Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu, 1843-1915.
BKL	= Bányászati és kohászati lapok, Budapest, 1871-1944.
Cumidava	= Cumidava, Culegere de studii și cercetări, Muzeul județean Brașov.
Dacia	= Dacia, Recherches et découvertes archeologiques en Roumanie, București, I.-XII, 1924-1948.
Dacia N.S.	= Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I. 1957 și urm. N(ouvelle) S(erie).
Danubius	= Danubius, Muzeul județean Galați
Dolg.	= Dolgozatok-Travaux, Cluj, I-X. 1910-1919
Dolg. SZ.	= Dolgozatok, A magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből, Szeged, I-XIX. 1925-1943.
Dos. M.N.A.	= Dosarul Muzeului Național de Antichități
E.D.	= Ephemeris Dacoromana, Roma, I-X. (1923-1945).
EMKE kalauz	= EMKE úti kalauz, Budapest, 1899
Emlékkönyv SZ.N.M.	= Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sf. Gheorghe, 1929.
Emlékkönyv SZt	= Emlékkönyv Szent István király, Budapest, 1938.
Erd. Muz. Évk.	= Erdélyi Múzeum Évkönyve, Cluj. 1874-1914.
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki. I-XII. (1907-1938).
Forschungen	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde Sibiu, I. (1958) și urm.
H. Frankfort, Studies	= H. Frankfort, Studies in Early Potery of the ar Fort, London, 1927
J.S.K.V.	= Jahrbuch des siebenbürgische Karpathenvereins, Sibiu, I-XXX., 1881-1922.

J.SZ.N.M.	= Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum állapotáról, Sf. Gheorghe, 1903-1914.
Közl.	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Cluj, I-VI, 1941-1944.
Közl. Debr.	= Közlemények a debreceni Tisza István Tudományegyetem Érem és Régiségtárából, Debrecen, 1939-1940.
Marburger Studien	= Marburger Studien, Herausgegeben von Ernst Sprockhoff, 1938.
Materiale	= Materiale și cercetări arheologice, București, I. 1953 și urm.
Materiale-Oradea 1979	= Materiale și cercetări arheologice, A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Muzeul țării Crișurilor, Oradea 1979.
M.P.K.	= Mitteilungen der prähistorischen Kommission, Wien.
OTTÉ	= Orvos természettudományi Értesítő, 1879-1948.
PZ	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin, I-XXXIII.
R. Arhivelor	= Revista Arhivelor, București.
Rev. Muz.	= Revista Muzeelor, București, I. 1964.
SCIV (A)	= Studii și cercetări de istorie veche, București, I. (1950) și urm. (din 1974 Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
St. Com. Sibiu	= Muzeul Brukenthal, Studii și comunicări. Arheologie-Istorie, Sibiu, 12, (1965) și urm.
SlovArch	= Slovenská Archeológia, Bratislava.
Századok	= Századok, Budapest I. (1869) și urm.
SZ.N.M.É	= Székely Nemzeti Múzeum Értesítője, Sf. Gheorghe, I-III. 1890-1902.
TIR	= Tabula Imperii Romani L 34 Budapest, 1968, L 35, Bucarest 1969.
Unio	= Unio, Cluj, 1867
ZfE	= Zeitschrift für Ethnologie, I. 1869 și urm.

BIBLIOGRAFIE

Aberg 1931-35

N. Aberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, Stockholm, I-V., 1931-1935.

Alexandrescu, Pop, Marcu 1973

A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman (jud. Brașov)*, 1961-1970, *Materiale X*, 1973.

Alexandrescu 1974

A. D. Alexandrescu, *La nécropole du bronze ancien du Zimnicea (dép. de Teleorman)*, *Dacia N. S.* 18, 1974, 79-93.

Andrieșescu 1912

I. Andrieșescu, *Contribuție la Dacia înainte de cucerire romană*, Iași, 1912.

Andrițoiu 1992

I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, *Bibliotheca Thracologica* 2, București 1992.

Banner 1927

I. Banner, *A magyarországi zsugorított temetkezések. Die in Ungarn gefundenen Höckergraber*, *Dolg. Sz.* 3, 1-2, 1927, 59-112.

Băncilă 1958

I. Băncilă, *Geologia Carpaților Orientali*, Ed. St. București, 1958.

Benkő 1992

E. Benkő, *A középkori Keresztúr-Szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992.

Berciu 1960

D. Berciu, în: *Istoria României I*, București, 1960, 71-82.

Berciu 1961

D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București 1961.

Berciu, Morintz, Roman 1973

D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, *Cultura Cernavodă II. Așezarea din sectorul b de la Cernavodă*, *SCIV* 24, 1973, 373-405.

Berciu 1966

D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București 1966.

Berciu și Roman 1984

D. Berciu, P. Roman, *Mormintele tumulare de la Verbița (jud. Dolj)*, *Thraco-Dacica* 5, 1984, 15-21.

Bichir 1962

Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuciulata und Mândrișca)*, *Dacia N. S.* 6, 1962, 87-114.

Bichir, Dogan 1962

Gh. Bichir, L. Dogan, Săpături arheologice la Mândrișca, (r. Adjud, reg. Bacău), Materiale VIII, 1962, 291-300.

Bognár Kutzián 1963

I. Bognár Kutzián, The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya, 1963, pl. XXI, 6.

Boroneanț 1971

V. Boroneanț, Gornea-Vodneac, un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porților de Fier, Rev. Muz. 8.1, 1971, 5-12.

Cavruc 1997

V. Cavruc, G. Cavruc, Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan, Angustia 2 (1997), Sf. Gheorghe, 157-172.

Childe 1925

G. V. Childe, The Dawn of European Civilisation, Londra, 1925.

Childe 1929

G. V. Childe, The Danube in Prehistory, Oxford, 1929.

Cioacă 1979

A. Cioacă, Die morphostrukturellen Merkmale der Perșani-Gebirge R.R.C.C.C.-Geogr. 1979, 23.

Ciugudean 1977

H. Ciugudean, Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeleului, Acta M.N. 14, 1977, 43-56.

Ciugudean 1986

H. Ciugudean, Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei, Apulum 23, 1986, 67-82.

Ciugudean 1991

H. Ciugudean, Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoita, jud. Alba, PZ 66, 1, 1991, 79-114.

Ciugudean 1996

H. Ciugudean, Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei, Bibliotheca Thracologica, XIII, București, 1996.

Ciugudean 1996a

H. Ciugudean, The Early Bronze Age in central and south-western Transylvania, The Thracian World at the Crossroad of Civilisations, Bucharest 1996, 254-255.

Costea 1979

Fl. Costea, Cultura materială a dacilor din bazinul Oltului transilvan în perioada Latène și în timpul stăpânirii romane (Teză de doctorat, ms.) 1979.

Costea 1995

Fl. Costea, Repertoriul arheologic al județului Brașov, I. Brașov, 1995.

Crișan 1969

I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969.

Comșa 1967

E. Comșa, Unele date cu privire la sfârșitul perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în sud-estul Olteniei, *SCIV* 18, 1967, 207-221.

Comșa 1970

E. Comșa, Unele date referitoare la cultura Coțofeni în sud-estul Transilvaniei, *Cumidava* 4, 1970, 3-16.

Comșa 1974

E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974.

Comșa 1985

E. Comșa, Mormintele cu ocră de la Holboca, *Thraco-Dacica* 6, 1985, 145-160.

Comșa 1987

E. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, București, 1987.

Comșa 1990

E. Comșa, *Vânătoarea în cursul epocii bronzului pe teritoriul României (La chasse pendant l'âge du Bronze sur le territoire de la Roumanie)*, *Thraco-Dacica*, XI, 1990, 49-59.

Csutak 1929

V. Csutak, *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása és ötvenéves fejlődése, Emlékkönyv SZ.N.M., Sf. Gheorghe*, 1929.

Dinu 1975

M. Dinu, *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie*, *Preistoria Alpina* 10, 1975, 261-275.

Dumitrașcu 1972

S. Dumitrașcu, *Morminte Coțofeni de incinerare descoperite la Medieșul Aurit*, *Studii și Comunicări Satu Mare* 2, 1972, 53-57.

Dumitrescu 1954

H. Dumitrescu, *Hăbășești, Monografie Arheologică*, București, 1954.

Dumitrescu 1972

VI. Dumitrescu, *Comuna primitivă. Harta arheologică a României*, București 1972, 7-27.

Dumitrescu 1974

VI. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București 1974.

Florescu și Buzdugan 1972

M. Florescu, C. Buzdugan, *Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău)*, *Arh. Mold.* 7, 1972, 103-206.

Ferenczi 1932-38

Al. Ferenczi, Cetăți antice în județul Ciuc, ACMIT, IV, 1932-38, 290-296.

Ferenczi 1938

Al. Ferenczi, Az egykori Kászsónsék régészete, Cluj, 1938.

Ferenczi și Ferenczi 1965

St. Ferenczi, G. Ferenczi, Săpături arheologice la Mugeni între 1960-1961, Rev. Muz. II. 1965. Număr special, 417.

Georgiev și col. 1979

G. I. Georgiev, N. Merpert, R. V. Katinčarov, G. D. Dimitrov, Ezero. Rannobronzovoto selište, Sofia 1979.

Gimbutaș 1989

M. Gimbutas, Civilizație și cultură, București, 1989.

Girić 1971

M. Girić, Mokrin. Necropola ranog bronzanog doba, Beograd 1971.

Gogâltan 1993

F. Gogâltan, Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht, Thraco-Dacica 14, 1993, 51-64.

Gogâltan 1995

F. Gogâltan, Die Frühe Bronzezeit im Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung, Thraco-Dacica 16, 1995, 55-79.

Gooss 1876

C. Gooss. Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens, AVSL, XIII, 1876, 203-338.

Govedariča 1989

B. Govedariča, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana Djela, Sarajevo 1989.

Haimovici 1968

S. Haimovici, Studii și cercetări de biologie, seria zoologie, 20, 1968, 3, 302.

Halasi și Emödi 1985

G. Halasi, I. Emödi, Descoperire arheologică în peștera Izbul Topliței, SCIVA 36, 1985, 232-234.

Hampel 1896

J. Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban, Budapest, I-III, 1886-1896.

Horedt 1958

K. Horedt, Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV-XIII, București, 1958.

Horedt 1960

K. Horedt, Die Wietenbergkultur, Dacia N. S. 4, 1960, 107-137.

Horedt 1967

K. Horedt, Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Transsilvanien, Acta. Arch. Carpat. 9, 1967, 5-28.

Horedt 1968

K. Horedt, Die Kupferzeit in Transsilvanien, Apulum 7, 1968, 103-116.

Jakab-Szádeczky 1901

E. Jakab-L. Szádeczky, Udvarhelyvármegye története a legrégibb időtől 1848-49-ig, Budapest, 1901.

Ianovici, Stiopol, Constantinescu 1979

V. Ianovici, V. Stiopol, E. Constantinescu, Mineralogie, București, 1979, 83.

Jung 1894

J. Jung, Fosten der Provinz Dacien, Innsbruck, 1894.

Kalicz 1968

N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn, ArchHung, 45, Budapest, 1968.

Könyöki-Nagy 1905

J. Könyöki-G. Nagy, A középkori várak különös tekintettel Magyarországra, Budapest, 1905.

Kővári 1852

L. Kővári, Erdély régiségei, Pesta, 1852.

Kővári 1866

L. Kővári, Erdély építészeti emlékei, Cluj, 1866.

Kutzián 1944

I. Kutzián, A Köröskultúra, Diss. Pan. ser. II. nr. 23, Budapest, 1944.

Kutzián 1963= Bognár Kutzián 1963

I. Kutzián, The coppe age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya, 1963.

László 1978

A. László, Táj és tudomány, București, 1978

László 1980

A. László, Șantierul arheologic Malnaș-Băi, jud. Covasna, Materiale, 1980, 124-126.

László 1987

A. László, La civilisation de Cucuteni en contexte Européene, Iași, 1987, 49-57.

László 1906

F. László, Jelentés a Múzeum 1905 évi állapotáról, 1906.

László 1911

F. László, Háromszékmegye praemykenaei jellegű telepek, Dolg. Cluj, 1911, 175-259.

László 1914

F. László, Ásatás az erődsi őstelepen 1907-1912. Fouilles á la station de Erősd, I. Közlemény, Dolgozatok-Travaux, Cluj, V. 1914, 279-414.

László 1924

F. László, Les types de vases peintes d'Ariuşd (Erősd), Dacia, I, 1924, 1-27.

László 1943

Gy. László, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben, Cluj, 1943.

László 1974

Gy. László, Vértesszőlőstől Pusztaszerig, Budapest, 1974.

Lazăr 1978

V. Lazăr, Așezarea Coțofeni de la Șincai (judeșul Mureș), Marisia 8, 1978, 35-56.

Lazarovici 1977

Gh. Lazarovici, Gornea. Preistorie, Caiete Banatica 5 (Seria arheologie), Reșița 1977.

Leahu 1965

V. Leahu, Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou, Cercetări arheologice în București 2, 1965, 11-14.

Lipták 1957

P. Lipták, Beiträge zur Anthropologie der ungarländischen Bronzezeit, Anthropol. Kòzl. 1. 1957, 3-4, 14-16.

Machnik 1985

J. Machnik, Zum Forschungsstand über die Schneckenberg-Glina III-Kultur, ActaArchCarp. 24, 1985, 21-59.

Machnik 1986

J. Machnik, Südliche Einflüsse am Ende des Eneolithikum und am Anfang der Bronzezeit nördlich der Karpathen, 1986.

Machnik 1987

J. Machnik, Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej, Polska Akademia Nauk - Oddział W Krakowie, 26, 1987.

Machnik 1991

J. Machnik, The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin, Archaeological Sciences Bradford 1991.

Margitay 1873

G. Margitay, Borszéki leletek, AÉ. VII, 1873.

Marțian 1909

I. Marțian, Archäologischprähistorisches Repertorium Siebenbürgens, Mitteilungen der Anthr. Ges. in Wien, Budapest, XXXIX, 1909.

Marțian 1920

I. Marțian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița, 1920.

Mihai 1975

E. Mihai, Depresiunea Brașov, Studiu climatic, Edit. Acad. Rom., București 1975.

Mihăilescu 1963

V. Mihăilescu, Carpații Sud-estici, Editura Științifică, București, 1963.

Morintz, Roman 1968

S. Morintz, P. Roman, Aspekte der Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau, Dacia N. S. 12, 1968. 45-128.

Morintz, Roman 1969

S. Morintz, P. Roman, Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien, Dacia N.S. 13, 1969, 61-71.

Morintz, Roman 1973

S. Morintz, P. Roman, Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973, 259-295.

Morintz, Vulpe 1976

S. Morintz, Al. Vulpe, bronz, epoca, In: Dicționar de istorie veche a României, București, 1976, 103-110.

Maxim 1996

Z. Maxim, Prototracii în Carpații Răsăriteni, în: Angustia I. 1996, 54-57.

Much 1893

M. Much, Die Kupferzeit in Europa, Jena, 1893.

Murgeanu, Filipescu 1961

G. Murgeanu, D. Patrulius, Tocorgescu, Maria, Contescu, L. Jipa, D. Mihăilescu, N. Bombiță, G. Paniu, N. Butac, A și Filipescu M, Alexandrescu Gr., Mutihac V., Săndulescu M., Săndulescu Jana, Bratu, Elena, Iliescu G., Privire generală asupra flișului cretac de la curbura Carpaților, Ghidul excursiilor celui de al V-lea Congres al Asociației Geologilor-Carpato-Balcanice, București, 4-19 septembrie, 1961, București.

Muscă 1979

T. I. Muscă, Unele observații în legătură cu fenomenul cultural Ciomortan, Apulum, 17, 1979, 87-89.

Nagy 1882

G. Nagy, A. Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményei, AÉ. II. 1882, 28-32.

Nagy 1886

G. Nagy, Az aldobolyi kardról, AÉ. VI. Budapest, 1886.

Necrasov - Cristescu 1965

O. Necrasov, M. Cristescu, Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie. Homo, 16, 1965, 129-161.

Nemeskéri 1961

J. Nemeskéri, Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Ungeschichte in Ungarn. Anthrop. Kòzl. 5, 1961, 39-47.

Neugebauer 1851

J. F. Neugebauer, Dacien aus den Überresten des klassischen Altertums mit besonderer Rücksicht aus Siebenbürgen, Kronstadt, 1851.

Neugebauer 1994

J. W. Neugebauer, *Bronzezeit in Ostösterreich*, St. Pölten-Wien, 1994.

Nemejcová-Pavúková 1982

V. Nemejcová-Pavúková, *Periodisierung der Badener Kultur und ihre chronologischen Beziehungen zu Südosteuropa*, *Thracia Praehistorica*, Supplementum Pulpudeva 3, 1982, 150-176.

Nestor 1928

I. Nestor, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, *PZ* 19, 1928, 3-143.

Nestor 1933

I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, *Ber. RGK* 22, 1932 (1933), 11-181.

Nestor 1944

I. Nestor, *Études sur l'exploitation du cuivre en Roumanie. Le dépôt de barres-colliers de Deva, Dacia* 9-10, 141-44, 165-181.

Nestor 1957

I. Nestor, *Raport asupra sondajelor de la Leț Várhegy*, *Materiale* III, 1957, 61-65.

Nestor 1960

I. Nestor, In: *Istoria României*, vol. I, București 1960, 90-113.

Nestor și Zaharia 1968

I. Nestor, E. Zaharia, *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du Bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et Gumelnița, Dacia* N.S. 12, 1968, 17-44.

Oncescu 1957

N. Oncescu, *Geologia Republicii Populare Române*, ed. II-a, Edit. Tehnică, București, 1957.

Orbán 1868

B. Orbán, *a Székelyföld leírása*, I-VI, Buda, 1869-1871.

Patay 1958

P. Patay, *Tanulmányok Debrecen vidékének a rézkoráról*, in: *Anuarul Muzeului Déri, Debrecin*, 2, 1958, 24.

Patay 1959

P. Patay, *A Bodrogheresztúri Kultúra temetői*, in: *Régészeti füzetek*, seria 16, 1959, 35.

Paulovics 1944

I. Paulovics, *Dácia keleti határvonala és az úgynevezett dák ezüst kincsek kérdése*, Cluj, 1944.

Petre-Govora 1986

Gh. Petre-Govora, *Asupra problemelor culturii Glina în nord-estul Olteniei*, *Thraco-Dacica* 7, 1986, 154-166.

Petrescu-Dîmbovița și Dinu 1974

M. Petrescu-Dîmbovița, M. Dinu, Nouvelles fouilles archéologiques à Foltești (dép. de Galați), Dacia N.S. 18, 1974, 19-72.

Popescu 1944

D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbüngen, București, 1944.

Popescu 1965

D. Popescu, Asupra începuturilor epocii bronzului în România, SCIV 16, 1965, 129-148, 323-340, 775-786.

Popescu 1970

D. Popescu, Eneolitic, perioadă de tranziție, perioada cuprului sau începuturile epocii bronzului. O problemă de terminologie, Aluta 2, 1970, 55-61.

Popescu și Vulpe 1966

E. Popescu, Al. Vulpe, Necropola tumulară de la Milostea, Rev. Muz. 3, 1966, 148-155.

Posea 1981

Gr. Posea, Depresiunea Brașovului (Caractere geomorfologice), AUB-Geogr. XXX. 1981.

Prox 1941

A. Prox, Die Schneckenbergkultur, Kronstadt, 1941.

Protase 1966

D. Protase, Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii (Biblioteca de arheologie), București, 1966.

Protase 1971

D. Protase, Riturile funerare la daci și daco-romani, București, 1971.

Pulszky 1897

F. Pulszky, Magyarország archeológiája, I-III., Budapest, 1897.

Reinecke 1899

P. Reinecke, Tanulmányok a magyarországi bronzkor kronológiájáról, I-II, AE, 19, 1899, 225-251, 316-340.

Reinecke 1924

P. Reinecke, Zur chronologischen Gliederung der süddeutschen Bronzezeit, Germania, 8., 1924, 43-44.

Röediger 1908

L. Roediger, Sáncvonulatokról Háromszék és Brassó megyében. AE. 28, 1908.

Roman 1968

P. I. Roman, Contribution à la connaissance des problèmes de l'énéolithique avancé et de la période de transition à l'âge du bronze à la lumière des fouilles archéologiques de Băile Herculane et de Moldova Veche, Mémoires. Série archéologique 6 (Craiova) 1968.

Roman 1971

P. I. Roman, Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum, Dacia N. S. 15, 1971, 31-169.

Roman, Iános, Horváth 1973

P. Roman, P. Iános, Cs. Horváth, Cultura Jigodin, SCIV, 4, 1973, 559-575.

Roman 1976a

P. I. Roman, Cultura Coșofeni, București, 1976.

Roman 1976b

P. I. Roman, Die Glina III-Kultur, PZ 51, 1976, 26-42.

Roman 1976c

P. I. Roman, Zur kulturellen Grundlage der thrakischen Bronzezeit, Thraco-Dacica, Recueil d'études à l'occasion du II.-e Congrès International de Thracologie, București, 1976, 53-57.

Roman 1981a

P. I. Roman, Fome de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului, SCIVA, 32, 1981, 21-41.

Roman 1981b

P. I. Roman, Zur rumänischen Frühbronzezeit (Der Forschungsstand), Symposium Budapest-Velem, Budapest 1981, 157-169.

Roman 1985a

P. I. Roman, Cercetări la Govora Sat-"Runcuri" în 1978, SCIVA 36, 1985, 279-296.

Roman 1985b

P. I. Roman, Perioada timpurie a epocii bronzului "tracic" în Oltenia, Thraco-Dacica 6, 1985, 116-122.

Roman 1986a

P. I. Roman, Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României, SCIVA 37, 1986, 29-55.

Roman 1986b

P. I. Roman, Așezări cu ceramică șnurată din Thracia, Macedonia, Tesalia și raporturile lor cu evoluția culturală din regiunile carpato-danubiene, Thraco-Dacica 7, 1986, 14-30.

Roman 1987

P. Roman, Constituirea culturilor bronzului tracic timpuriu, Symposia Thracologica 5, 1987, Miercurea Ciuc, 125.

Roman 1988

P.I. Roman, Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosihiy (Tschechoslowakei), SlovArch XXXVI-1, 1918, 217-224.

Roman și Némethi 1976

P. I. Roman, I. Némethi, Cultura Baden în România, București, 1976.

Roman și col. 1992

P. I. Roman, A. Dodd-Oprîtescu, P. János, Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas, Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Monographien III, Mainz am Rhein 1992.

Rómer 1868

F. Rómer, Böjtei sírhalmok, AÉ. I. 1868.

Rosetti 1934

D. Rosetti, Săpăturile de la Vidra, Publicațiile Muzeului Municipiului București, I. 1934.

Roska 1926-27

M. Roska, Az ősrégészet kézikönyve, I-II. Cluj, 1926-27.

Roska 1929

M. Roska, A Székelyföld őskora, în: Emlékkönyv SZ.N.M., Sf. Gheorghe, 1929.

Roska 1941

M. Roska, Az aeneolithikum kolozskorpádi I. jellegű emlékei Erdélyben. Közlemények, Cluj, 1. 1941, 44-99.

Roska 1942

M. Roska, Erdély régészeti repertórium I. őskor, Cluj, 1942.

Rostovzev 1936

M. Rostovzev, Skythien und der Bosphorus, I. Berlin, 1936.

Rotea 1993

M. Rotea, Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei, Thraco-Dacica 14, 1993, 65-86.

Scheint 1833

D. Scheint, Das Land und Volk der Szekler in Siebenbürgen, Pesta, 1833

Schreiber 1973

R. Schreiber, Die Glockenbecherkultur in Budapest, 1973.

Schreiber-Kalicz 1984

R. Schreiber-Kalicz, Komplex der Nagyrév-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit, Beograd 1984, 133-190.

Schroller 1929

H. Schroller, Die bemalte Keramik im kom. Háromszék, în: Emlékkönyv SZ.N.M., Sf. Gheorghe, 1929, 327-337.

Schroller 1930

H. Schroller, Die Schnurkeramik in Siebenbürgen, Brandenburgia, t. 39, 1930, 72-75.

Schroller 1933

H. Schroller, Die Stein- und Kupferzeit in Siebenbürgen, Berlin, 1933.

Schubert 1974

E. Schubert, Studien zur frühen Bronzezeit an der Mittleren Donau, Ber. RGK 54, 1973 (1974), 1-105.

Schuchhardt 1935

C. Schuchhardt, Alteuropa, Kulturen, Rassen, Völke, Berlin-Leipzig, 1935.

Simache și Teodorescu 1962

N. I. Simache, V. Teodorescu, Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni, în: Materiale VIII, 1962, 273-283.

Solymossy 1895

E. Solymossy, Az oklándi Kúnhalmokról Udvarhely vármegyében, AÉ. 5. 1895.

Stan 1950

M. Stan, Fluxul de însolație pe suprafețele cu orientări și înclinări diferite pentru latitudinile 44°-48°, în: Memorii și studii, III, 3, București, 1950.

Stefan 1935-36

Gh. Stefan, Fouilles de Băești-Aldeni, Dacia, V-VI, 1935-36, 142.

Szamosközy 1593

I. Szamosközy, Analecta lapidum vetustorum et nonnularum in Dacia antiquitatum, Padua, 1593.

Székely 1946

Z. Székely, Bronzkori telep Alsócernátonban (Așezarea din epoca bronzului de la Cernatul de Jos), Erdélyi Múzeum, 51, 1946, 76-78.

Székely 1951

Z. Székely, Săpăturile de la Leț-Varheghiu (Trei Scaune), în: Materiale, I, București, 1951, 3-20.

Székely 1953

Z. Székely, Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Regiunea Mureș-Autonomă Maghiară, Mediaș, 1953, 15.

Székely 1955a

Z. Székely, Raport despre cercetările arheologice executate de Muzeul Regional Sf. Gheorghe între anii 1945-1953. Date referitoare asupra epocii bronzului din Regiunea Autonomă Maghiară. Noi descoperiri scitice la Lopadea Ungurească. Urme de înmormântare veche la Covasna, în: Almanah, 1879-1954, Tg. Mureș, 1955, 7-59.

Székely 1955b

Z. Székely, Contribuții la cronologia epocii bronzului în Transilvania, SCIV, 6, 1955, 3-4, 843-865.

Székely 1957

Z. Székely, Cercetările și săpăturile de salvare executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe din anul 1949-50, Materiale, 3, 1957, 149-159.

Székely 1959

Z. Székely, Cercetări arheologice efectuate în Regiunea Autonomă Maghiară, Materiale, 7, 1959, 187-201.

Székely 1962

Z. Székely, Sondajele executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe, Materiale, 8, 1962, 11-13.

Székely 1964

Z. Székely, Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci, SCIV, 15, 1964, 1, 121-136.

Székely 1965

Z. Székely, Contribution à l'étude du développement du Néolithique dans la Transylvanie sud-orientale, în: Atti del VI. Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protohistoriche, Roma, 1965, 70-74.

Székely 1967

Z. Székely, Noi descoperiri de unelte de aramă și de bronz din Transilvania, SCIV, 18, 1967, 1, 64 și urm.

Székely 1968

Z. Székely, Contribuții la problema începutului epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, SCIV, 10, 1968, 3, 423-428.

Székely 1970a

Z. Székely, Cultura Ciomortan, Aluta, 2, 1970, 71-76.

Székely 1970b

Z. Székely, Depozitul de obiecte de bronz de la Miercurea Ciuc, SCIV, 21, 1970, 3, 473-479.

Székely 1970c

Z. Székely, Contribuții la prelucrarea metalelor la începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, SCIV, 21, 1970, 2, 201-208.

Székely 1971

Z. Székely, Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, SCIV, 22, 1971, 3, 387-400.

Székely 1973

Z. Székely, Așezările de la Vârful cu Stejari (Miercurea Ciuc, jud. Harghita) și la Piatra de Veghe (Sf. Gheorghe, jud. Covasna), Studii Com. Sf. Gheorghe, 1973, 125-151.

Székely 1983

Z. Székely, Așezarea din epoca bronzului de la Sânzieni (jud. Covasna), Aluta, 14-15, 1983, 43-49.

Székely 1983a

Z. Székely, Cultura Tisa în Valea Târnavei Mari, Aluta, 1983, 31-42.

Székely 1990

Z. Székely, Ritul magico-religios în aşezarea culturii Coşofeni de la Turia, *Symposia Thracologica*, 8, 1990, 95-96.

Székely 1994

Z. Székely, A zabolai (Zăbala-România) kora-középkori temető, *Publicationes Museorum Comitatus Vesprimiensis*, 19-20, Veszprém, 1994, 277-305.

Székely-Bartók 1979

Z. Székely, B. Bartók, Cuptoare de ars oale din aşezarea neolitică de la Ariuşd, în: *Materiale*, 1979, 55-57.

Zs. Székely 1980

Zs. K. Székely, Date noi privind ritul de înmormântare al culturii Schneckenberg în judeţul Covasna, *Aluta* 10-11, 1978-1979 (1980), 39-46.

Zs. Székely 1983

Zs. K. Székely, Contribuţii la dezvoltarea culturii Schneckenberg în judeţul Covasna, *Aluta* 14-15, 1983, 61-67.

Zs. Székely 1983a

Zs. K. Székely, O descoperire din epoca bronzului de la Sf. Gheorghe, jud. Covasna, *Aluta*, 14-15. 1983, 43-39.

Zs. Székely 1984

Zs. K. Székely, Aşezarea din epoca bronzului şi datarea tezaurului dacic de la Peteni, *Aluta*, 16, 1984, 7-15.

Zs. Székely 1988

Zs. K. Székely, Aşezarea din epoca bronzului (Cultura Wietenberg) de la Cernat (jud. Covasna), *Symposia Thracologica*, 6, Piatra-Neamţ, 1988, 46.

Zs. Székely 1995

Zs. Székely, Şantierul arheologic Brăduţ, judeţul Covasna, zona tumulilor, în: *Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I*, Bucureşti, 1995, 106-114.

Zs. Székely 1996

Zs. Székely, Brăduţ, jud. Covasna, în: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995*, Brăila, 1996.

Zs. Székely 1996a

Zs. Székely, Locuinţe şi cuptoare de olar eneolitice la Ariuşd, *Acta M.N.* 33. I, 1996, 217-222.

Teutsch 1914

J. Teutsch, A magyarbodzai aurignacien. *Barlangkutatás* II. 1914, 51-64.

Teutsch 1925

J. Teutsch, Das sächsische Burzenland einst und jetzt, Braşov, 1925.

Téglás 1887

G. Téglás, Praehistorikus vasolvasztás Bessenyön (Háromszék m.), *A.É.* VII. 1887, 153-157.

Téglás 1891

G. Téglás, A rézkori civilizáció emlékei Háromszéken és a szomszédos vidékein, în: SZ.N.M.É., Sf. Gheorghe, 1891.

Téglás 1913

G. Téglás, în A.É. 33, 1913, 306.

Tocilescu 1880

G. Tocilescu, Dacia înainte de romani, București, 1880.

Tövissi 1977

J. Tövissi, Relieful fluviatic din Valea Oltului superior-sectorul Bălan-Porcești (Turnu Roșu), Studiu geomorfologic. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1977.

Trogmayer 1985

O. Trogmayer, A Szegedi nagytáj bronz- és koravaskorának néhány kérdéséről în: Acta Antiqua et Archaeologica, V. Szeged, 1985, 3-16.

Tudor 1982

D. Tudor, Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südromänien, Dacia, 26. 1982, 59-75.

Tufescu 1974

V. Tufescu, România, natură, om, economie, Ed.St., București, 1974.

Ulanici 1975

A. Ulanici, Săpăturile de la Brăneț, jud. Olt, Cercetări arheologice 1, 1975, 45-76.

Ulanici 1979

A. Ulanici, Săpăturile arheologice efectuate la Brăneț în anul 1976, Cercetări arheologice 3, 1979, 27-38.

Vitos 1894

M. Vitos, Csikmegyei füzetek, Miercurea Ciuc, 1894.

Vlassa 1964

N. Vlassa, Contribuții la cunoașterea culturii Gheja-Bodrogkeresztúr în Transilvania, SCIV, 15, 1964, 351-367.

Vlassa 1966

N. Vlassa, M. Rusu, D. Protase, K. Horedt, Săpăturile arheologice de la Iernut, ActaMN. 3, 1966, 399-410.

Vlassa și col. 1987

N. Vlassa, M. Takács, Gh. Lazarovici, Die Hügelgraber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der Spätneolithischen Periode, Symposium Donji Milanovac, Beograd 1987, 107-119.

Vulpe 1962

A. Vulpe, în: Dacia N.S., V. 1962, 105 și urm.

Vulpe, Zamoșteanu 1962

A. Vulpe, M. Zamoșteanu, Săpăturile de la Costișa, Materiale, VIII, 1962, 309-316.

Vulpe 1970

Al. Vulpe, Die Äxte und Beile in Rumänien, I. PBF IX/2, München 1970.

Vulpe 1974

Al. Vulpe, Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în România, Revista de Istorie 27, 1974, 243-255.

Vulpe 1979

Al. Vulpe, Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane, Revista de Istorie 32, 1979, 2261-2284.

Vulpe și Drâmbocianu 1981

Al. Vulpe, V. Drâmbocianu, Cercetări arheologice în raza comunei Năieni (Buzău), SCIV 32, 1981, 171-193.

Zaharia 1962

E. Zaharia, Considerations sur la civilisation de Criș á la lumière des sondages de Leț, Dacia N.S. 6, 1962, 5-51.

Zaharia 1967

E. Zaharia, Angaben über die Boian-Giulești-Kultur die Siedlung von Leț, Dacia N.S. 11, 1967, 5-38.

Zaharia 1970

E. Zaharia, Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, Aluta 1, 1970, 63-69.

Zaharia 1973

E. Zaharia, Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariușd 1968-1973, în: Studii și comunicări, Sf. Gheorghe, 1973, 26-36.

Zaharia 1980

E. Zaharia, Despre începutul culturii Monteoru, Aluta 10-11, 33-39.

Zaharia 1990

E. Zaharia, Descoperiri ale culturii Monteoru în sud-estul Transilvaniei, Thraco-Dacica, 11, 1990, 33-39.

Zaharia 1995

E. Zaharia, Cultura Zăbala, Comori ale epocii bronzului din România, București 1995, 285-286.

K. Zoffmann 1994

K. Zoffmann, Das anthropologische Material eines bronzzeitlichen Grabes und des Arpáden-zeitlichen (12.J.H.) Gräberfeldes bei Zăbala, aus Rumänien, în: Publicationes Museorum Comitatus Vesprimiensis, 19-20, 1993-1994, 307.

The Early Bronze Age and the Beginning of the Middle Bronze Age in South-Eastern Transylvania

(Summary)

This work is dedicated to a less known period in the prehistory of Transylvania, the Early Bronze Age, and the beginning of the Middle Bronze Age, which was neglected by the archaeological research for a long time. The Schneckenberg Culture from this region represented the only exception, which sites were identified and excavated. During the last fifty years, there were identified and excavated several Early Bronze Age sites, new cultures appeared, so the amount of informations had considerably increased. Using the data collected by Székely Zoltán, director pensioned-off the museums from Sf. Gheorghe, and in our excavations, we have tried to offer a view upon the cultural development of the region already mentioned during the Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age.

The first chapter presents the geographical frame of the area that had been studied, the history of researches, and finally problems of periodization.

The second chapter deals with the cultures that may be defined during the Early Bronze Age in this region.

The beginning of the Early Bronze Age (EBA I) is represented by the Zăbala culture, which has been defined at 1969-70 and is known from a single settlement and a single grave till now.

Situated on the first terrace of the left bank of Râul Negru river, in the right side of the road, which connect Zăbala village with Tâmasfalău, on the place named "Movila Țătarilor" the settlement was systematic unvestigated during 1969 and 1970. For the chronologically framing of this settlement, which is represented a particular culture, we have not stratigraphical dates, so we must base only to the archaeological material discovered.

The Zăbala type pottery includes a large number of forms, like amphorae, with high-oval body and cylindrical neck and endowed with two tubular handles on the belly, pottery with cylindrical neck and bulging belly, spherical form, with two handles in band on the shoulder, bowl with big or small sizes and articulate shoulder and funnel neck (Trichterbecher), decanter, with an ear drawn from the lip, pottery with globular body and cylindrical neck and bulging belly, decorated occasionally on the shoulder with a row of impressions, askos, represented by a lot of fragmentary pieces, which probable are similar as form, those known from the Schneckenberg culture; dishes, represented by a lot of fragmentary pieces, with varied forms.

The funeral rite of this culture is represented by one level grave only, with ochre and covered skeleton, having one pottery in its inventory.

The funeral rite is known in Neolithic and in Early Bronze Age, from the Schneckenberg culture, at Roşia group and from the cemetery of Zimnicea or from the Glina culture, at the South to the Charpathians.

Regarding the chronological position of this culture, because we have not stratigraphical dates, so we base only to the archaeological material discovered in the settlement and in the grave.

In E. Zaharia's opinion, the material from Zăbala include a lot of elements which are derived from the Cernavodă II-Folteşti, Râmnicelu, Coşereni cultures and she consider that this culture stay on the base of the formation of Monteoru culture.

Part of the forms and decorations of the Zăbala culture's pottery we found in the material of the cemetery from Zimnicea, at Cernavodă II-Folteşti, at Căţelu Nou and in the Glina culture. In Transylvania, some of them are present in the Coţofeni milieu, in the Livezile group, and in the Schneckenberg culture.

A lot of decoration elements, like tubular handles, cups decorated with plastic applications of the "lentil" type, small conical knobs and crested bands and with twisted cord, rows of impressions along the rim and the neck - show us that this culture belongs to the Early Bronze Age. It is earlier than the Schneckenberg culture, because is wanting for some decoration elements and forms, which are typical for its. But some common elements urge us, that this culture has a contribution to the formation of the Schneckenberg and Monteoru cultures. The majority of the analogies we found in the material of the cemetery from Zimnicea and in the Livezile group.

The Zăbala culture has well defined chronological position, and it is situated between the late Coţofeni I and Schneckenberg A cultures, in the South-Eastern Transylvania. Until at South-Western Transylvania, the Coţofeni culture has a continue evolution in II-nd and III-th stages it, at South-Eastern Transylvania, this natural evolution was interrupt by a southern shock of Zimnicea-Mlăjet-Sânzieni-Turia and Zăbala type.

The second stage of the Early Bronze Age (EBA II) is represented by the Schneckenberg B type discoveries from Sf. Gheorghe-Örkő, Sânzieni-Perkő, Sânzieni-Polyvár, Ariuşd, Malnaş-Băi, Moacşa-Eresteghin, Boroşneu Mic, Dalnic, Leţ, Lisnău.

The settlement from Sf. Gheorghe-Örkő has three levels, rectangular houses with clay floor being found.

The settlement from Sânzieni-Perkő, Dalnic-Tanorok, and Malnaş-Băi may belong to the same horizon.

The settlements known are placed mainly on the hilltops or limestone rocks, having a dominating position, sometime used for short time living.

The pottery includes funnel-necked bowls, cups and jugs, amphora, askos, all characteristic forms for this culture.

The burial rite is the inhumation in stone-box, the skeleton being put in contracted position directly on the ground.

Regarding the chronological position of this culture, we can say, that it is the representative one for the second stage of the Early Bronze Age (EBA II).

The last stage of the Early Bronze Age (EBA III) is represented by the Iernut-type discoveries, identified at Zoltan (Ghidfalău vill.). This cultural elements with "besenstrich und textilmuster keramik" are related with the Gornea-Orlești horizont from Banat and northern Oltenia, as well as the similar finds from the Hatvan and Nagyrév cultures. The Iernut-type discoveries precede the arrival of the Ciomortan culture.

The third chapter presents the beginning at the Middle Bronze Age, represented by the Ciomortan culture. This culture have been recently introduced in the literature. The eponime site was published by Z. Székely. The settlement from Sântionlunca has not been investigated yet.

The Ciomortan type pottery includes a large number of forms, cups, amphora with globular body and tubular handles.

The burial rite at this culture is represented by only one level grave from Poian, the skeleton being put in contacted position and is known in Neolithic and in the Early Bronze Age, from the Zăbala and Schneckenberg culture and from the cemetery of Zimnicea, or from the Glina culture. For the chronological framing of this grave we are helping by the pottery found in it's inventory.

This culture have good parallels in the Glina, Schneckenberg and Monteoru I C3 and Costișa cultures and intersperse between the last stage of the Early Bronze Age (EBA III) and Wietenberg culture. Is contemporary with Monteoru I. C3 culture and after P. Roman have good parallels in the cremated graves from Bratei.

The fourth chapter presents the metallurgical activity, represented mainly by the copper and arsenical copper objects, tools and arms, which are in the collection of museum from Sf. Gheorghe.

The fifth chapter is dedicated to the relative and absolute chronology of the South-Eastern Transylvanian Early Bronze Age stages, in relation with the neighbouring regions. The EBA I Period, which includes the Zimnicea-Mlăjet type graves from Sânzieni and Turia, the Zăbala and Schneckenberg A discoveries is contemporary with Livezile group, Coțofeni III, Vučedol C and Makó cultures.

The EBA II period, represented by the Schneckenberg B discoveries and the tumular cemetery from Moacșa-Eresteghin, with Miloștea type pottery is synchronic with Jigodin and Glina (III-IV), Monteoru I C4, Verbița, Cheile Aiudului, Iamna and Coțofeni III.

The EBA III, represented by the Iernut-type discoveries from Zoltan, can be related with the Gornea-Orlești horizont and with the classical Nagyrév and Hatvan cultures.

Regarding the absolute chronology at the South-Eastern Transylvanian Early Bronze Age, the Zăbala culture, and the Zimnicea-Mlăjeț type funerary discoveries from Sânzieni and Turia give us the possibility to put the beginning of EBA I somewhere around the middle of the III-rd millenium BC.

The end of the Early Bronze Age, marked by the “besenstrich und textilmuster Keramik” and the Ciomortan culture, we may suppose that it's end was in the first quarter of the II-nd millenium BC.

The last chapter represents the catalogue of discoveries (in alphabetical order) including both short informations about isolated finds and descriptions of the settlements and cemeteries which had been sistematically excavated. Each discovery is presented according to the following order: name of the site, character of discovery (accidental find or sistematic excavation), description at the site and archeological materials, place where the finds are kept, bibliographical references.

A kora bronzkor és a közép bronzkor első szakasza délkelet Erdélyben

Több évtizedes kutatómunka eredményeként, első ízben jelenik meg egy átfogó jellegű tanulmánykötet, délkelet Erdély kora bronzkoráról, amely Kr.e. a III. évezred utolsó és a II. évezred első századainak történelmi fejlődését mutatja be.

A régészeti kutatások részeredményeinek nagy része, ezidáig különböző szakfolyóiratokban és tudományos évkönyvekben láttak napvilágot, kisebb vagy nagyobb terjedelmű ásatási jelentések, vagy dolgozatok formájában.

Jelen tanulmánykötet, elsősorban a szakembereknek, de a nagyközönségnek is szól. Az emberi társadalom fejlődésének azt a szakaszát mutatja be, amikor az itt élő közösségek egy új fejlődési szintet érnek el, miután a csiszolt kőeszközöket felváltják a réz- és bronzeszközök. A primitív ember fokozatosan áttér az új nyersanyag, a réz megmunkálására, amely megváltoztatja és forradalmasítja az életformát és nagy népmozgásokat eredményez. Ugyanakkor demográfiai és társadalmi szerkezeti változások történnek, amelyek egy új népesség kikristályosodásához vezetnek.

A XX. század derekáig, délkelet Erdély kora bronzkoráról — a klasszikusnak tekinthető Schneckenberg műveltségén kívül — szinte semmit sem tudtunk.

Az 50-es évek közepén dr. Székely Zoltán, a Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatója a Csíkcsomortán melletti Várdombon feltárt egy gazdag bronzkori telepet, amely a közép bronzkor első fejlődési szakaszát képviseli ezen a vidéken és a Csomortán kultúra néven került be a szakirodalomba.

Jó tíz évvel később, 1969–70-ben, ugyancsak dr. Székely Zoltán Zabolán, a Tatárhalmon, egy kora bronzkori települést talált, amelyre egy XI–XII. sz. magyar köznépi temető telepedett rá. A kora bronzkori anyag egy új — eredetileg ismeretlen kultúrát képvisel, amely a névadó település után, a Zabola kultúra elnevezést kapta.

Ugyancsak a 70-es évek elején, régészeti kutatásokat végeztek a felsőháromszéki Kézdiszentléleken és a Sepsiszentgyörgy határában levő Örkön, ahol a Schneckenberg kultúra emlékei kerültek elő.

Ismét tíz évnek kellett eltelnie, amikor e kötet szerzője Torján és Kézdiszentlélek határában két kőszekrényes sírt tárt fel, amelyek a temetkezési rítus és a sírmellékletek alapján, a kora bronzkor legkorábbi megnyilvánulási formáját képviselik.

Dr. Székely Zoltán, 1970-ben, Étfalva-Zoltán határában feltárta délkelet Erdély első késő bronzkori — Noua kultúrák — települését. Az itt elkezdett kutatásokat folytatta V. Cavruc, a kolozsvári Erdélyi Múzeum régésze, aki 1996-ban, a késő bronzkori kultúrréteg alatt, egy kora bronzkorit talált, amely az ún. Radnótcsoportot képviseli.

A felsorolt kutatási eredmények alapján, az 1986-ban dr. Petre I. Roman által kidolgozott relatív kronológiai rendszernek megfelelően, a kora bronzkor minden fejlődési szakasza, külön kultúrákkal képviselteti magát délkelet Erdélyben.

Az első fejezet a vidék földrajzi és természeti tényezőit ismerteti, különös hangsúlyt fektetve a régészeti vonatkozásokra. A kora bronzkori települések nem véletlenül alakultak ki a folyók, patakok teraszain, vagy a könnyen védhető dombtetőkön. A 4000 évvel ezelőtti települések térképe nagyrészt fedi a mai háromszéki hegylatti fálvak elhelyezkedési vonalát.

Délkelet Erdély természeti-földrajzi viszonyai kedvező feltételeket teremtettek a bronzkori ember számára. Ezek a települések, földrajzi helyzetük, kiterjedésük, arculatuk szerint, valamint a gazdasági élet szerveződése révén, szorosan összefügnek e vidék természeti viszonyaival.

A következő fejezet a kutatások történetével foglalkozik. A délkelet erdélyi bronzkorra vonatkozó első leletek a XIX. század derekán kerültek elő. Később, miután a raktárleletek száma nőtt, megjelentek az első magángyűjtemények.

A bronzkori kutatások történetében a szerző három korszakot különböztet meg. Az első, az ún. romantikus, vagy kezdeti szakasz, amely 1879-ig, a Székely Nemzeti Múzeum alapítási évéig tart. A második szakasz, amelyet a szerző a kutatások klasszikus korának nevez és amely a második világháború végén zárul le, a bronzkor kronológiájának szempontjából az alapok letételének a kora. A harmadik pedig, amely a legtermékenyebb, napjainkig tart. Ezen a vidéken olyan kiemelkedő régészek dolgoztak, mint Ion Nestor, Eugenia Zaharia, Gh. Bichir, K. Horedt, Petre I. Roman, Székely Zoltán stb.

A következő fejezet a kora bronzkor általános jellemzésével foglalkozik. Délkelet Erdély kora bronzkora, a relatív kronológia szerint a Coțofeni és a Wietenberg kultúrák közti időszakot öleli fel. A szerző a helyi kultúrák bemutatását tűzte ki célul.

A kora bronzkor legkorábbi emlékeit a Kézdiszentléleken és Torján feltárt kőszekrényes sírok képviselik, amelyeket Zimnicea-Mlăjet típusú edényekkel láttak el. Ezekkel majdnem egyidejű a Zabolán feltárt település, amely délkelet Románia és északkelet Bulgária korabeli településeivel mutat hasonlóságot.

A kora bronzkor középső szakaszát a Schneckenberg kultúra két fejlődési szakasza (A és B) képviseli. A csíki-medencében a Schneckenberg B szakasznak a Csíkzsögöd csoport felel meg. A Maksa-Eresztvény határában feltárt halomsíros temető, amelynek egyik sírjában egy Miloștea típusú edény került elő, a Belotic-Belo Crkva-Makó-Somogyvár csoporttal egykorú.

Az Étfalva-Zoltánban előkerült Radnót (Iernut) csoporthoz tartozó réteg anyaga délkelet Erdély kora bronzkorának a legkésőbbi szakaszát képviseli.

A Csomortán kultúra néven ismert, Csíkcsomortánban feltárt régészeti anyag már a közép bronzkor első szakaszát képviseli.

A következő fejezetben a szerző kronológiai sorrendben részletesen elemzi a délkelet erdélyi kora bronzkor összes ismert kultúráit.

A bronzkorba való átmenet, a tranzíció korában egy sűrű településhálózat alakult ki, amely a Coțofeni kultúra anyagi hordozóinak az emlékét őrzi. E közösségek fejlődését, a kultúra első fázisában megszakítják a délről behatoló, Zimnicea-Mlăjet típusú pásztortörzsek.

A Zabola kultúra, amely ezidáig egyetlen település és egy csontvázas temetkezés anyagából ismert, a kerámiaformák alapján, kronológiailag jól körülhatárolható, vagyis a Coțofeni kultúra első fázisa és a Schneckenberg kultúra A szakasza közé tehető. A Petre I. Roman által kidolgozott relatív kronológiai rendszer szerint a kora bronzkor I. b alegységét képviseli.

Délkelet Erdély kora bronzkorának a második, középső szakaszát a Schneckenberg kultúra települései határozzák meg. A szerző bemutatja az összes feltárt településeket és temetkezéseket, és részletesen elemzi a rendelkezésére álló régészeti anyagot. Ennek gazdagsága bizonyítja, hogy a Schneckenberg kultúra a kora bronzkor középső szakaszának a legrepresentatívabb műveltsége ezen a vidéken, akárcsak Dél-Erdélyben.

A Radnót-csoporthoz tartozó Étfalva-Zoltánban feltárt régészeti anyag, amely a kora bronzkor végét képviseli, egy fontos láncszem a Schneckenberg B típusú közösségek és a Csomortán kultúra képviselői közt.

A következő fejezet délkelet Erdély közép bronzkorának a kezdeti szakaszát mutatja be, amelyet ebben a térségben a Csomortán kultúra képvisel.

Ez a műveltség, amely a Monteoru I.C.4. és a Schneckenberg kultúrákból fejlődött ki és korban azonos a Monteoru I.C.3. műveltséggel, több ellentétes véleményt váltott ki a szakemberek körében. A kutatások mai állása szerint, kronológiailag ez a kultúra a kora bronzkor utolsó alegysége (K.B.III.) és a Wietenberg kultúra közt helyezkedik el.

A szerző a következő fejezetben a fém — réz, bronz — megmunkálását mutatja be. A laboratóriumi elemzések alapján, arra a következtetésre jut, hogy délkelet Erdélyben, az összes megvizsgált bronzkori eszköz és fegyver rézből van és nem bronzból. A rézen kívül ezek a tárgyak, a finomítás módjától, valamint attól függően, hogy milyen környezetben voltak az évezredek során, több vagy kevesebb más anyagot is tartalmaznak, de ezek aránya nem éri el a 10%-ot.

A könyv utolsó fejezete a következtetéseket tartalmazza.

Délkelet Erdélyben, a kora bronzkor a Coțofeni kultúra I. fejlődési szakasza és a Csomortán műveltség közti kort öleli fel. A rétegtani megfigyelések hiányában, ezen kutatások kronológiai fejlődését csak a szomszédos vidékek hasonló korú műveltségeivel való összehasonlítások alapján lehet meghatározni. Itt a bronzkor korábban kezdődik, mind Erdély középső és nyugati részein, ahol a Coțofeni műveltség II. és III. fejlődési szakasza is ismert. Délkelet Erdélyben viszont behatolnak

délről a Zimnicea-Mlăjet-Torja típusú pásztortörzsek, amelyeket a vidék altalajának rézkészlete vonzott. Ezek képviselik a kora bronzkor kezdeti szakaszának az első al egységét. Ugyancsak a kezdeti szakasz, annak b és c fejlődési fázisaiba a Zabola típusú és a Schneckenberg A kultúra közösségei fejlődnek ezen a vidéken. A Schneckenberg B típusú települések, valamint a kőszekrényes temetkezések a kora bronzkor II., középső szakaszát képviselik. Ezek egyidősek a Zsögöd-csoporttal a Csíki-medencében és a Glina III. és IV., valamint a Monteoru I.C.4. kultúrákkal.

A kora bronzkor utolsó szakaszát a zoltáni ásatások során előkerül textil- és fakéreg mintás kerámia képviseli, amely részben egykorú a Nagyrév és a Hatvan csoporttal. Ez a fejlődési szakasz tehát közvetett módon a Reinecke A.I. időszaknak felel meg.

A szerző megelégszik a szomszédos kultúrákkal való párhuzamokkal, nem szándékszik Közép-Kelet Európa határait túllépni a kronológiai következtetésekkel.

A laboratóriumi elemzések hiányában abszolút kronológiai következtetéseket nem lehet levonni, de mivel a kora bronzkori kultúrák Cernavodă II.-Foltești al apból fejlődtek ki, a logika szerint délkelet Erdély kora bronzkora hamarabb kezdődik, mint Erdély középső és nyugati felében és Kr.e. 2400—2200-ra tehető. Ugyanakkor a Csomortán műveltség megjelenése, amely egy pre-Wietenberg jellegű kultúra azt bizonyítja, hogy a kora bronzkor felső határa is korábbra tehető, tehát Kr.e. 1900—1750 körül.

A kora bronzkor végére a nagy népi-kulturális változások nyomán kialakul egy állandó, szilárd al apnépesség, amely földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik és egy hoszas kikristályosodási folyamat után a proto-trák népesség születését eredményezi.

EXPLANATION OF FIGURES

Pl. I. The geomorphological map of South-Eastern Transylvania

Pl. II. Sites belonging to the transition age (Coțofeni Culture) in South-Eastern Transylvania : 1. Aita Medie, 2. Albiș, 3. Angheluș, 4. Aninoasa, 5. Araci, 6. Bancu, 7. Bodoc, 8. Bod, 9. Bixad, 10. Boroșneu Mic, 11. Brașov, 12. Brăduț, 13. Brețcu, 14. Comolău, 15. Cernat, 16. Cristian, 17. Dalnic, 18. Doboșeni, 19. Fotoș, 20. Feldioara, 21. Filia, 22. Micfalău, 23. Harale, 24. Herculia, 25. Ilieni, 26. Lelicieni, 27. Lisnău, 28. Malnaș Băi, 29. Racoșul de Sus, 30. Etfalău, 31. Miercurea Ciuc, 32. Mugeni, 33. Odorhei, 34. Ojdula, 35. Ozun, 36. Reci, 37. Merești, 38. Păuleni, 39. Petriceni, 40. Poian, 41. Satu Nou, 42. Saciova, 43. Rotbav, 44. Pădureni (Beșeneu), 45. Râșnov, 46. Sânmartin, 47. Turia, 48. Telechia, 49. Valea Crișului, 50. Vâlcele, 51. Vârghiș, 52. Zoltán.

Pl. III. Turia. Coțofeni type pottery.

Pl. IV. 1. Reci, Coțofeni type pottery (apud Z. Székely); 2. Zăbala type pottery; 3/a, b, Turia, Coțofeni type pottery; 4 Reci, Coțofeni type grave (apud Z. Székely).

Pl. V. Turia, Coțofeni Culture, stratigraphical sequence.

Pl. VI. 1. Zăbala the site on the map; 2. Zăbala, Movila Țătarilor.

Pl. VII. Zăbala: 1. Plan of the area; 2. Plan of dwelling.

Pl. VIII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. IX. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. X. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XI. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XIII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XIV. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XV. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XVI. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XVII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XVIII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XIX. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XX. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXI. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXIII. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXIV. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXV. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXVI. Zăbala: pottery found in the settlement.

Pl. XXVII. Zăbala Culture: 1-5, 8-9 clay objects; 6-7, bone objects.

Pl. XXVIII. Zăbala Culture: 1-6 clay and stone axes; 7-10 clay objects.

Pl. XXIX. Zăbala Culture: Idols: 1-11.

Pl. XXX. Zăbala Culture: Idols: 1-5, Pottery: 6.

Pl. XXXI. Zăbala Culture. Decorative motives.

Pl. XXXII. Zăbala Culture. The typology of forms of potteries.

Pl. XXXIII. Nr. 1. Sites belonging to the Schneckenberg Culture in South-Eastern Transylvania: 1. Araci, 2. Ariuşd, 3. Baraolt, 4. Biborţeni, 5. Boroşneu Mic, 6. Brăduţ, 7. Breţcu, 8. Caşinul Mic, 9. Dalnic, 10. Moacşa-Eresteghin, 11. Leţ, 12. Lisnău, 13. Lunga, 14. Malnaş Băi, 15. Mărcuşa, 16. Micfalău, 17. Ojdula, 18. Petriceni, 19. Sf. Gheorghe, 20. Sântionlunca, 21. Sânzieni, 22. Turia. 23. Aşezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő; Nr. 2: Örkő.

Pl. XXXIV. Sânzieni, Schneckenberg Culture, plan of dwelling (apud Z. Székely).

Pl. XXXV. Schneckenberg Culture stratigraphical sequence nr. II (apud Z. Székely).

Pl. XXXVI. Sânzieni-Polyvár Schneckenberg Culture: 1. krumesser, 2-3 pottery.

Pl. XXXVII. Sf. Gheorghe-Örkő, Schneckenberg Culture: 1. plan of dwelling; 2. statigraphical sequence (apud Z. Székely).

Pl. XXXVIII. Sf. Gheorghe-Örkő, Schneckenberg Culture :statigraphical sequence (apud Z. Székely).

Pl. XXXIX. Sf. Gheorghe-Örkő, Schneckenberg culture, pottery.

Pl. XL. Schneckenberg Culture, 1, 3-6 Sf. Gheorghe-Örkő, 2. Moacşa.

Pl. XLI. Schneckenberg culture, pottery.

Pl. XLII. Schneckenberg Culture, Sf. Gheorghe-Örkő, pottery.

Pl. XLIII. Schneckenberg Culture, Sf. Gheorghe-Örkő, pottery.

Pl. XLIV. Schneckenberg Culture, Sf. Gheorghe-Örkő: 1. stone axe; 2, 5, 6, pottery; 3 axe; 4. chisel (apud M. Roska).

Pl. XLV. Schneckenberg Culture , Sf. Gheorghe-Örkő, 1-4 pottery; 5-6 Krummesser.

Pl. XLVI. Sf. Gheorghe-Örkő: 1-5, Dalnic: 6, Leţ: 7-8, pottery (apud E. Zaharia).

Pl. XLVII. Sf. Gheorghe-Örkő: 2, 3, 9; Leţ: 1, 4-8, 10, 11 pottery (apud E. Zaharia).

Pl. XLVIII. Sf. Gheorghe-Örkő, Schneckenberg Culture, 1-3, 5 clay objects; 4-9 stone objects; 6-8 bone objects.

Pl. XLIX. Moacşa-Eresteghin, section of tumulus.

Pl. L. Sf. Gheorghe-Örkő: 1-4.

Pl. LI. Turia, grave in stone-box, plan and section.

Pl. LII. Schneckenberg Culture, Sf. Gheorghe-Örkő, 1/a-c askos; Turia, 2/a-c Zimnicea type pottery.

- Pl. LIII. Sânzieni, Zimnicea type pottery: 1/a-c, 2/a-c.
- Pl. LIV. Brăduț, The map of the trumulary complex.
- Pl. LV. Brăduț, Graves 1, 2, 3. Plan and section of tumulus.
- Pl. LVI. Brăduț, 1. Grave nr. 2; 2. grave nr. 3.
- Pl. LVII. Brăduț: 1. pottery from the grave nr. 3; 2=3 pottery from the grave nr. 1.
- Pl. LVIII. Schneckenberg Culture, Pottery: 1-2, 4 - Petriceni; 3. Sf. Gheorghe-

Örkő.

- Pl. LIX. Schneckenberg Culture. Ornamental motives.
- Pl. LX. Schneckenberg Culture. Pottery forms typology.
- Pl. LXI. Iernut type pottery, Zoltan, (apud V. Cavruc).
- Pl. LXII. Iernut type pottery, Zoltan, (apud V. Cavruc).
- Pl. LXIII. Iernut type pottery, Zoltan, (apud V. Cavruc): 1-3; bone blade: 4.
- Pl. LXIV. Iernut type pottery, Zoltan, (apud V. Cavruc).
- Pl. LXV. Ciomortan Culture archeological discoveries: 1. Dealul Cetății settlement, Ciomortan.
- Pl. LXVI. Ciomortan, plan of dwelling (apud Z. Székely).
- Pl. LXVII. Ciomortan, North-Western profile (apud Z. Székely).
- Pl. LXVIII. Ciomortan, Stratigraphical sequence nr. I; Stratigraphical sequence nr. III (apud Z. Székely).
- Pl. LXIX. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXX. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXI. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXII. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXIII. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXIV. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXV. Ciomortan Culture, pottery: 1, 3, 5-9; Coțofeni Culture, pottery: 2-4.
- Pl. LXXVI. Ciomortan Culture, pottery: 1-5; spindle: 6.
- Pl. LXXVII. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXVIII. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXIX. Ciomortan Culture, pottery, Peteni: 1; Poian: 2.
- Pl. LXXX. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXXI. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXXII. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXXIII. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXXIV. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXXV. Ciomortan Culture, pottery: 1-4, 7-8; Coțofeni Culture, pottery, 5-6.
- Pl. LXXXVI. Ciomortan Culture, pottery.
- Pl. LXXXVII. Ciomortan Culture, clay objects: 1-6, 8; stone objects: 7.
- Pl. LXXXVIII. Zăbala Culture, grave (apud Z. Székely).

Pl. LXXXIX. Ciomortan Culture, Ornamental motives.

Pl. XC. Ciomortan Culture, Typology of forms of pottery.

Pl. XCI. Cupper objects: 1, 7-9 - Ocland; 2-3 - Old collection; 4-6, 9-10-Ariușd.

Pl. XCII. Cupper objects: 1-2 - Old collection (Pădureni?); 3-Sf. Gheorghe-Ōrkő? 4-6-Ariușd; 7-Sândominic.

Pl. XCIII. Cupper objects: 1-2-Arcuș; 3- Sf. Gheorghe-Ōrkő; 4-5-Leț.

Pl. XCIV. Cupper objects: 1- Arăci; 2- Reci; 3-5- Sânzieni-Perkő.

Pl. XCV. Sf. Gheoghe, Ritually Complex from Early Bronze Age.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

Pl. I. Délkelet Erdély földrajzi-alaktani térképe

Pl. II. Az átmeneti kor (Coțofeni Kultúra) régészeti lelőhelyei délkelet Erdélyben: 1. Középajta, 2. Albis, 3. Angyalos, 4. Egerpatak, 5. Árapatak, 6. Csíkbánkfalva, 7. Bodok, 8. Botfalu, 9. Sepsibükszád, 10. Kisborosnyó, 11. Brassó, 12. Bardóc, 13. Bereck, 14. Komolló, 15. Csernáton, 16. Keresztvár, 17. Dálnok, 18. Száldobos, 19. Fotos, 20. Földvár, 21. Erdőfüle, 22. Mikóújfalu, 23. Haraj, 24. Magyarhermány, 25. Illyefalva, 26. Csíkszentlélek, 27. Lisznyó, 28. Malnásfürdő, 29. Felsőrákos, 30. Étfalva, 31. Csíkszereda, 32. Bögöz, 33. Székelyudvarhely, 34. Ozsdola, 35. Uzon, 36. Réty, 37. Homoródalmás, 38. Csíkpálfalva, 39. Kézdivővár, 40. Kézdiszentkereszt, 41. Barcaújfalu, 42. Szacsva, 43. Vörösmart, 44. Sepsibesenyő, 45. Barcarozsnyó, 46. Szentmárton, 47. Torja, 48. Telek, 49. Sepsikőröspatak, 50. Előpatak, 51. Vargyas, 52. Zoltán.

Pl. III. Torja. Coțofeni kultúra. (lépték: 1/2).

Pl. IV. 1. Réty, Coțofeni kultúra (Z. Székely után), 2. Zabola kultúra, 3/a, b, Torja, Coțofeni kultúra, 4: Coțofeni típusú sírok, Réty, (Z. Székely után).

Pl. V. Torja, Coțofeni kultúra, a szelvény profilja.

Pl. VI. A Zabola-i település lokalizálása a térképen, 2. Zabola, Tatárhalom.

Pl. VII. Zabola: 1. Helyzetrajz; 2. Az ásatások alaprajza.

Pl. VIII. Zabola kultúra.

Pl. IX. Zabola kultúra.

Pl. X. Zabola kultúra.

Pl. XI. Zabola kultúra.

Pl. XII. Zabola kultúra.

Pl. XIII. Zabola kultúra.

Pl. XIV. Zabola kultúra.

Pl. XV. Zabola kultúra.

Pl. XVI. Zabola kultúra.

Pl. XVII. Zabola kultúra.

Pl. XVIII. Zabola kultúra.

Pl. XIX. Zabola kultúra.

Pl. XX. Zabola kultúra.

Pl. XXI. Zabola kultúra.

Pl. XXII. Zabola kultúra.

Pl. XXIII. Zabola kultúra.

Pl. XXIV. Zabola kultúra.

Pl. XXV. Zabola kultúra.

Pl. XXVI. Zabola kultúra.

Pl. XXVII. Zabola kultúra: agyagtárgyak: 1-5, 8-9; csonttárgyak: 6-7.

Pl. XXVIII. Zabola kultúra: 1-6, fejszék; 7-10 agyagtárgyak.

Pl. XXIX. Zabola kultúra: idolumok.

Pl. XXX. Zabola kultúra: idolumok: 1-5, kerámia: 6.

Pl. XXXI. Zabola kultúra. Díszítő motívumok.

Pl. XXXII. Zabola kultúra, Kerámiaformák tipológiája.

Pl. XXXIII. 1. Délkelet Erdély Schneckenberg kultúrájának a lelőhelyei:

1. Árapatak, 2. Erősd, 3. Barót, 4. Bibarcfalva, 5. Kisborosnyó, 6. Bardóc, 7. Bereck, 8. Kiskászon, 9. Dálnok, 10. Maksa-Eresztevény, 11. Lécfalva, 12. Lisznyó, 13. Hosszúfalva, 14. Málnásfürdő, 15. Márkosfalva, 16. Mikóújfalva, 17. Ozsdola, 18. Kézdikővár, 19. Sepsiszentgyörgy, 20. Szentivánlaborfalva, 21. Kézdiszentlélek, 22. Torja. 23. A Sepsiszentgyörgy-Örkő-i település; 2. Örkő.

Pl. XXXIV. Schneckenberg kultúra, Kézdiszentlélek, az ásatások alaprajza (Székely Z. után).

Pl. XXXV. Schneckenberg kultúra, a II. számú szelvény profilja (Székely Z. után).

Pl. XXXVI. Schneckenberg kultúra, Kézdiszentlélek-Polyvár: 1. görbe kőkés, 2-3 kerámia.

Pl. XXXVII. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő: 1. az ásatások alaprajza; 2. a szelvény profilja (Székely Z. után).

Pl. XXXVIII. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő: a szelvény profilja (Székely Z. után).

Pl. XXXIX. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő, kerámia.

Pl. XL. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő: 1,3-6, Maksa: 2.

Pl. XLI. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő, kerámia.

Pl. XLII. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő, kerámia.

Pl. XLIII. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő, kerámia.

Pl. XLIV. Schneckenberg kultúra, 1.kőbalta; 2, 5, 6, kerámia; 3 balta; 4. fejsze. Sepsiszentgyörgy-Örkő (Roska M. után).

Pl. XLV. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő, kerámia: 1-4; görbe kőkések 5-6.

Pl. XLVI. Sepsiszentgyörgy-Örkő: 1-5, Dálnok: 6, Lécfalva 7-8, kerámia (Zaharia E. után).

Pl. XLVII. Sepsiszentgyörgy-Örkő, kerámia 2, 3, 9; Lécfalva: 1, 4-8, 10, 11 (Zaharia E. után).

Pl. XLVIII. Schneckenberg kultúra, Sepsiszentgyörgy-Örkő, agyagtárgyak: 1-3, 5; kőtárgyak: 4- 9; csonttárgyak: 6-8.

Pl. XLIX. Maksa-Eresztevény, a halom profilja.

Pl. L. Sepsiszentgyörgy-Örkő: 1-4.

Pl. LI. Torja, Kőszekrényes sír. Alaprajz és profil.

Pl. LII. Schneckenberg kultúra, Askos edény: 1/a-c. Sepsiszentgyörgy-Őrkő; Zimnicea típusú edény; 2/a-c, Torja.

Pl. LIII. Zimnicea típusú edény: 1/a-c, 2/a-c, Kézdiszentlélek.

Pl. LIV. Bardóc, a halmok elhelyezkedésének térképe.

Pl. LV. Bardóc, 1, 2, 3. számú sírok. Alaprajz és profil.

Pl. LVI. Bardóc, 1: 2. számú sír; 2: 3. számú sír.

Pl. LVII. Bardóc, 1: a 3. számú sír edénye; 2=3: az 1. számú sír edénye.

Pl. LVIII. Schneckenberg kultúra, Kerámia: 1-2, 4-Kézdikővár; 3, Sepsiszentgyörgy-Őrkő.

Pl. LIX. Schneckenberg kultúra. Dísztű motívumok.

Pl. LX. Schneckenberg kultúra. A kerámiaformák tipológiája.

Pl. LXI. Radnót típusú kerámia, Zoltán, (Cavruc V. után).

Pl. LXII. Radnót típusú kerámia, Zoltán, (Cavruc V. után).

Pl. LXIII. Radnót típusú kerámia, Zoltán, (Cavruc V. után):1-3 kerámia;

4. csontkés.

Pl. LXIV. Radnót típusú kerámia, Zoltán, (Cavruc V. után).

Pl. LXV. A Csomortán kultúra régészeti lelőhelyei: 1. Csíkcsomortán, Várdomb.

Pl. LXVI. Csíkcsomortán, Az ásatások alaprajza (Székely Z. után).

Pl. LXVII. Csíkcsomortán, Észak-nyugati profil (Székely Z. után).

Pl. LXVIII. Csíkcsomortán, az I. számú árok profilja; a III. számú árok profilja (Székely Z. után).

Pl. LXIX. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXX. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXI. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXII. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXIII. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXIV. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXV. Csomortán kultúra, kerámia: 1, 3, 5-9; Coțofeni kultúra, kerámia: 2-4.

Pl. LXXVI. Csomortán kultúra, kerámia: 1-5; orsónéhezék: 6.

Pl. LXXVII. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXVIII. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXIX. Csomortán kultúra, kerámia, 1. Petőfalva; 2. Kézdiszentkereszt.

Pl. LXXX. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXXI. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXXII. Csomortán kultúra, kerámia.

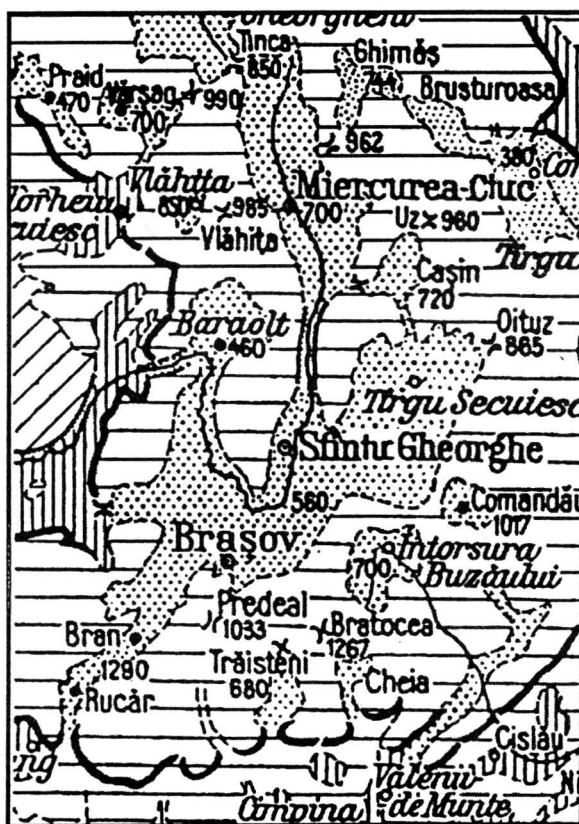
Pl. LXXXIII. Csomortán kultúra, kerámia.

Pl. LXXXIV. Csomortán kultúra, kerámia.

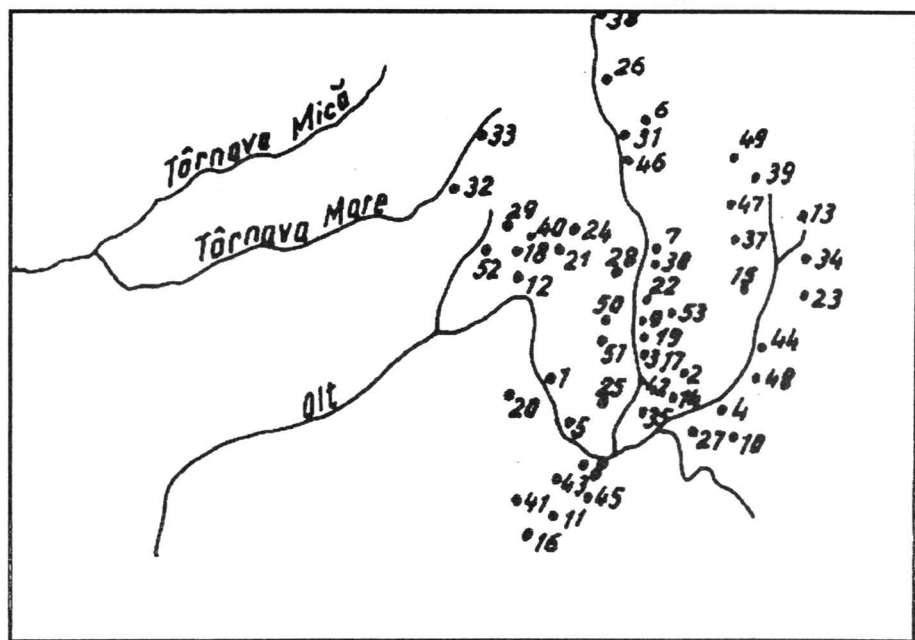
Pl. LXXXV. Csomortán kultúra, kerámia: 1-4, 7-8; Coțofeni kultúra, kerámia, 5-6.

- Pl. LXXXVI. Csomortán kultúra, kerámia.
- Pl. LXXXVII. Csomortán kultúra, agyagtárgyak: 1-6, 8; kőtárgy: 7.
- Pl. LXXXVIII. Zabola kultúra, Temetkezés (Székely Z. után).
- Pl. LXXXIX. Csomortán kultúra, díszítő motívumok.
- Pl. XC. Csomortán kultúra. A kerámiaformák tipológiája.
- Pl. XCI. Réztárgyak: 1, 7-9 Oklánd, 2-3. Régi alap, 4-6, 9-10., Erősd.
- Pl. XCII. Réztárgyak: 1-2-Régi alap (Sepsibesenyő ?); 3-Sepsiszentgyörgy-
Őrkő? 4-6-Erősd; 7-Szentdomokos.
- Pl. XCIII. Réztárgyak: 1-2-Árkos; 3- Sepsiszentgyörgy-Őrkő; 4-5-Lécfalva.
- Pl. XCIV. Réztárgyak: 1- Árapatak; 2- Réty; 3-5- Kézdiszentlélek-Perkő.
- Pl. XCV. Sepsiszentgyörgy, Kora bronzkori rituális komplexum.

ILUSTRATIA

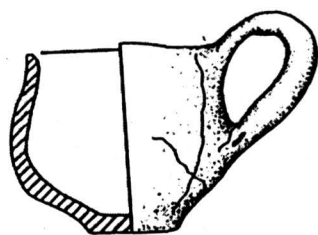
Pl. I. Harta geomorfoloică a sud-estului Transilvaniei

Pl. II. Descoperiri arheologice aparținând perioadei de tranziție (cultura Coțofeni) în sud-estul Transilvaniei: 1. Aita Medie, 2. Albiș, 3. Angheluș, 4. Aninoasa, 5. Araci, 6. Bancu, 7. Bodoc, 8. Bod, 9. Bixad, 10. Boroșneu Mic, 11. Brașov, 12. Brăduț, 13. Brețcu, 14. Comolău, 15. Cernat, 16. Cristian, 17. Dalnic, 18. Doboșeni, 19. Fotoș, 20. Feldioara, 21. Filia, 22. Micfalău, 23. Harale, 24. Herculan, 25. Ilieni, 26. Lelicieni, 27. Lisnău, 28. Malnaș Băi, 29. Racoșul de Sus, 30. Etfalău, 31. Miercurea Ciuc, 32. Mugeni, 33. Odorhei, 34. Ojdula, 35. Ozun, 36. Reci, 37. Merești, 38. Păuleni, 39. Petriceni, 40. Poian, 41. Satu Nou, 42. Saciova, 43. Rotbav, 44. Pădureni (Beșeneu), 45. Râșnov, 46. Sânmartin, 47. Turia, 48. Telechia, 49. Valea Crișului, 50. Vâlcele, 51. Vârghiș, 52. Zoltán.

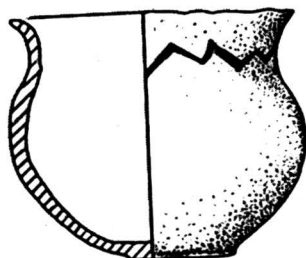
1

2

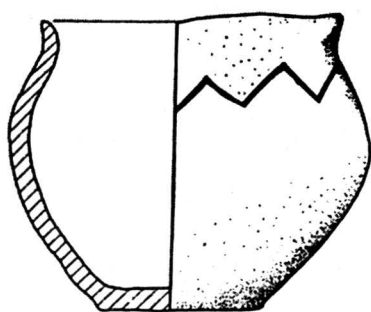

3

4

0 20 40 60cm

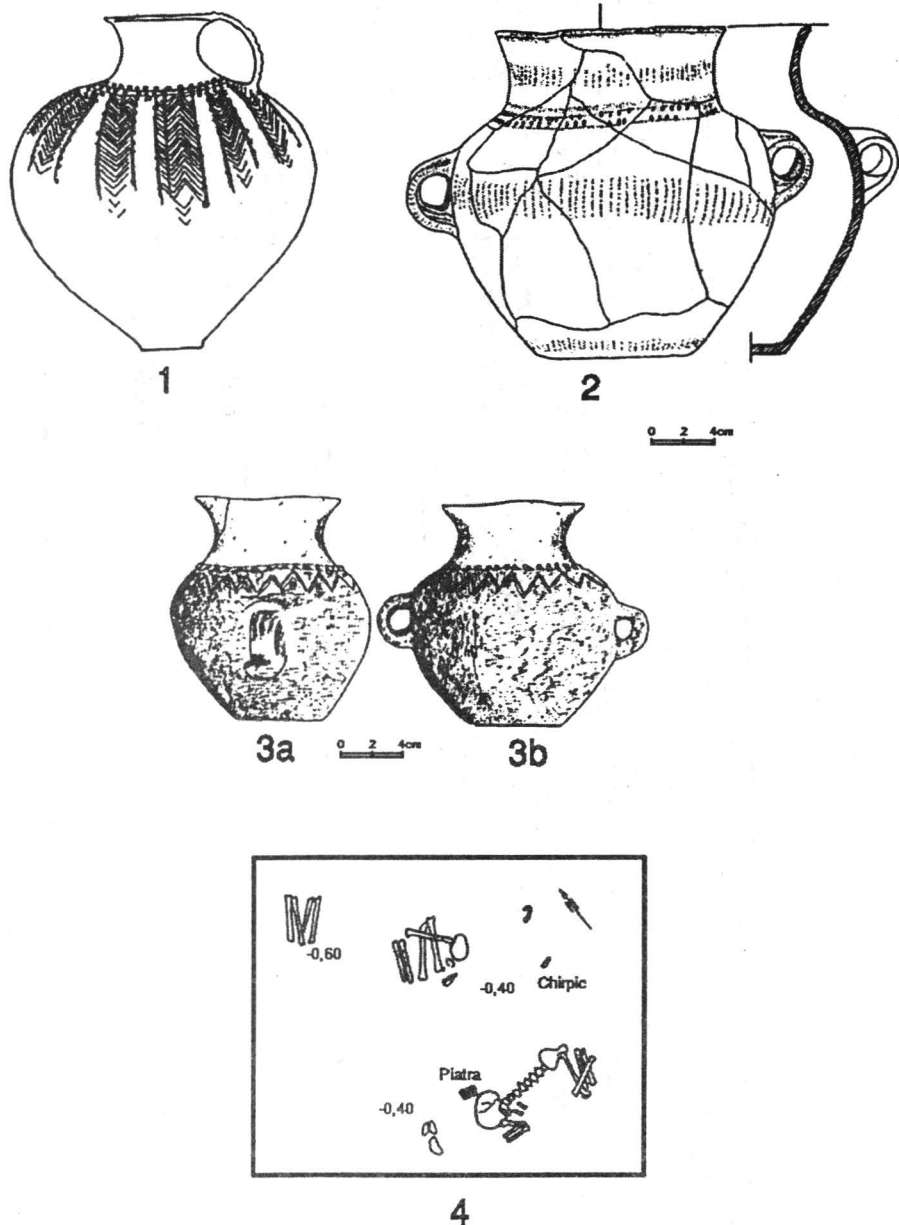

5

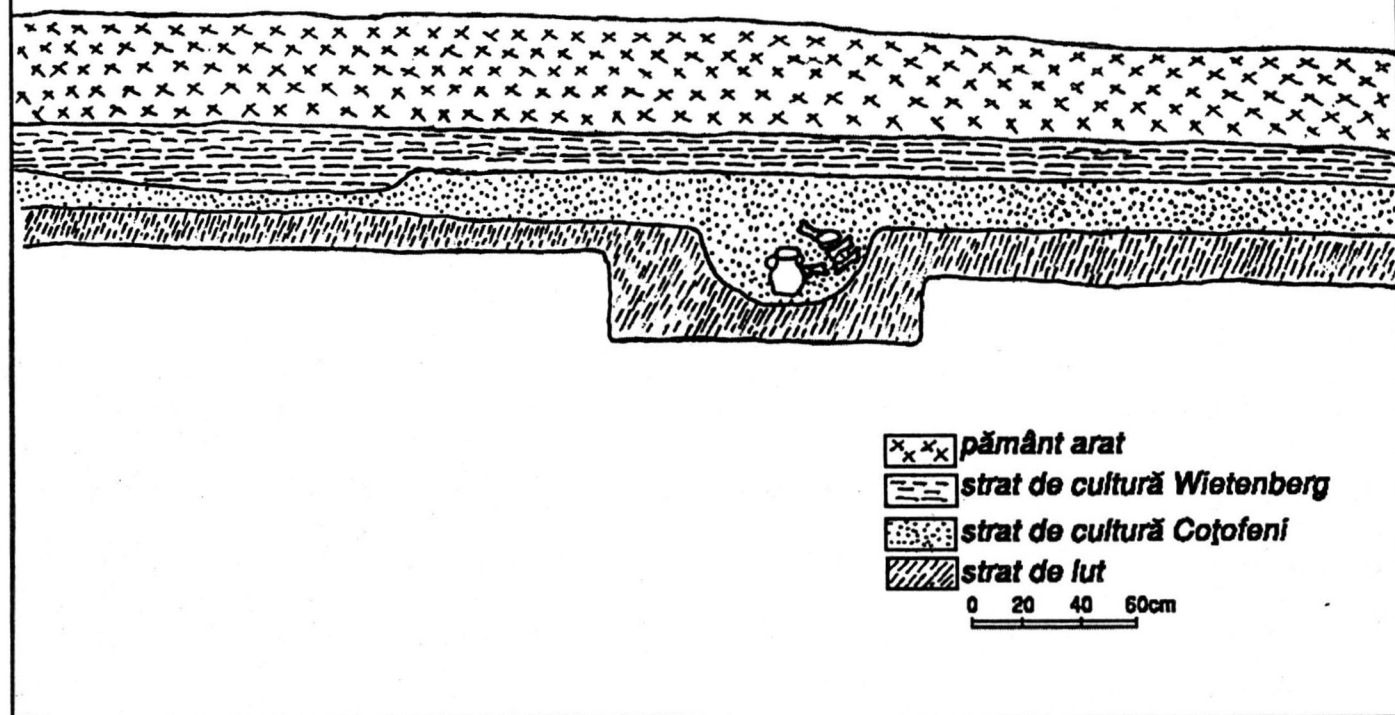

6

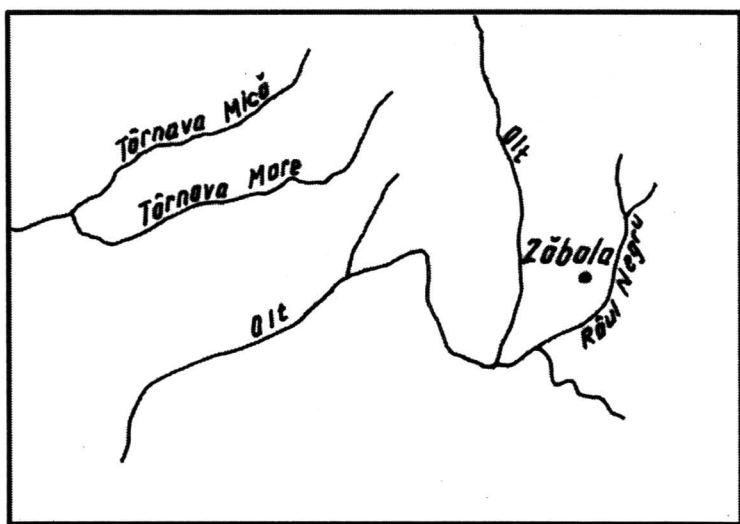
Pl. III. Turia. Ceramică de tip Coțofeni.

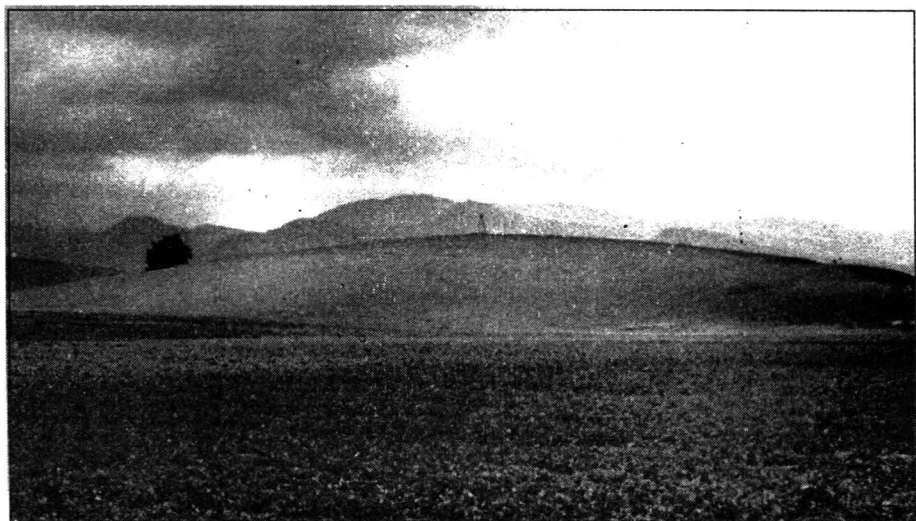
Pl. IV. 1. Ceramică de tip Coțofeni, Reci, (după Z. Székely); 2. Ceramică de tip Zăbala; 3/a, b, Ceramică de tip Coțofeni, Turia; 4. Morminte de tip Coțofeni, Reci (după Z. Székely).

Pl. V. Cultura Coțofeni: Profilul secțiunii, Turia.

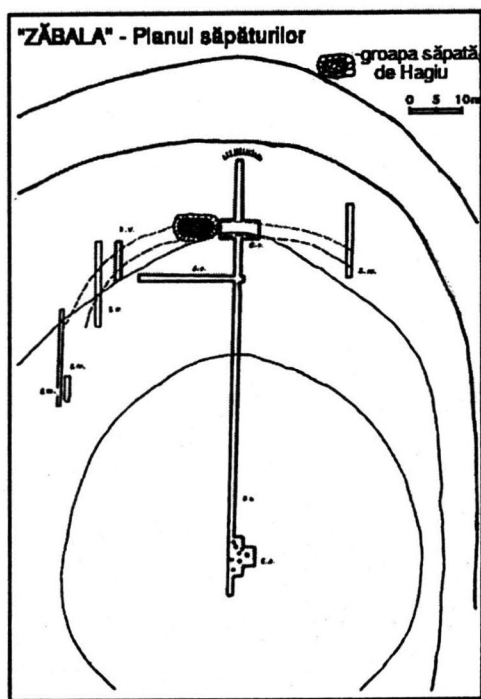
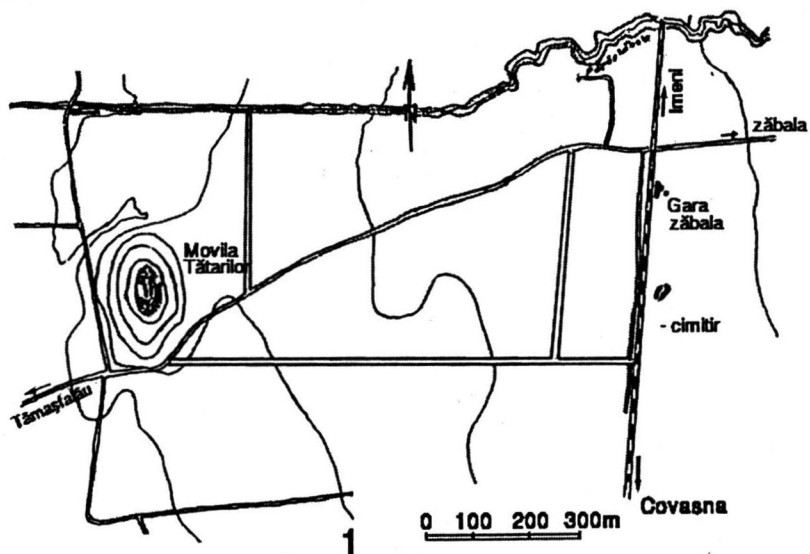

1

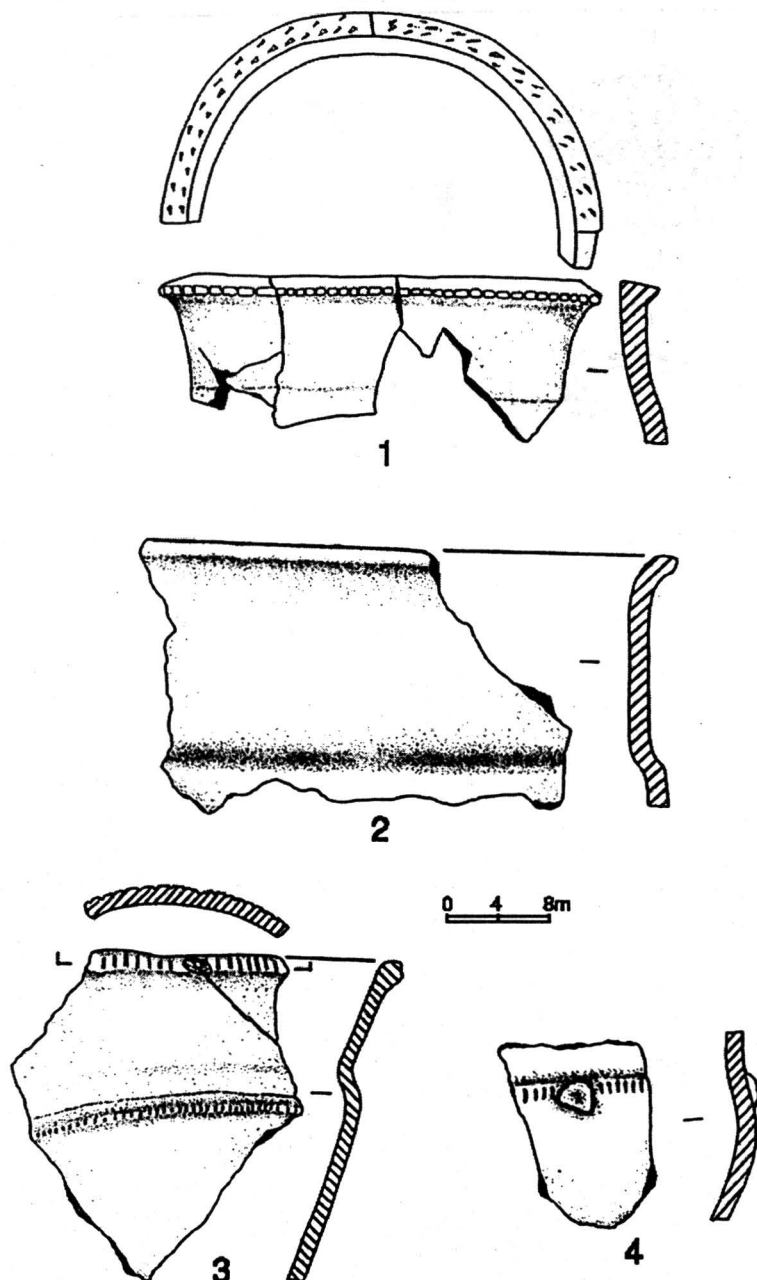
2

Pl. VI. I. Localizarea pe hartă a așezării de la Zăbala, 2. Zăbala, Muvila Tătarilor.

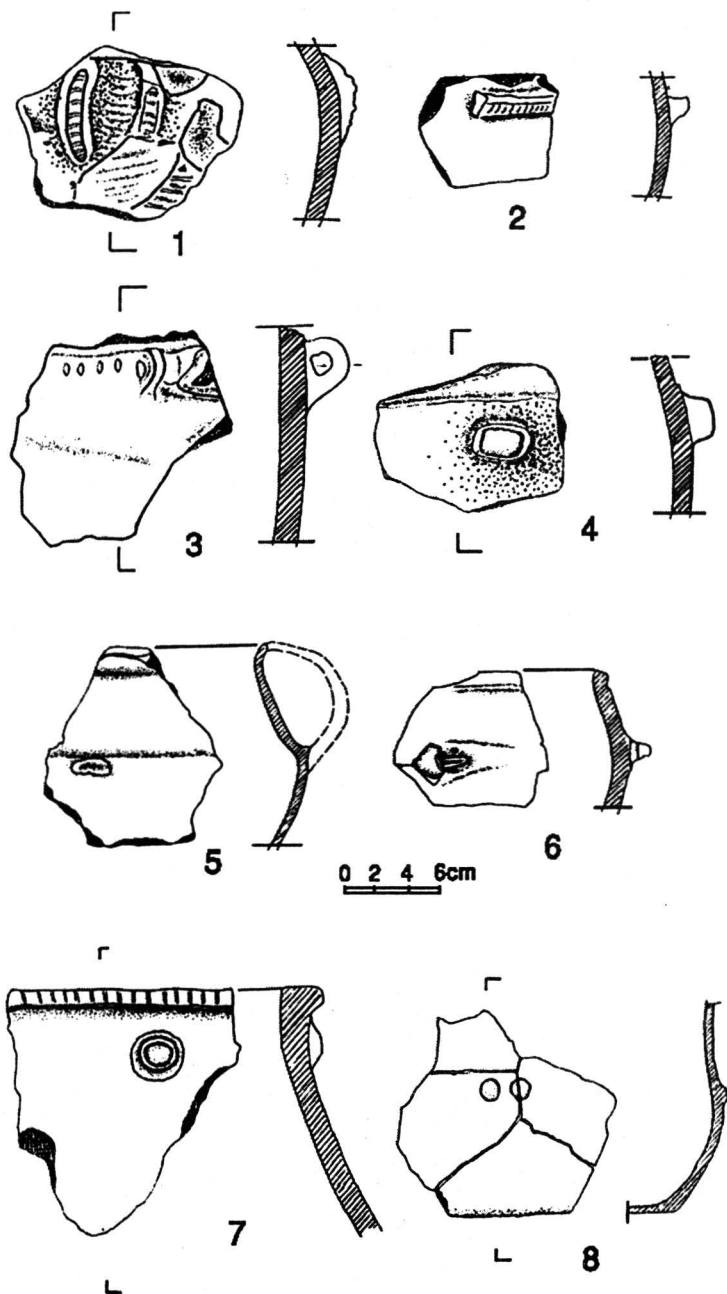

2

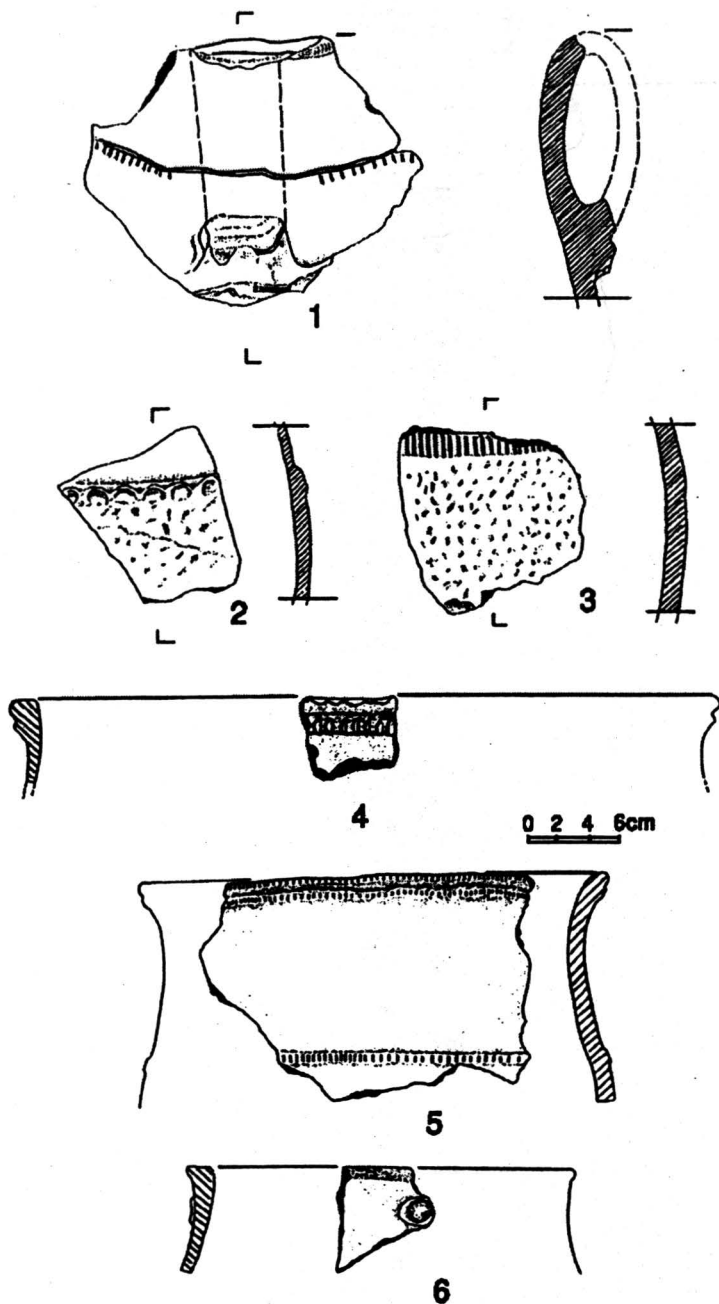
Pl. VII. Zăbala: 1. Plan de situație; 2. Planul săpăturilor.

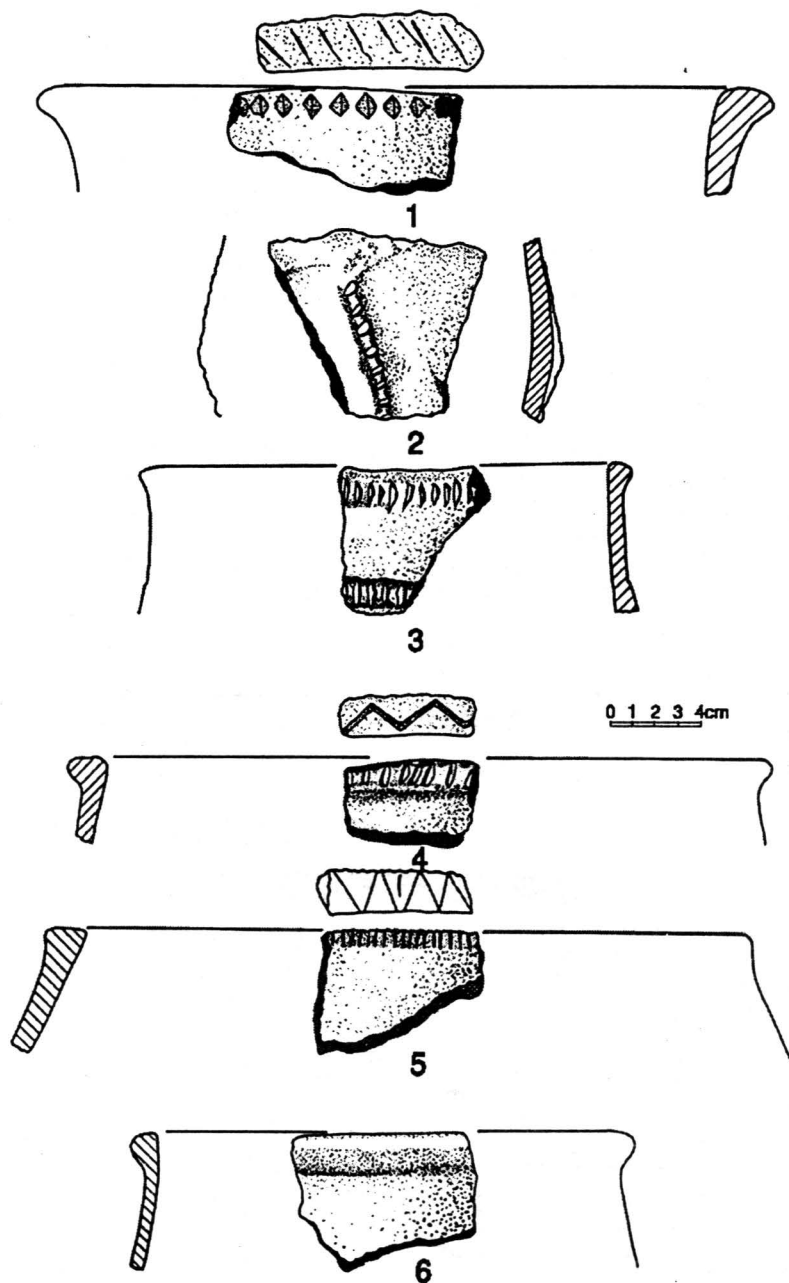
Pl. VIII. Cultura Zăbala: ceramică.

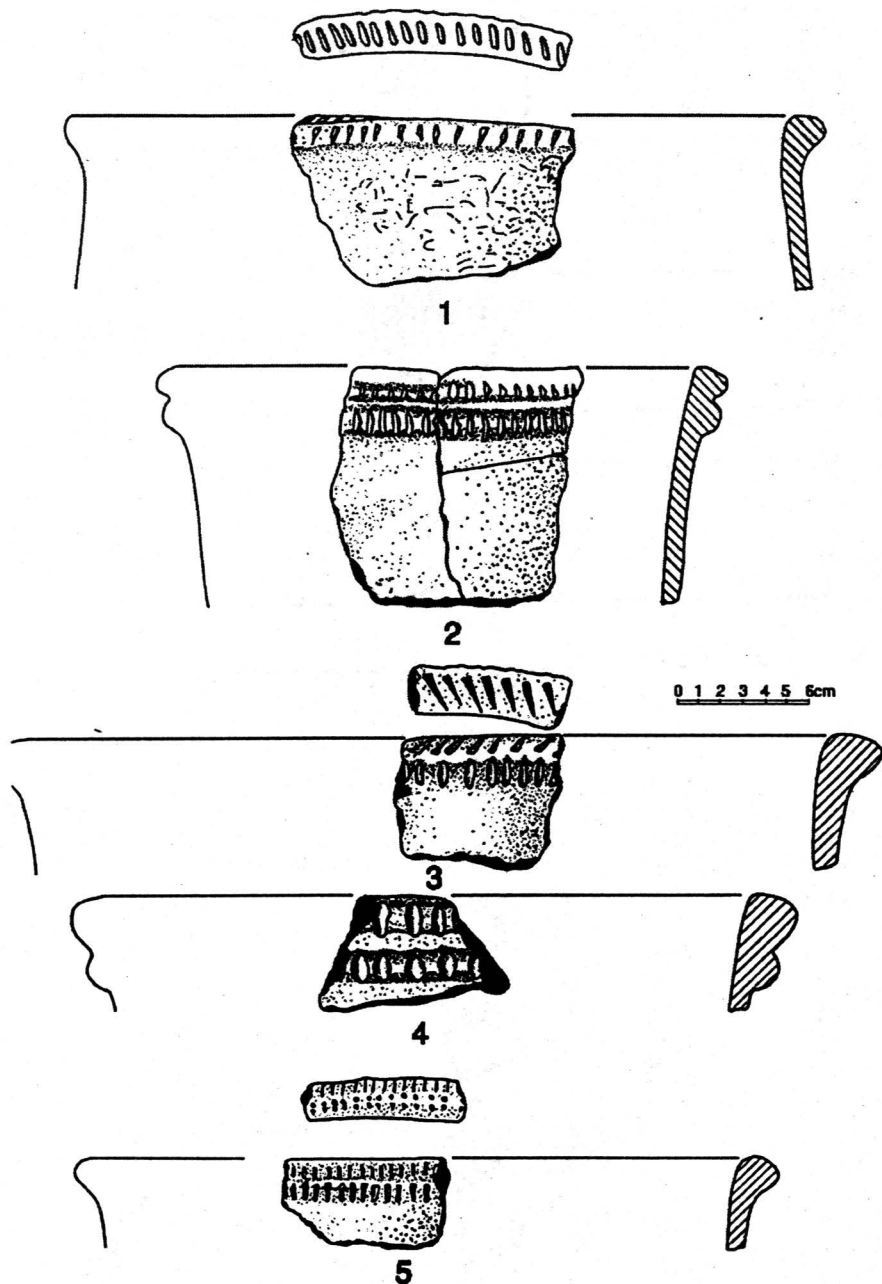
Pl. IX. Cultura Zăbala: ceramică.

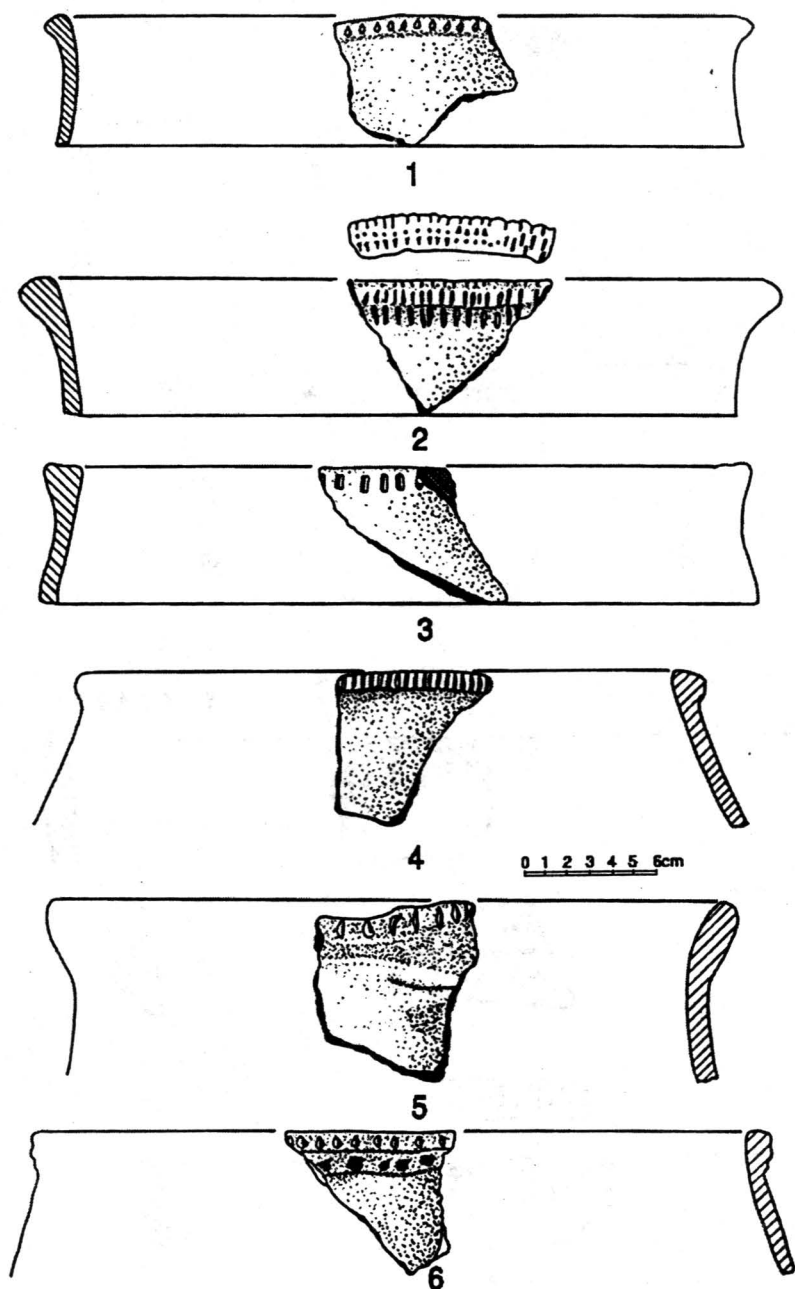
Pl. X. Cultura Zăbala: ceramică.

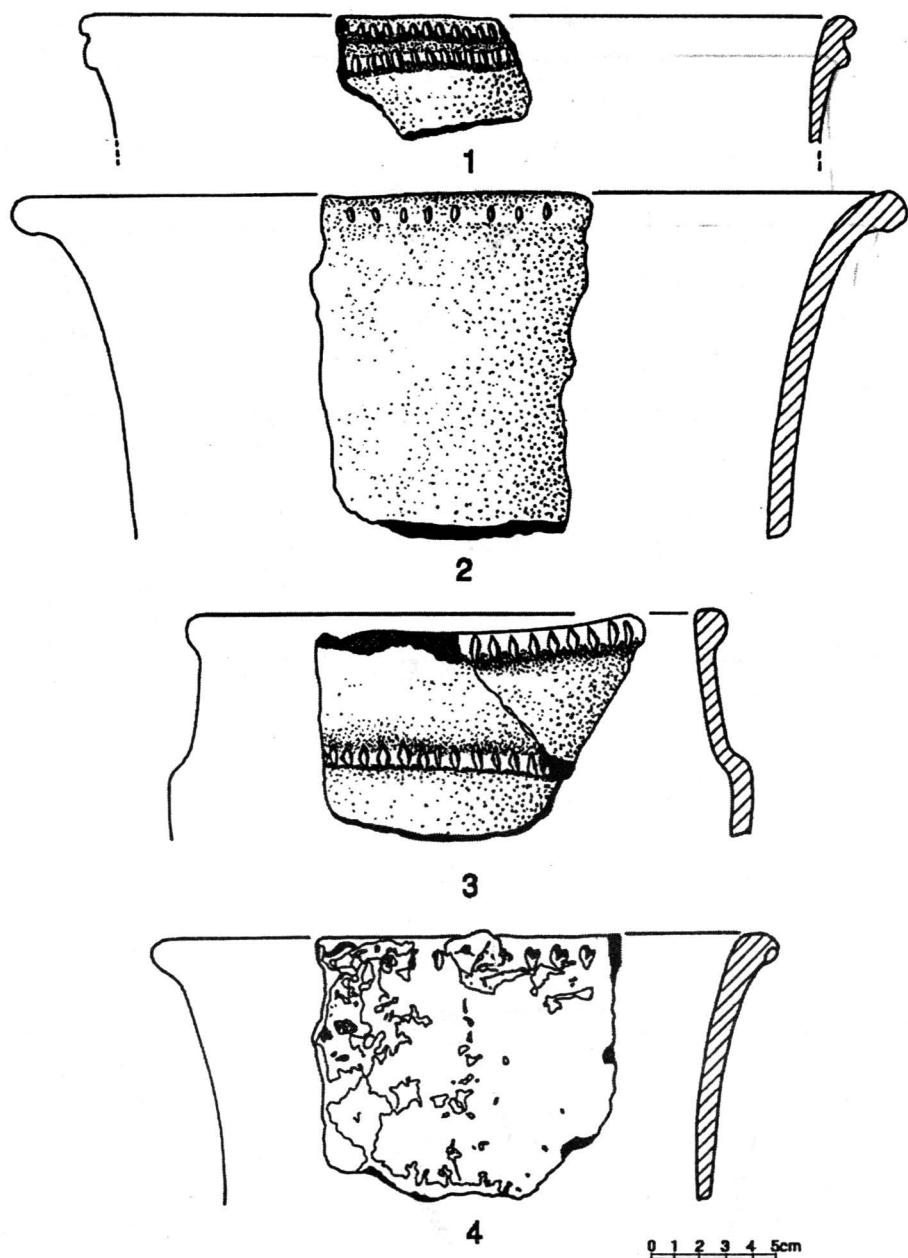
Pl. XI. Cultura Zăbala: ceramică.

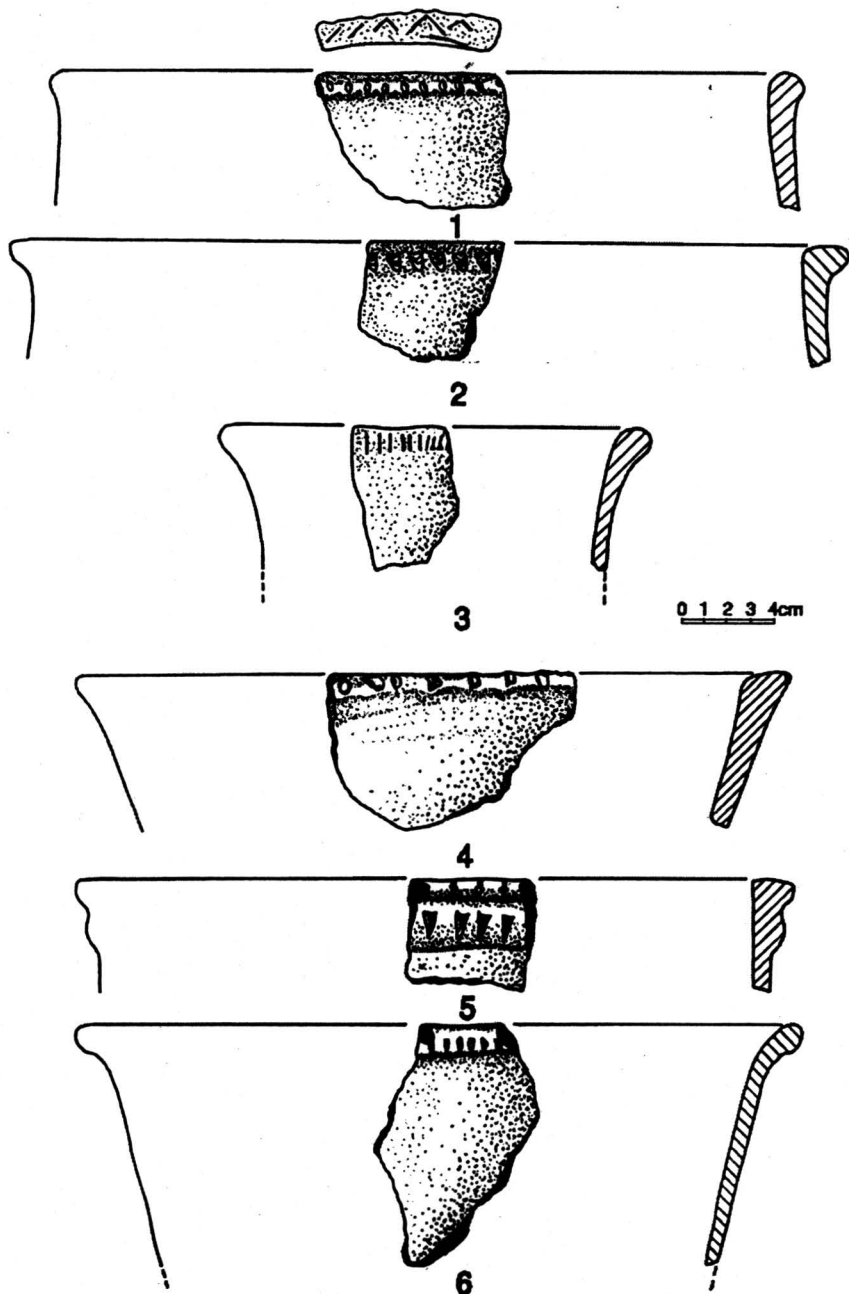
Pl. XII. Cultura Zăbala: ceramică.

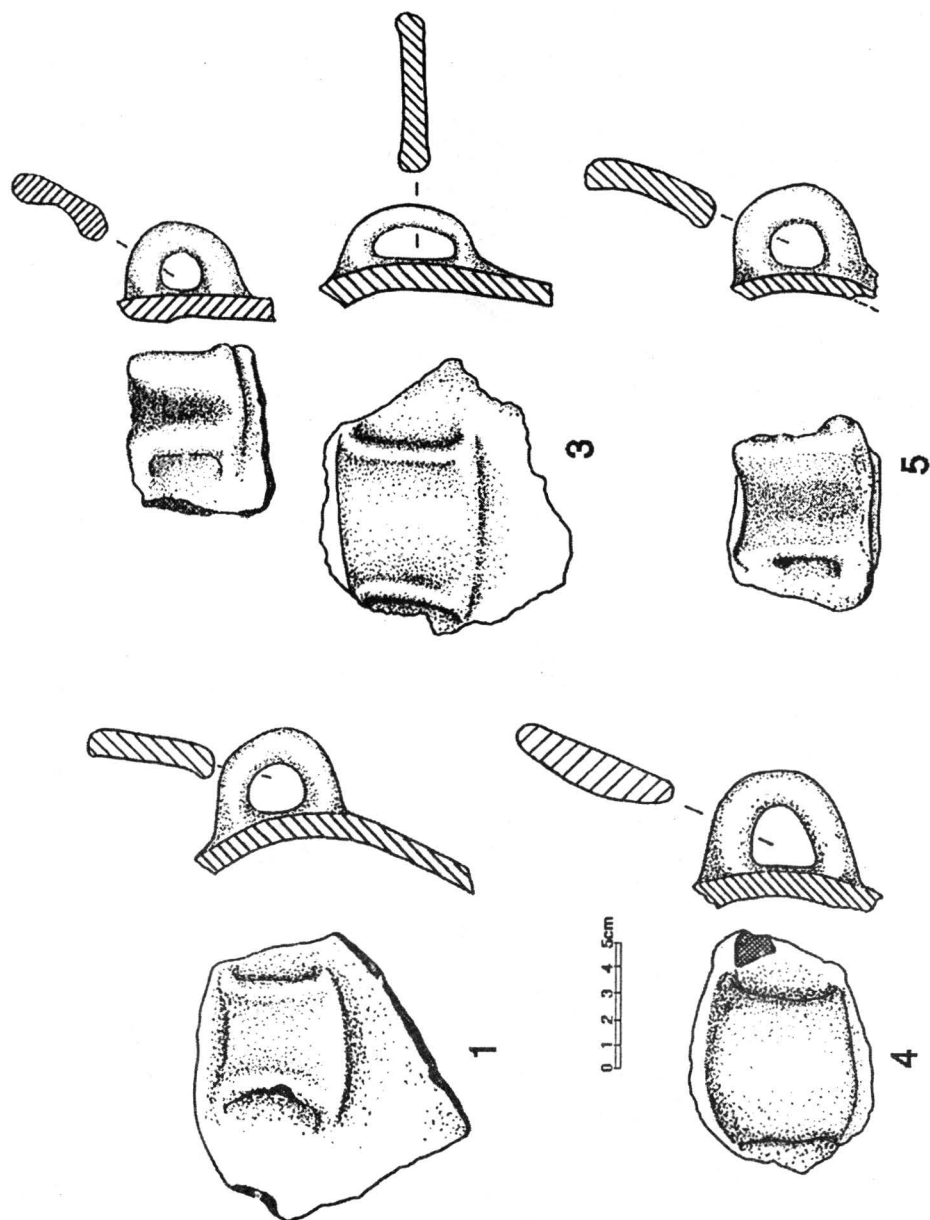
Pl. XIII. Cultura Zăbala: ceramică.

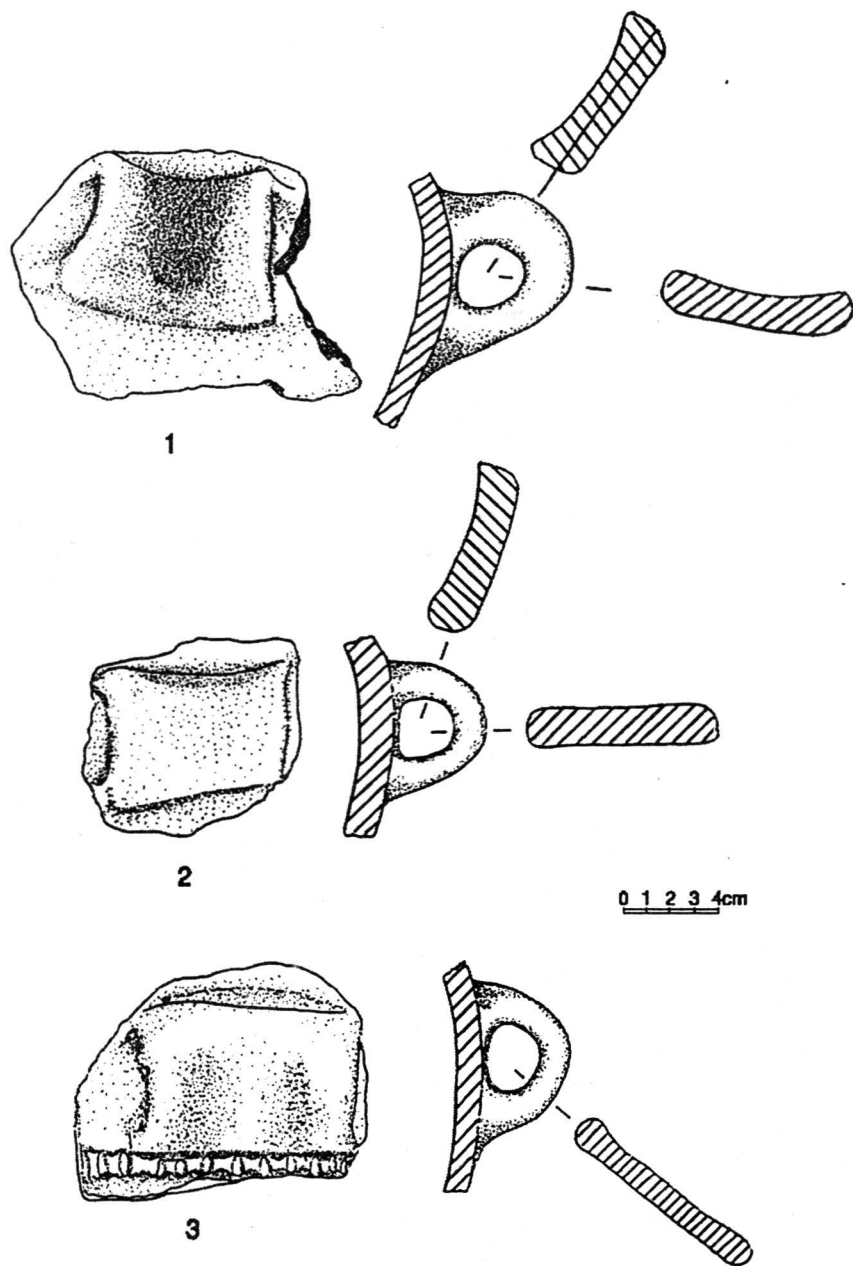
Pl. XIV. Cultura Zăbala: ceramică.

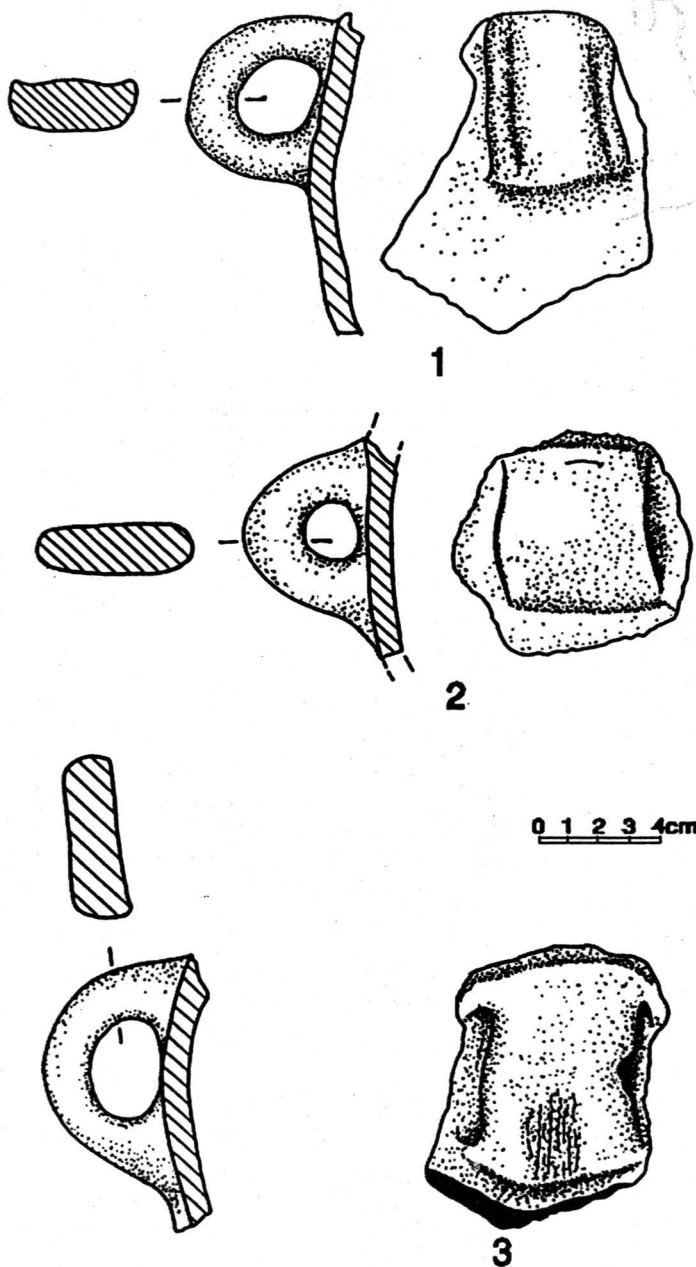
Pl. XV. Cultura Zăbala: ceramică.

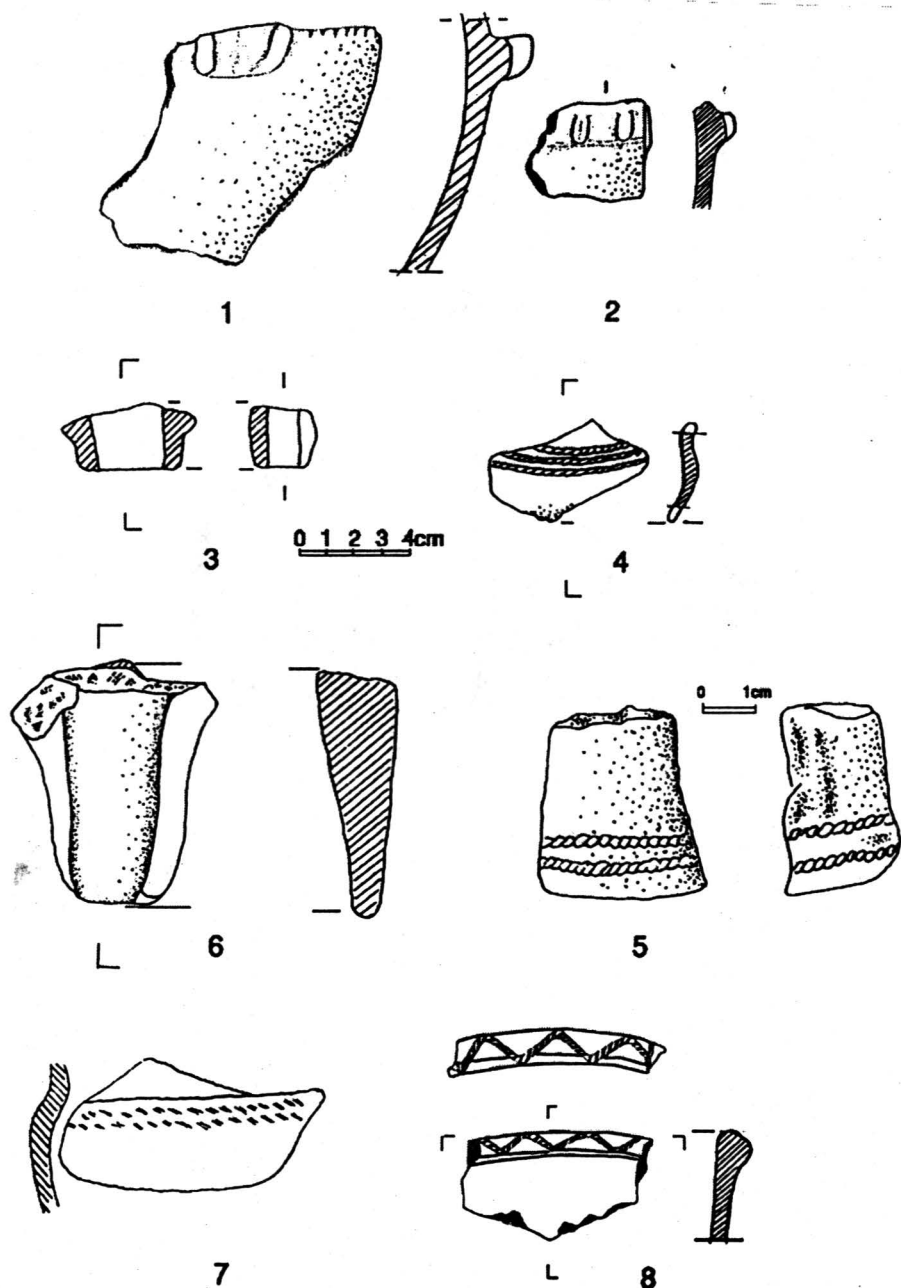
Pl. XVI. Cultura Zăbala: ceramică.

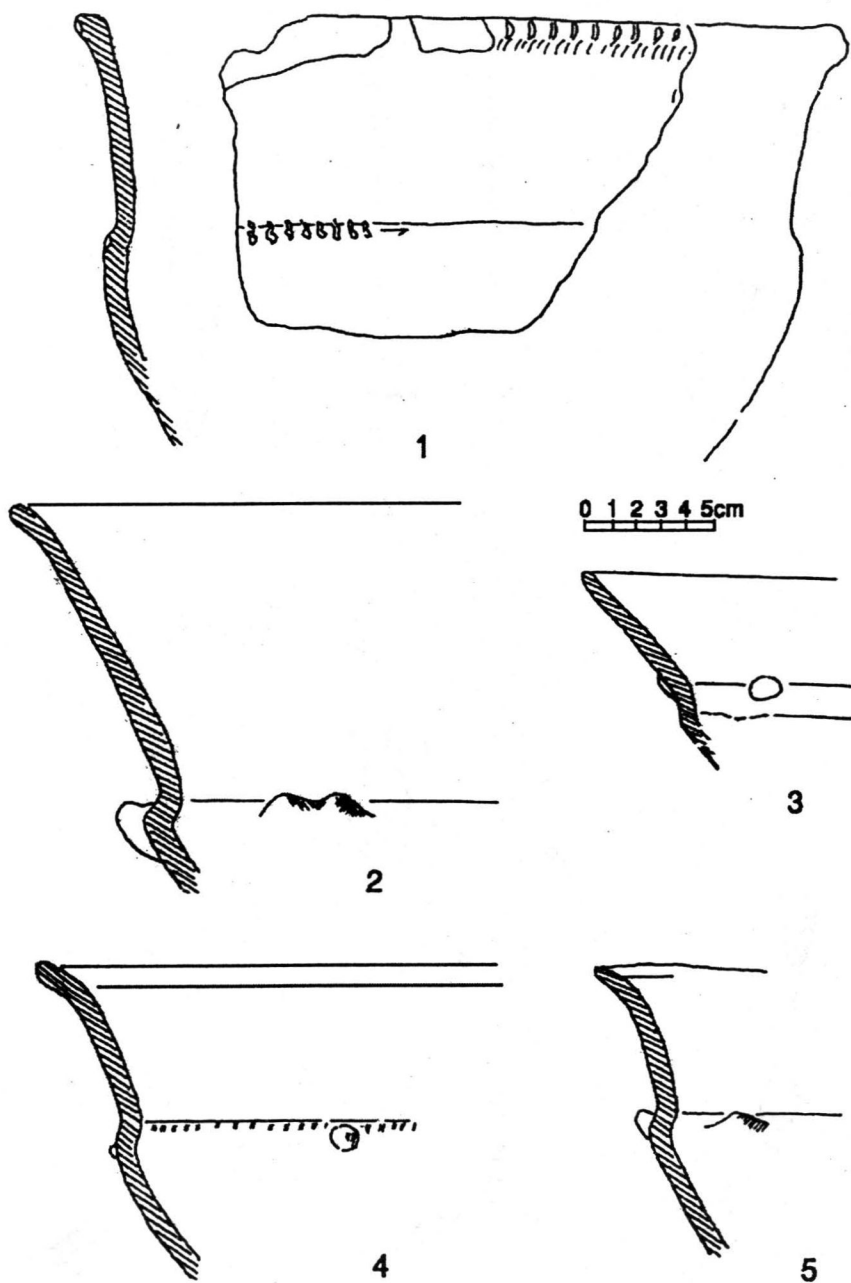
Pl. XVII. Cultura Zăbala: ceramică.

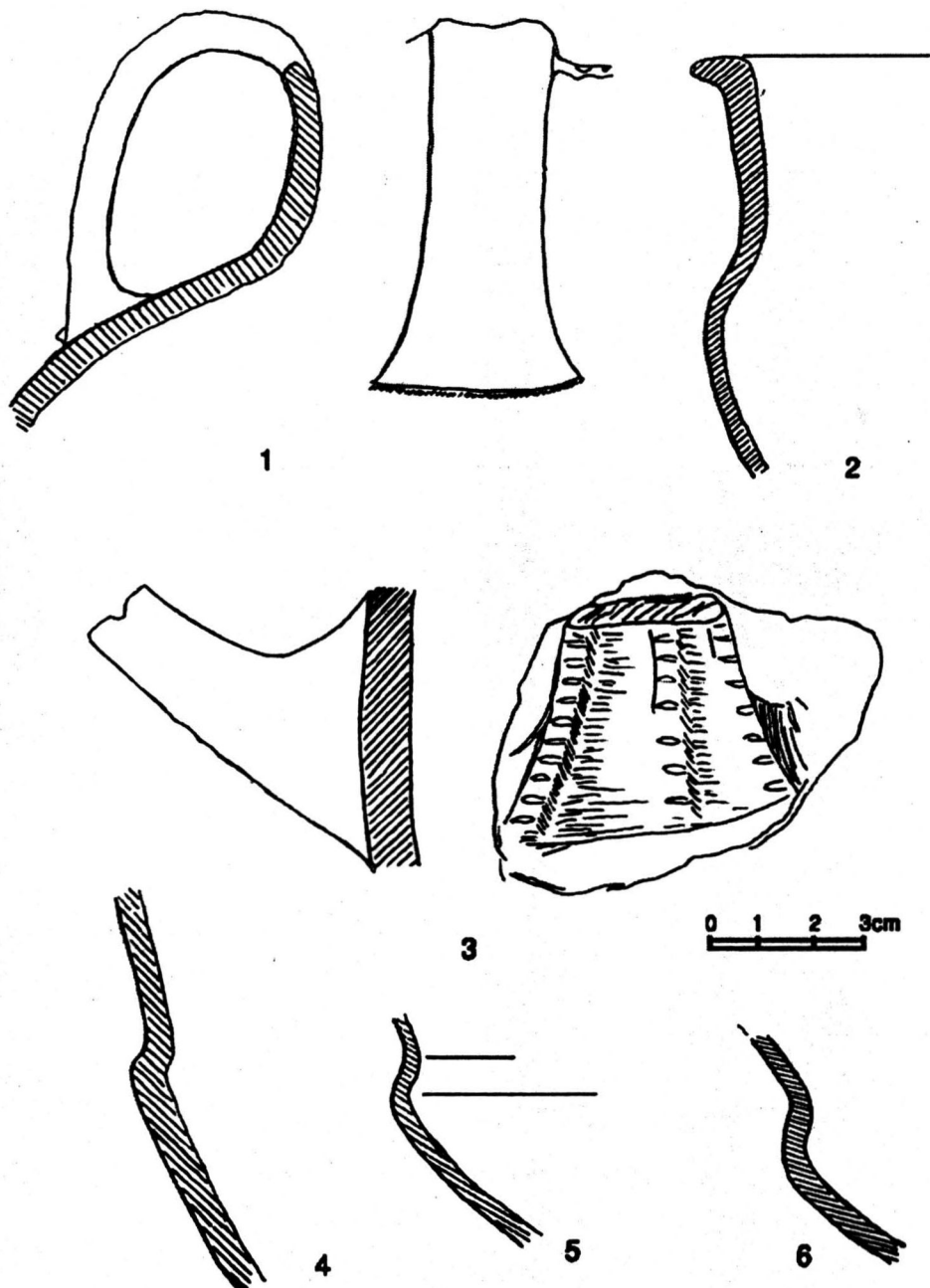
Pl. XVIII. Cultura Zăbala: ceramică.

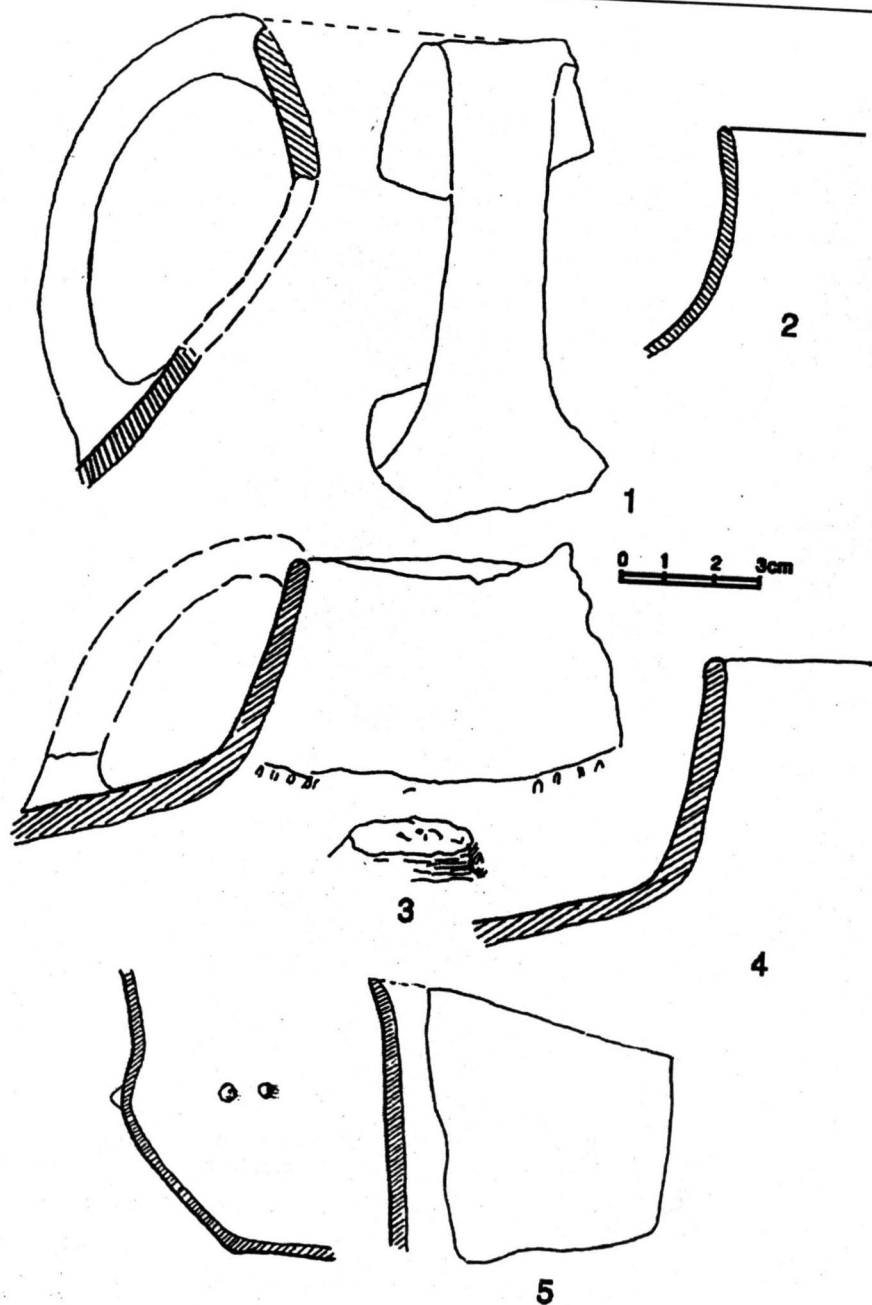
Pl. XIX. Cultura Zăbala: ceramică.

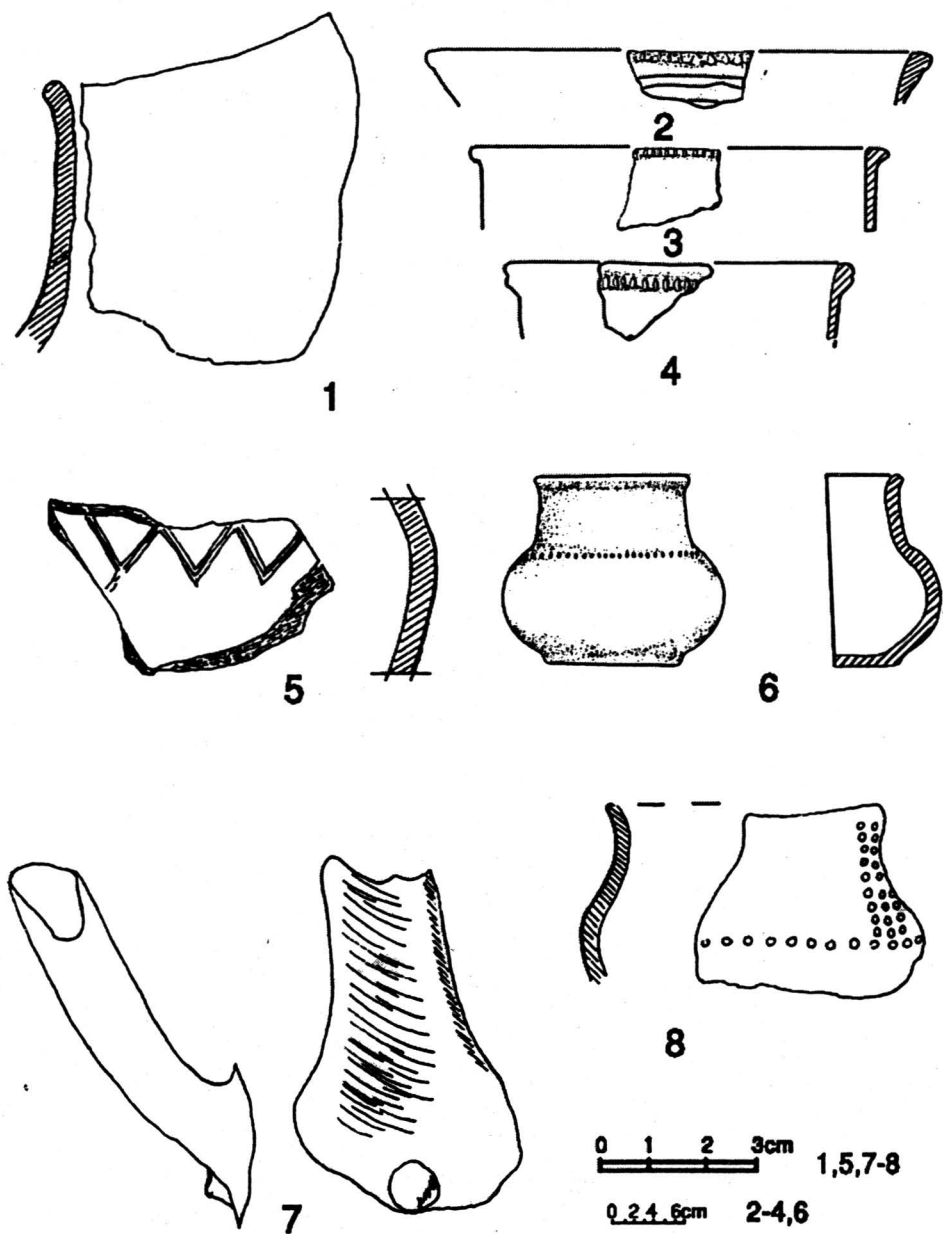
Pl. XX. Cultura Zăbala: ceramică.

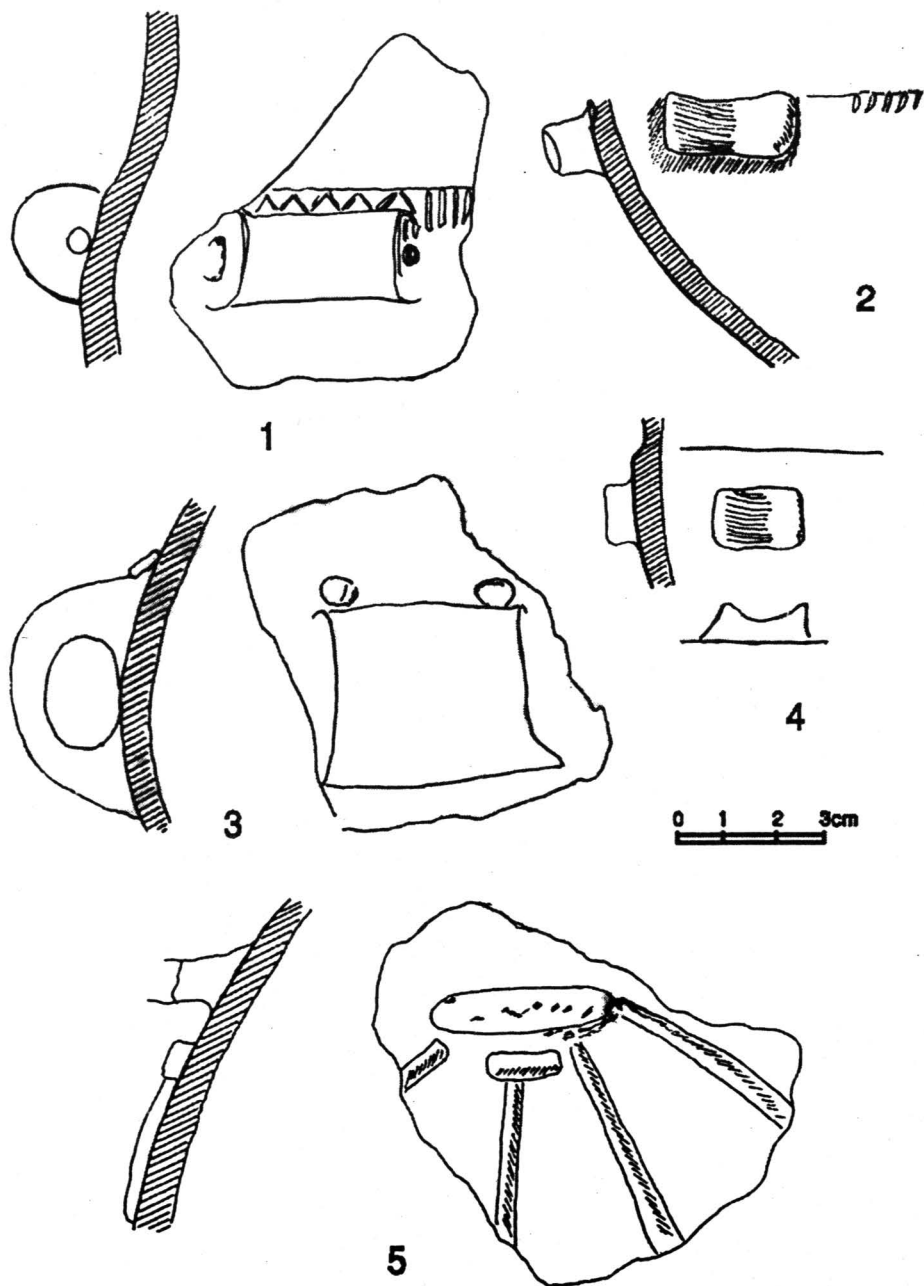
Pl. XXI. Cultura Zăbala: ceramică.

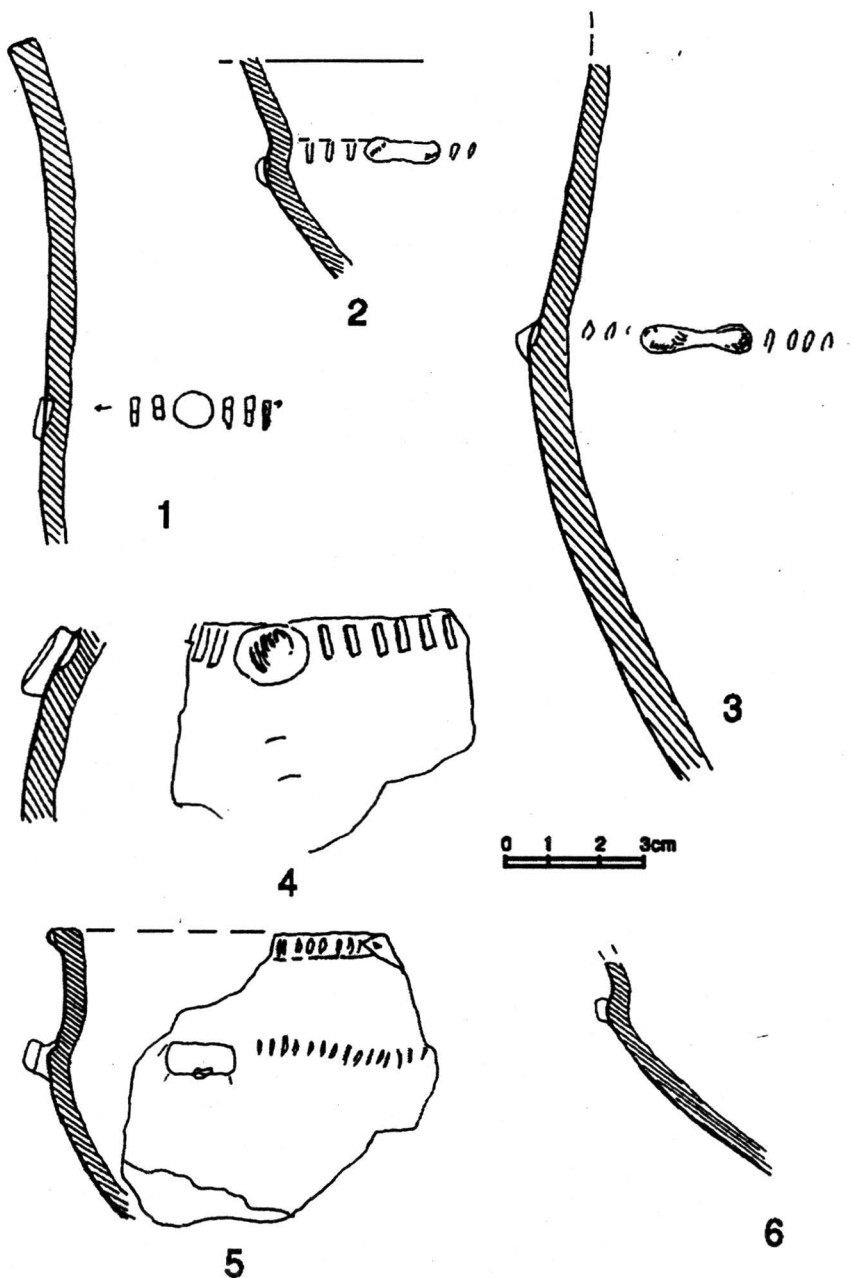
Pl. XXII. Cultura Zăbala: ceramică.

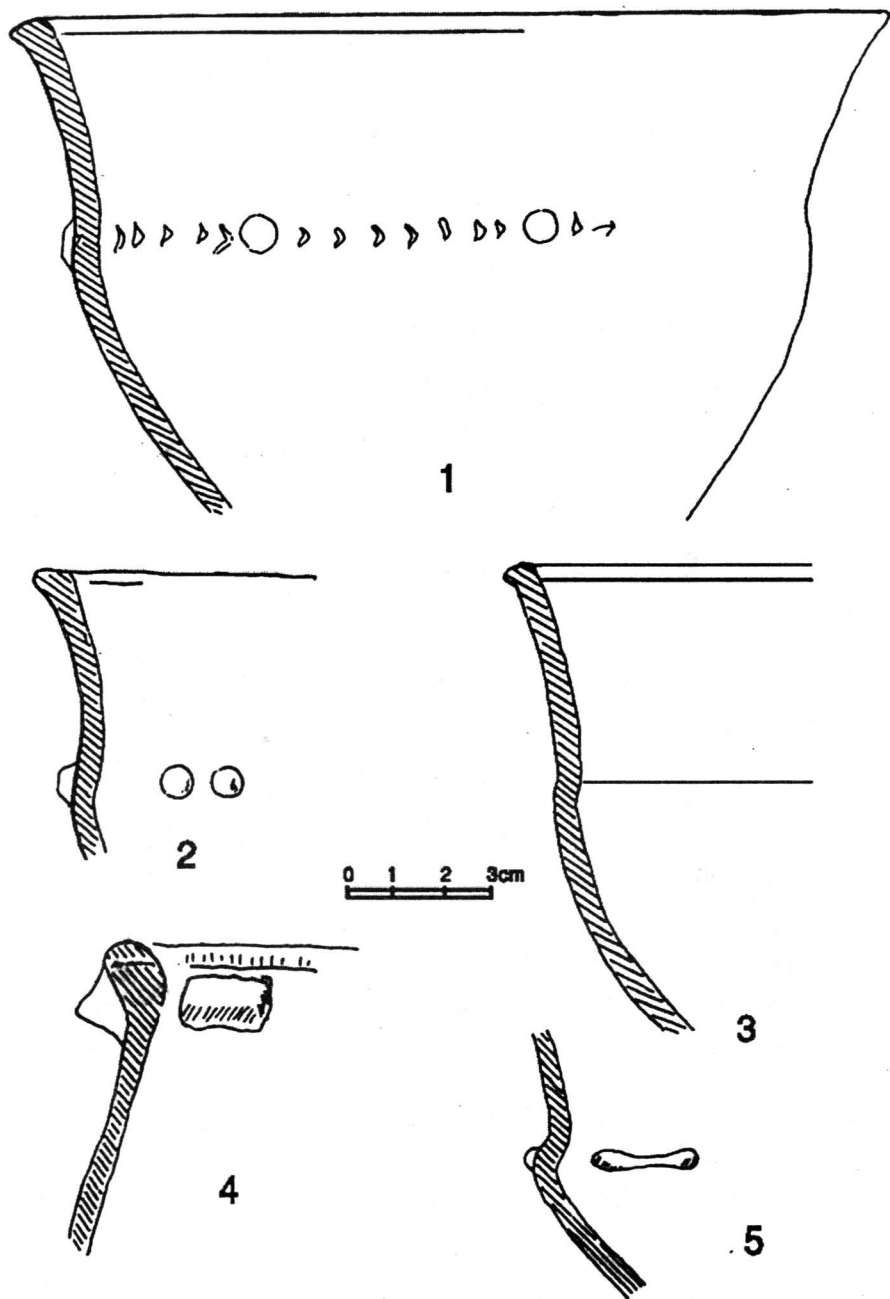
Pl. XXIII. Cultura Zăbala: ceramică.

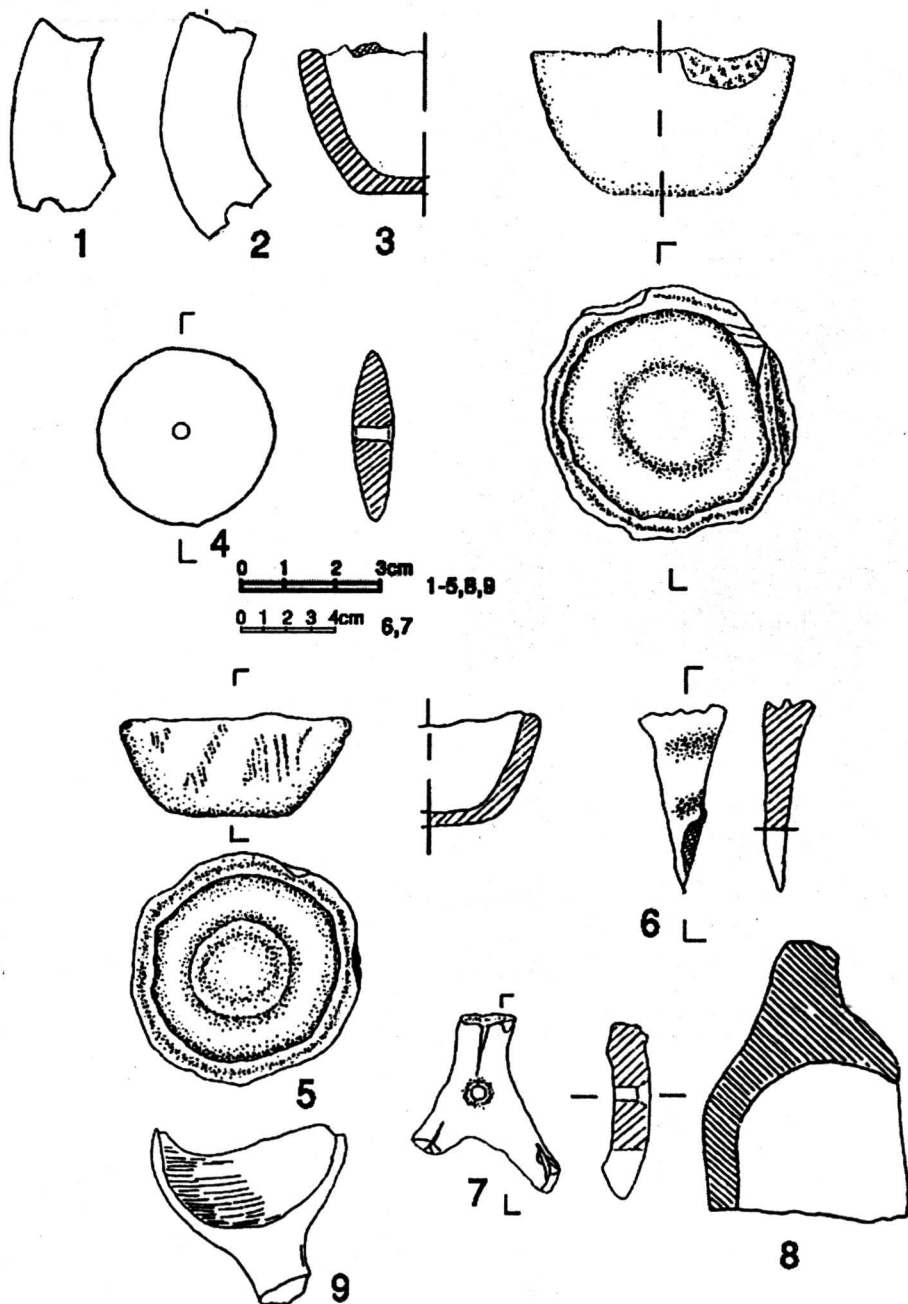
Pl. XXIV. Cultura Zăbala: ceramică.

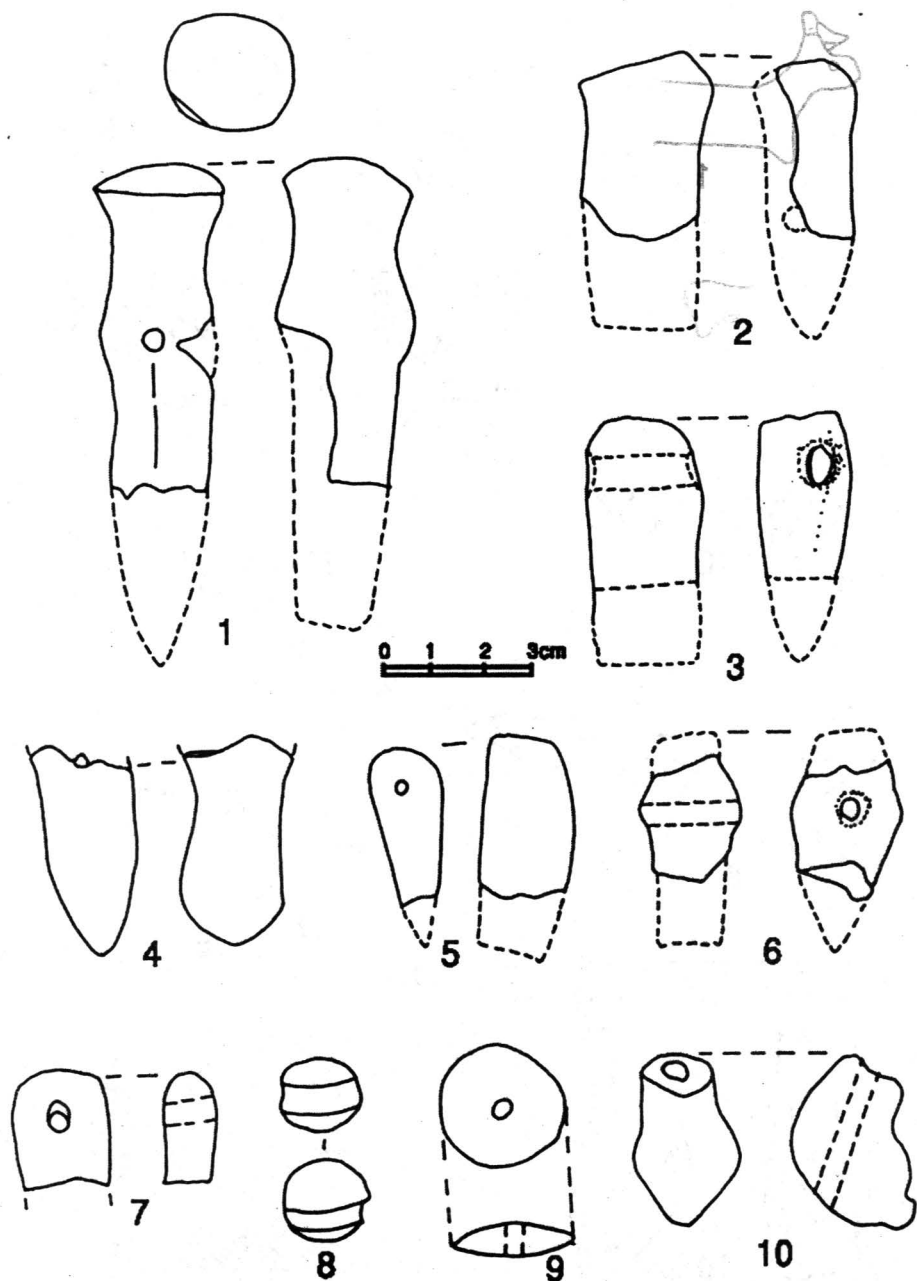
Pl. XXV. Cultura Zăbala: ceramică.

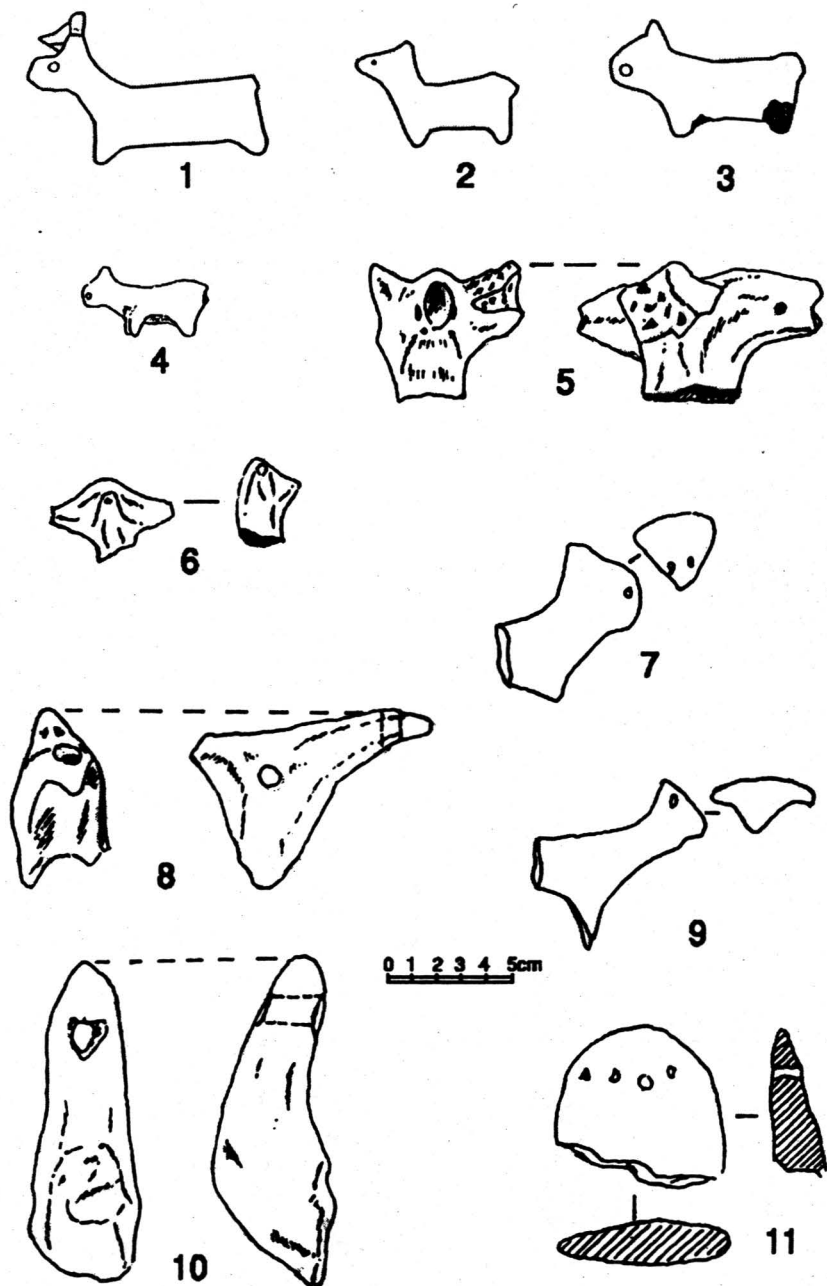
Pl. XXVI. Cultura Zăbala: ceramică.

Pl. XXVII. Cultura Zăbala: obiecte de lut: 1-5, 8-9; obiecte de os: 6-7.

Pl. XXVIII. Cultura Zăbala: 1-6, topoare; 7-10 obiecte din lut.

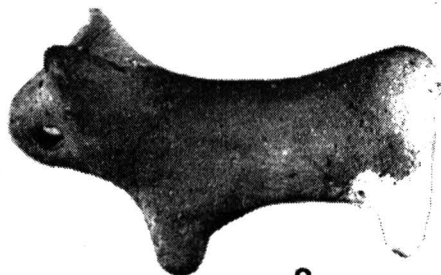
Pl. XXIX. Cultura Zăbala: Idoli.

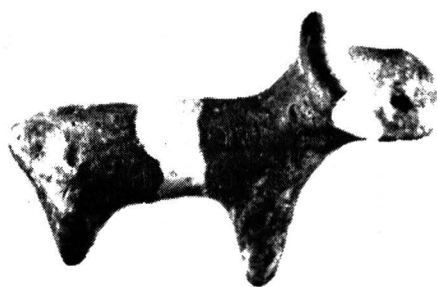
1

2

3

4

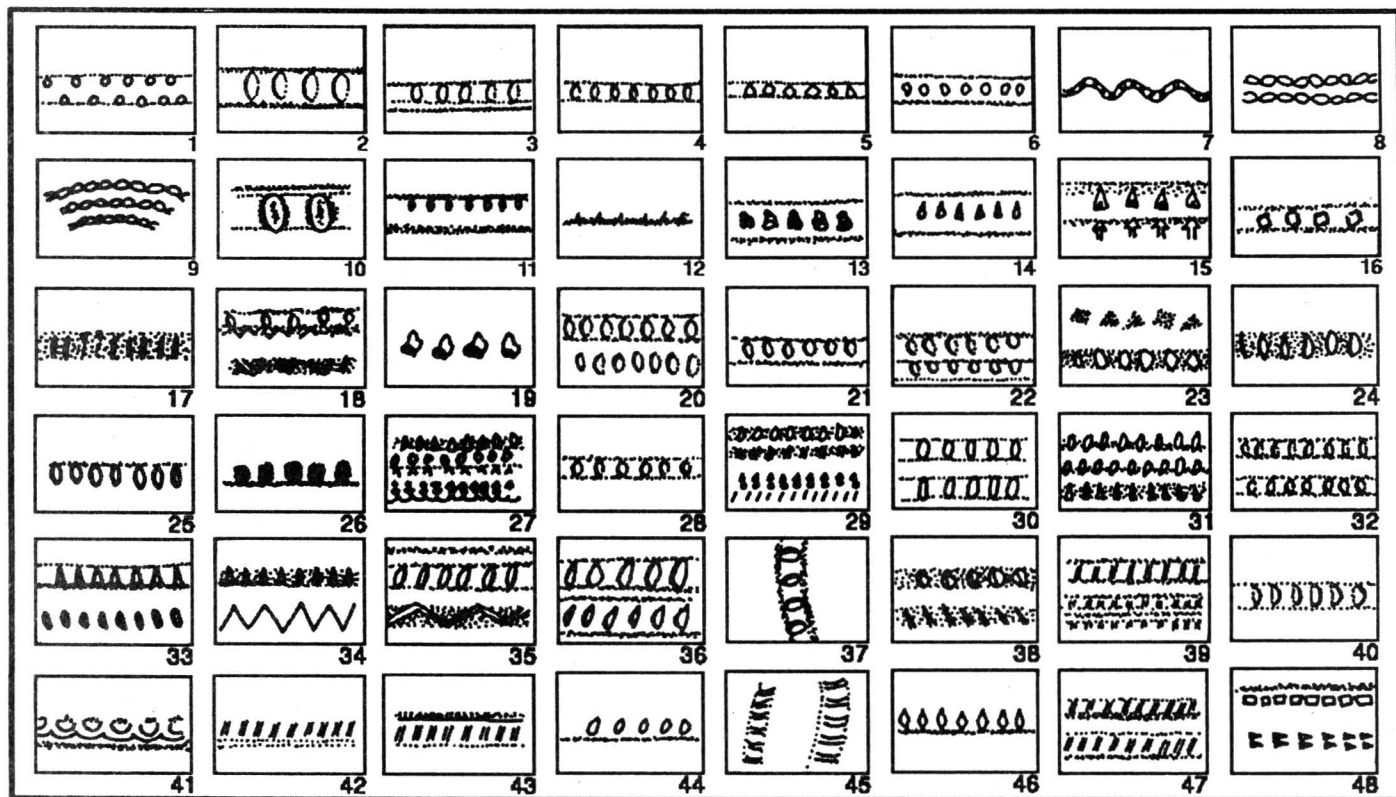

5

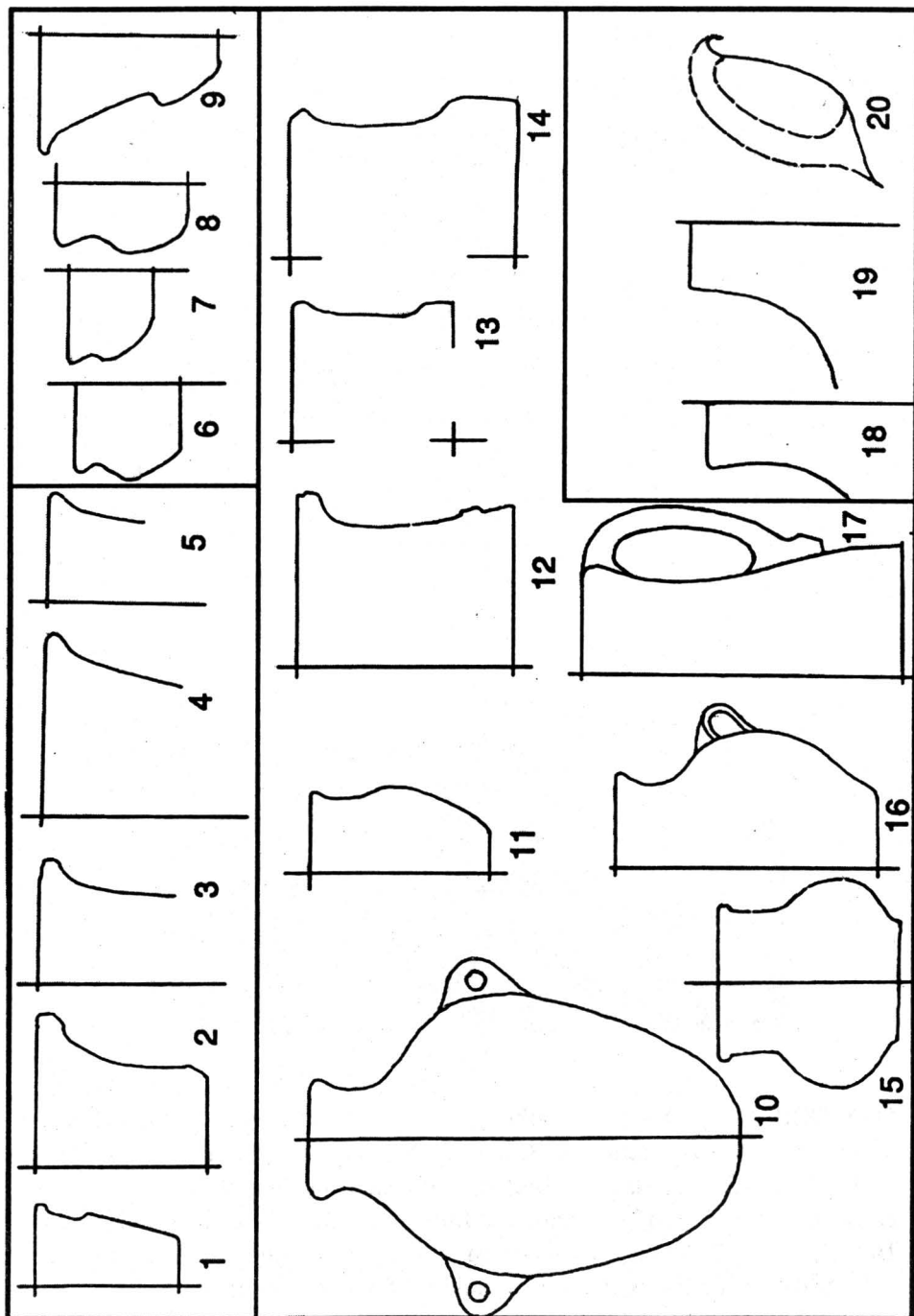

6

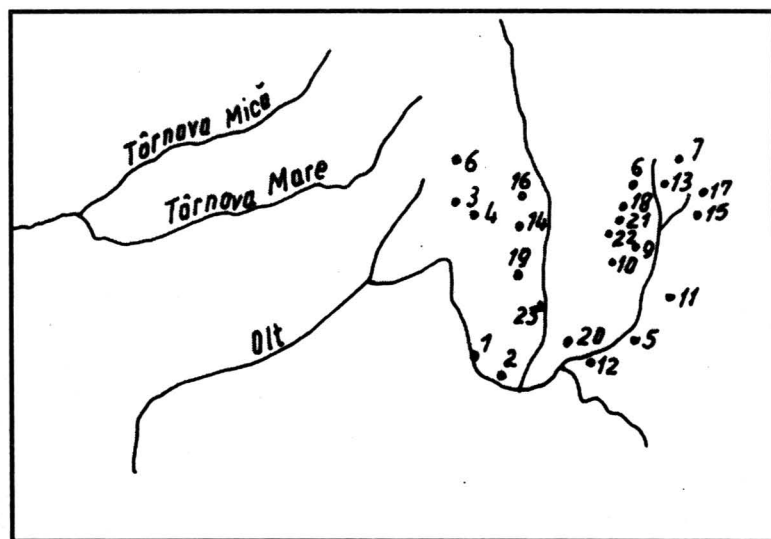
Pl. XXX. Cultura Zăbala:Idoli: 1-5, Ceramică: 6.

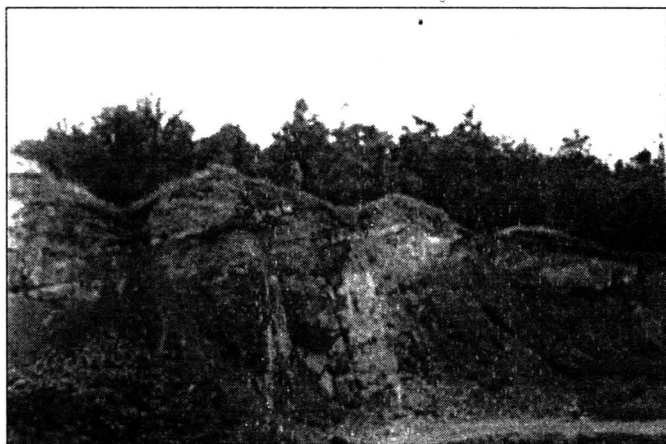
Pl. XXXI. Cultura Zăbala. Motive ornamentale.

Pl. XXXII. Cultura Zăbala. Tipologia formelor ceramice.

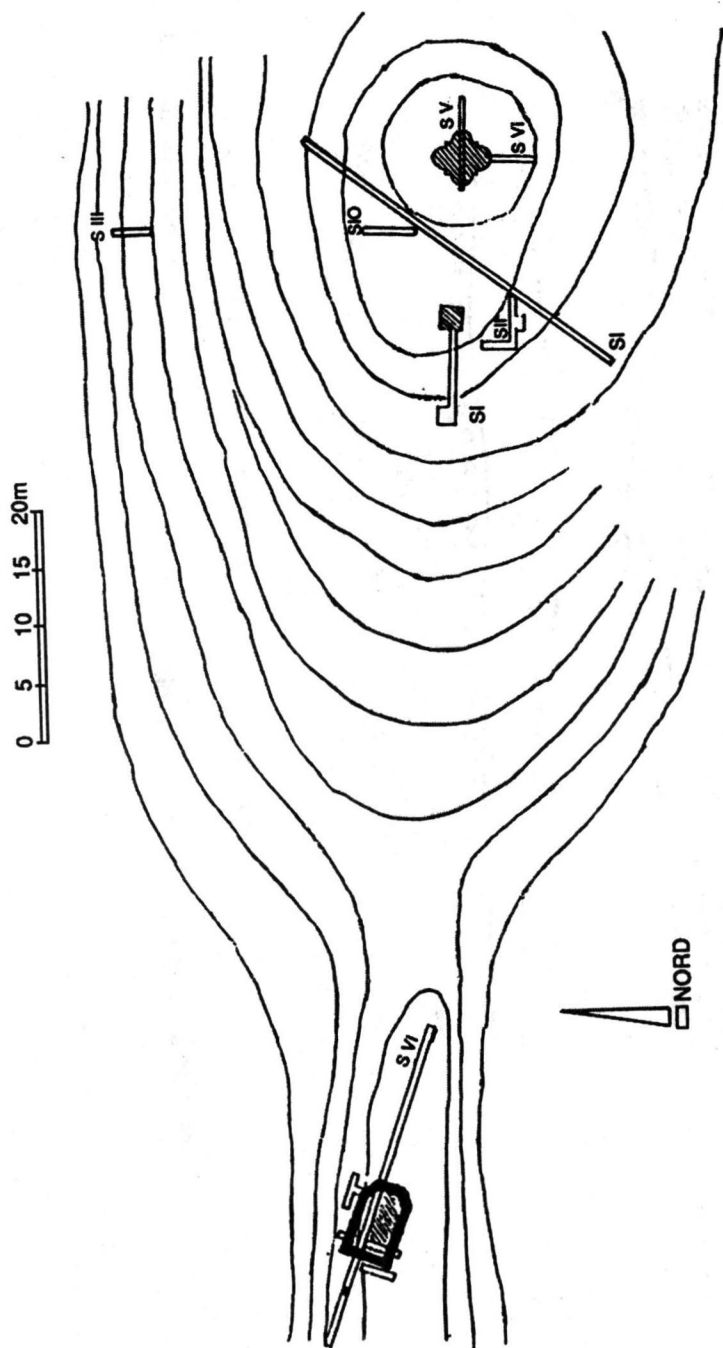

1

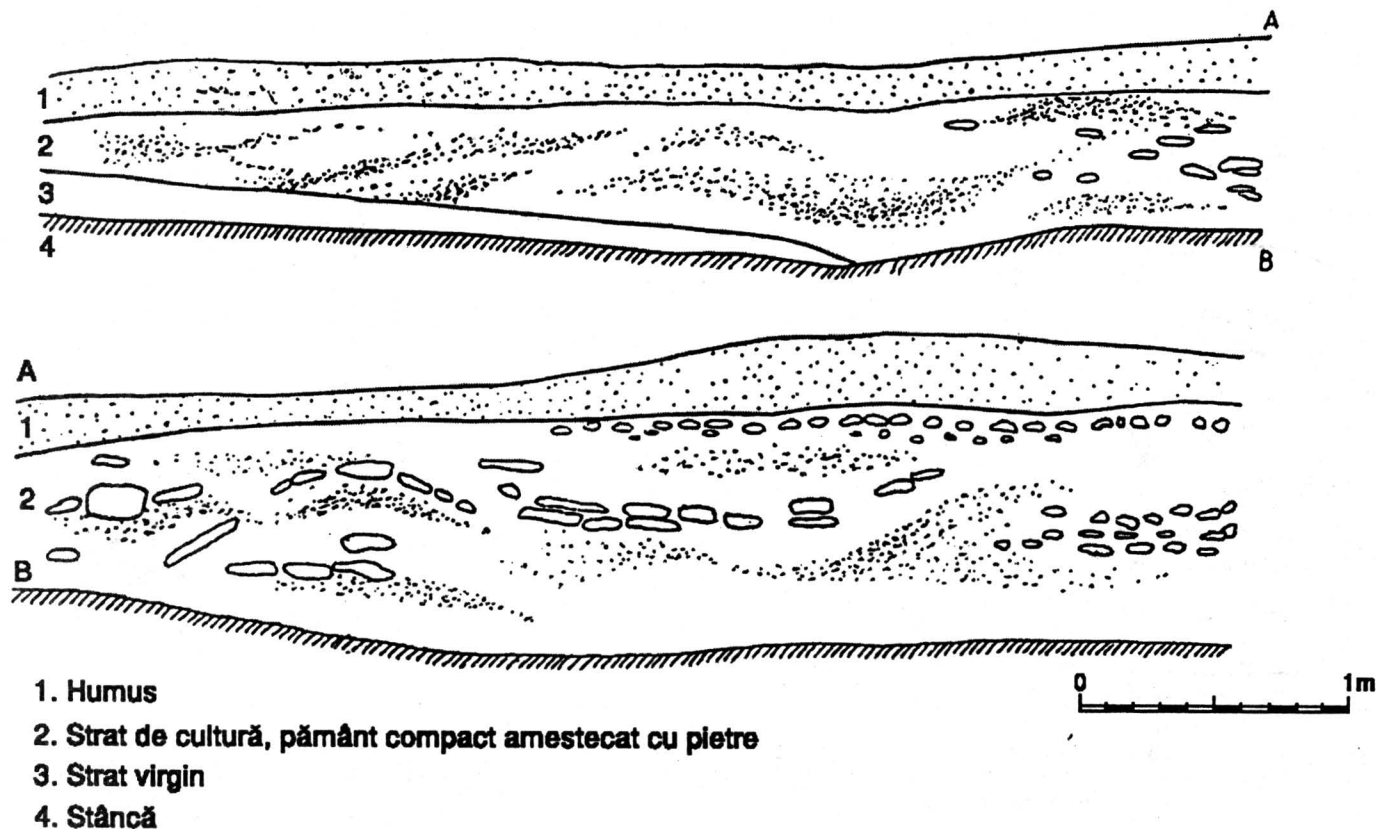

2

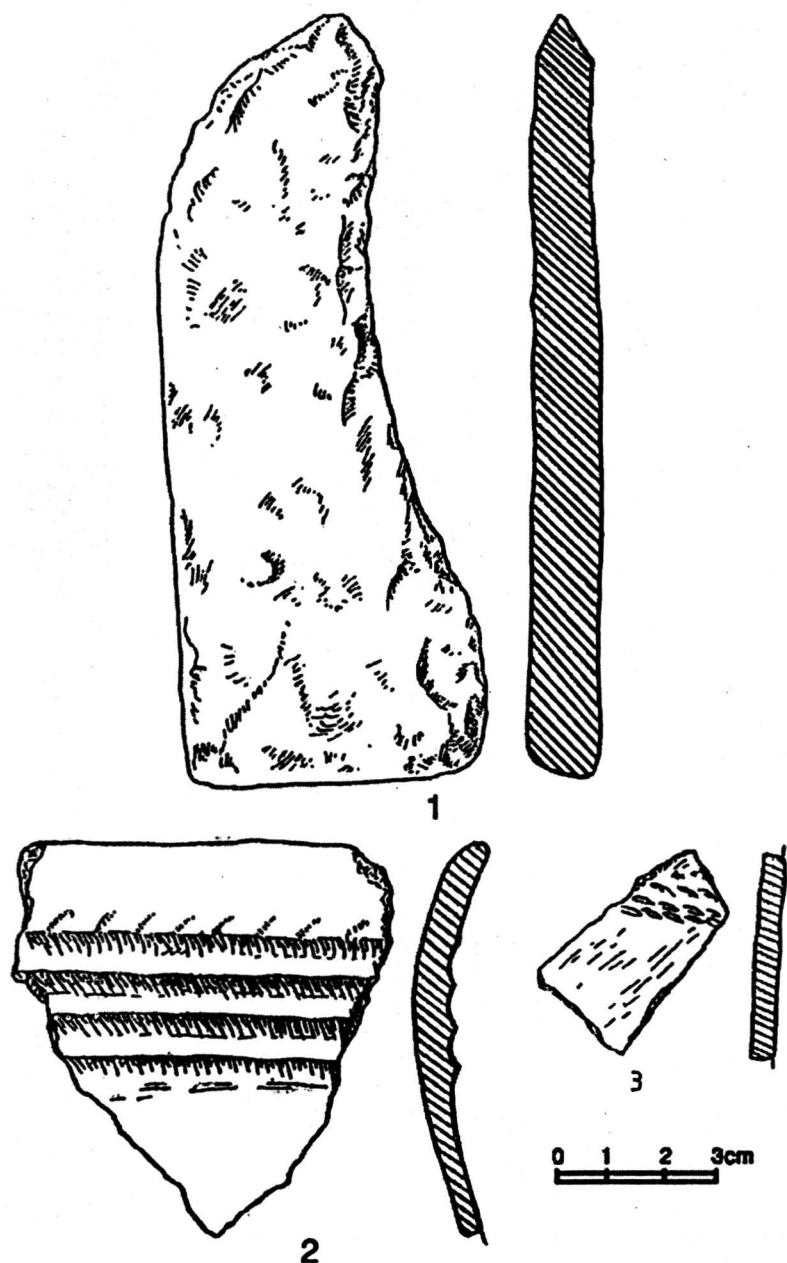
Pl. XXXIII. Nr. 1. Descoperiri arheologice aparținând culturii Schneckenberg în sud-estul Transilvaniei: 1. Araci, 2. Ariușd, 3. Baraolt, 4. Biborțeni, 5. Boroșneu Mic, 6. Brăduț, 7. Brețcu, 8. Cașinul Mic, 9. Dalnic, 10. Moacșa-Eresteghin, 11. Leț, 12. Lisnău, 13. Lunga, 14. Malnaș Băi, 15. Mărcușa, 16. Micfalău, 17. Ojdula, 18. Petriceni, 19. Sf. Gheorghe, 20. Sântionlunca, 21. Sânzieni, 22. Turia, 23. Așezarea de la Sf. Gheorghe-Örkő; Nr. 2: Örkő.

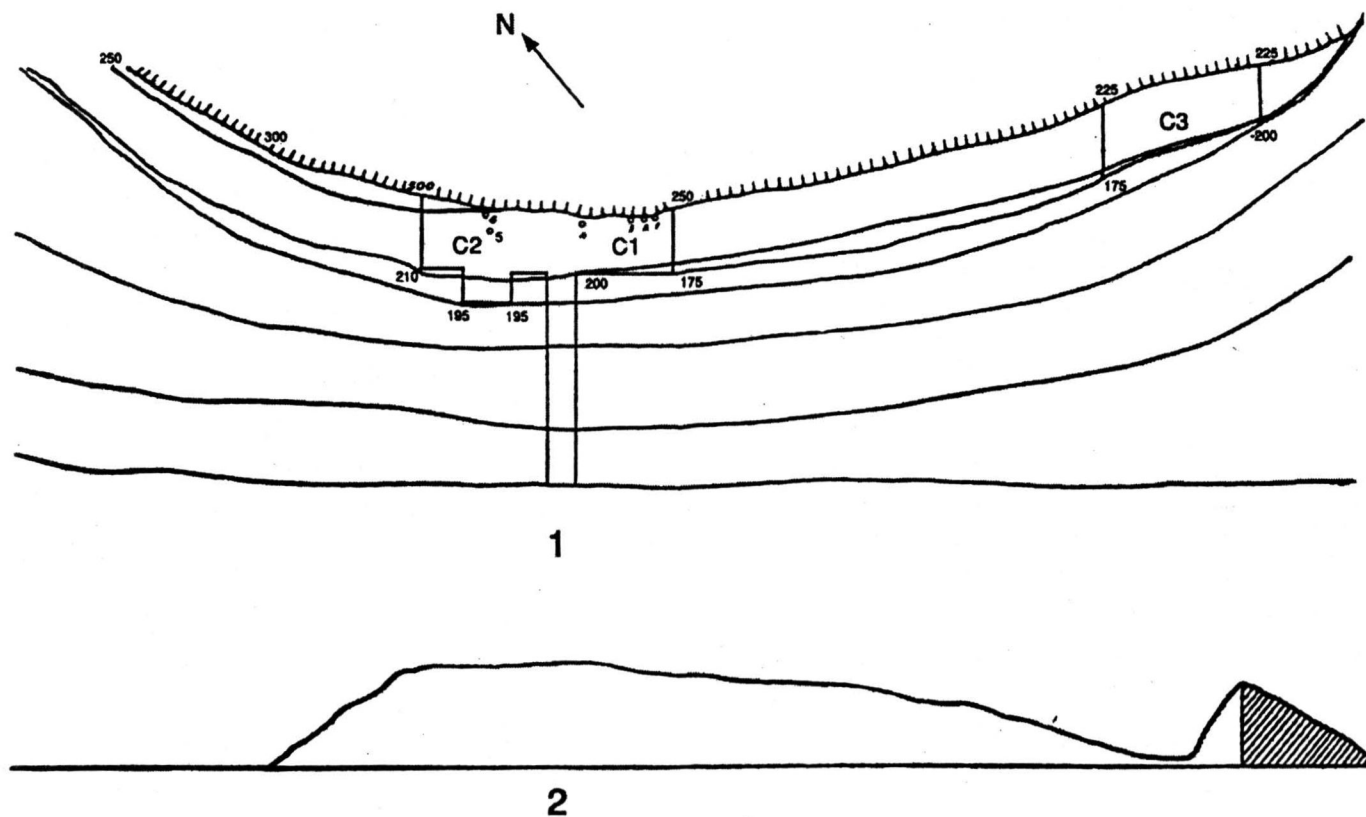
Pl. XXXIV. Cultura Schneckenberg, Sânzieni, planul săpăturilor (după Z. Székely).

Pl. XXXV. Cultura Schneckenberg, profilul secțiunii nr. II (după Z. Székely).

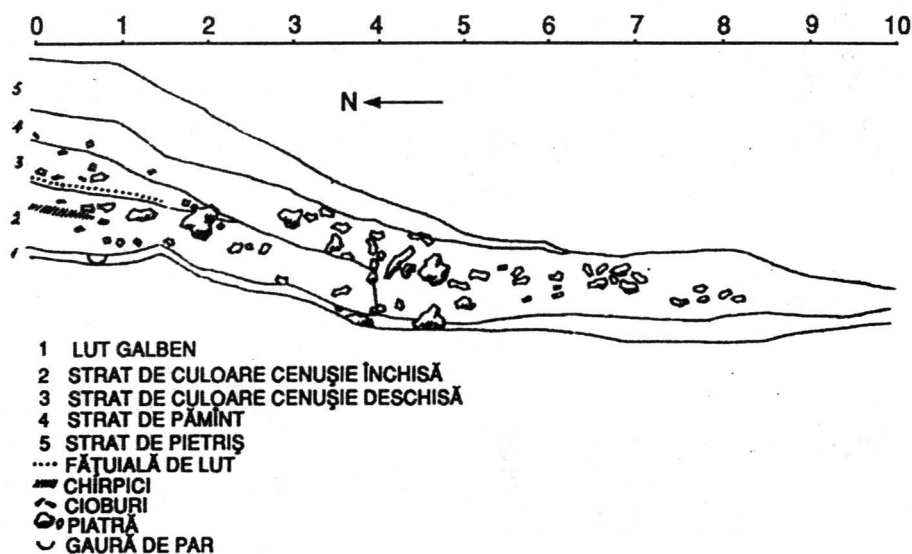

Pl. XXXVI. Cultura Schneckenberg, Sânzieni-Polyvár: 1. cuțit curb de piatră,
2-3 ceramică.

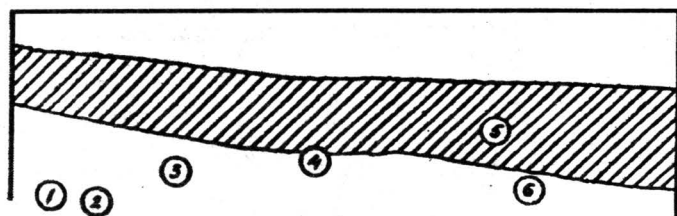
Pl. XXXVII. Cultura Schneckenberg, Sf. Gheorghe-Örkő: 1. planul săpăturilor; 2. profilul secțiunii

(după Z. Székely)

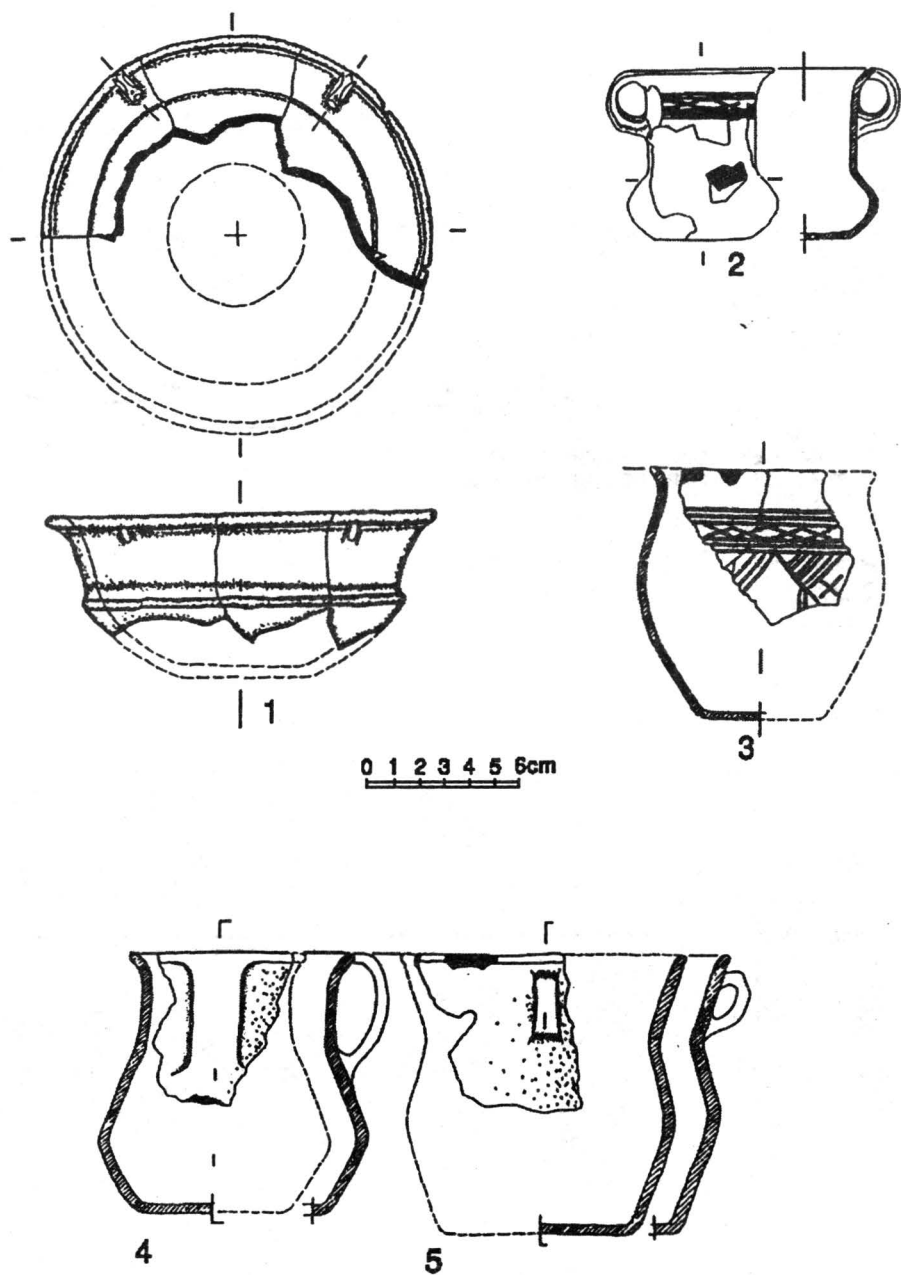

Ø	adânc.
1. - 25cm	20cm
2. - 30cm	10cm
3. - 30cm	10cm
4. - 25cm	20cm
5. - 25cm	30cm
6. - 25cm	20cm

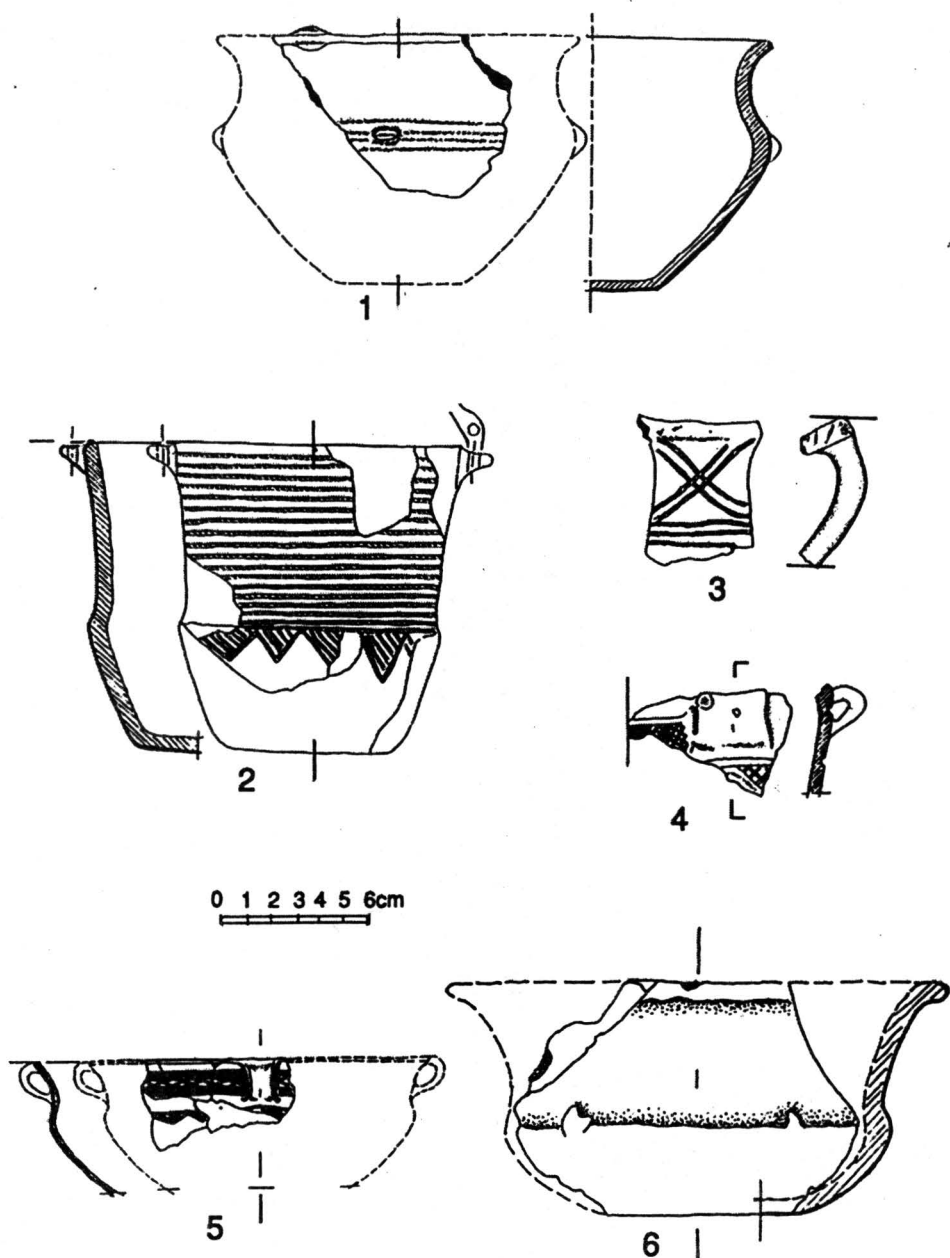
chirpic ars în roșu

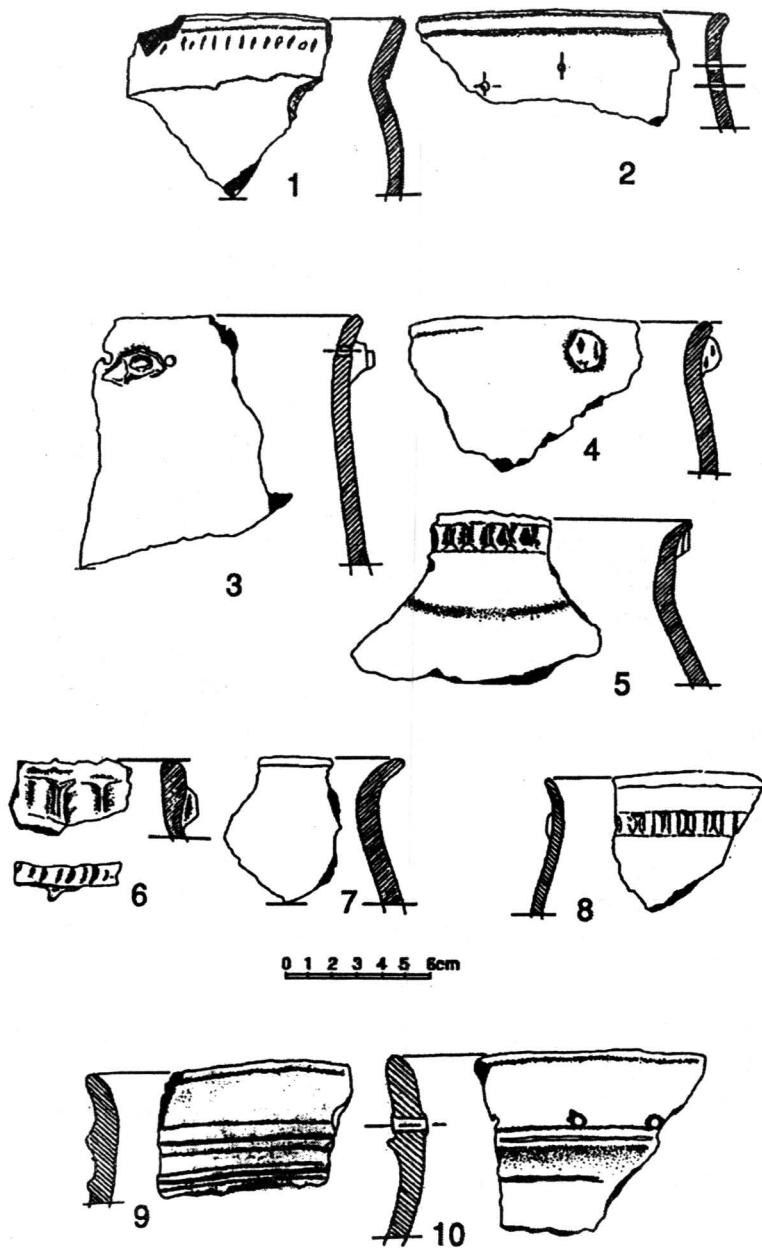
Pl. XXXVIII. Cultura Schneckenberg, Sf. Gheorghe-Örkő: profilul secțiunii, (după Z. Székely).

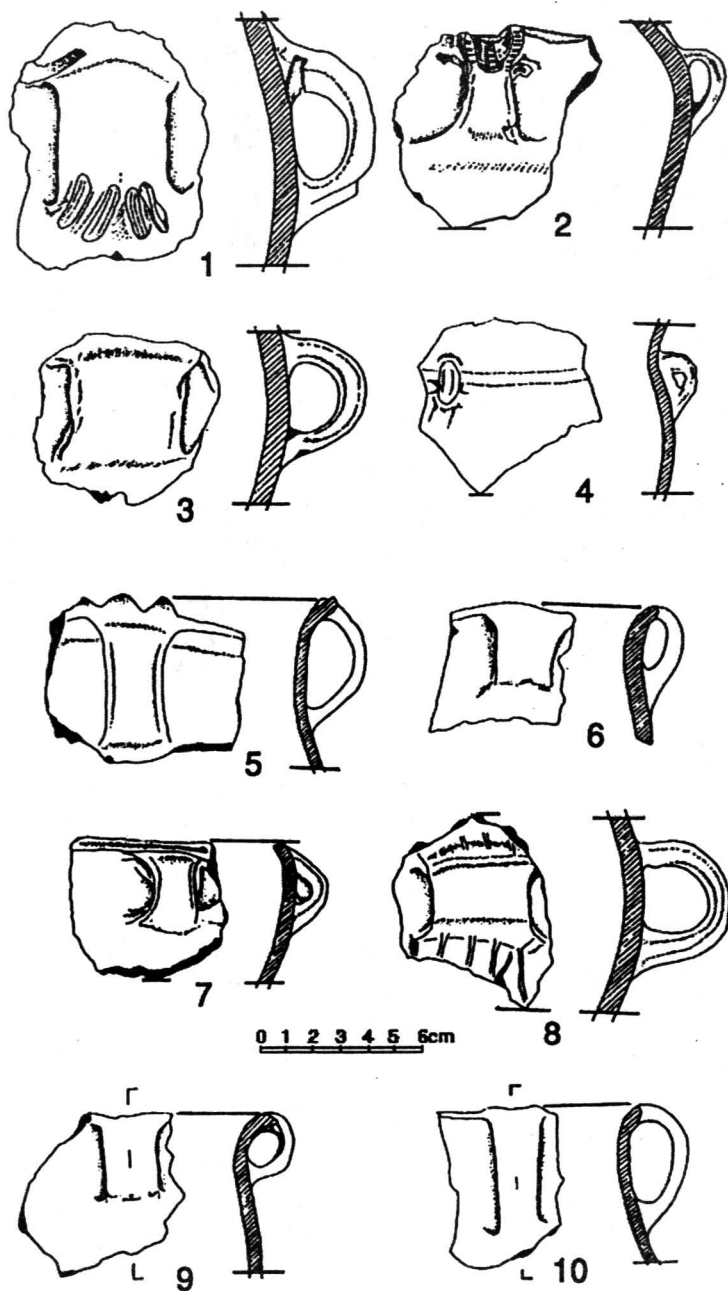
Pl. XXXIX. Cultura Schneckenberg, ceramică, Sf. Gheorghe-Örkő.

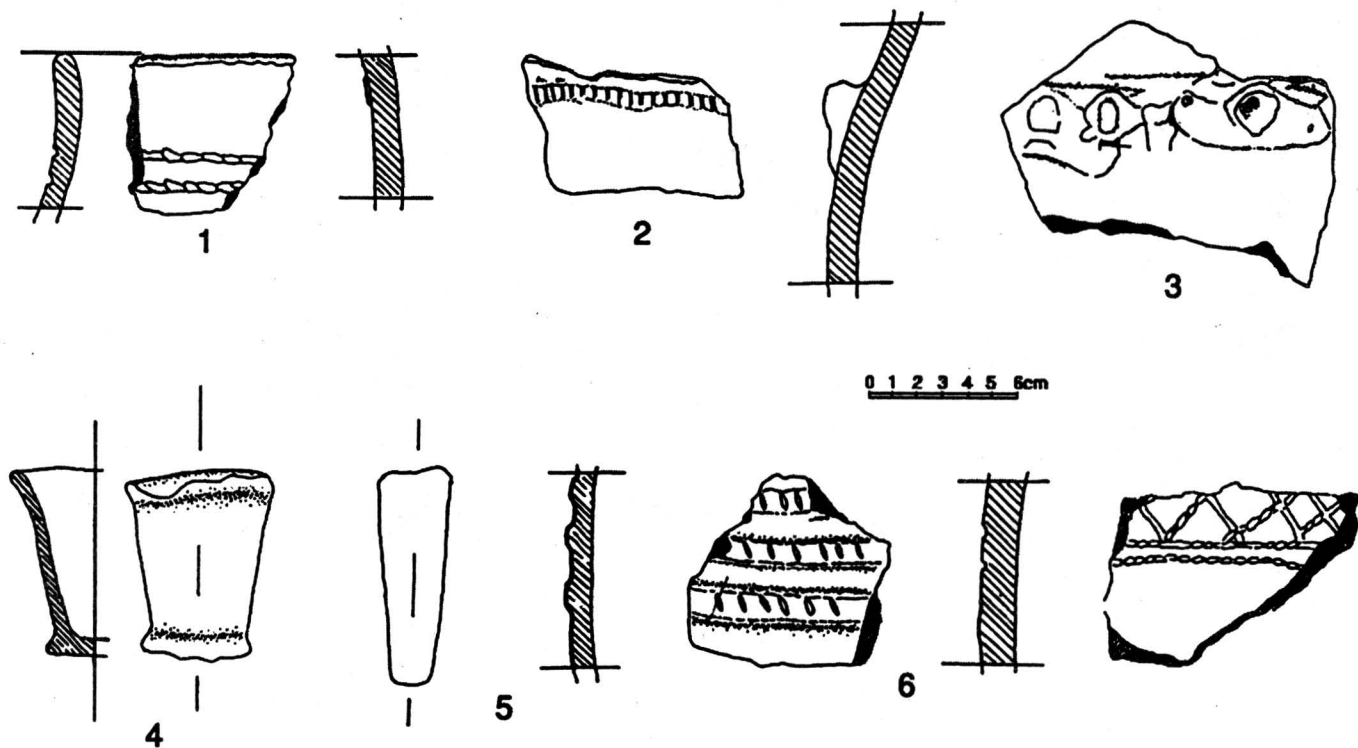
Pl. XL. Cultura Schneckenberg, Sf. Gheorghe-Örkő: 1, 3-6, Moacșa: 2.

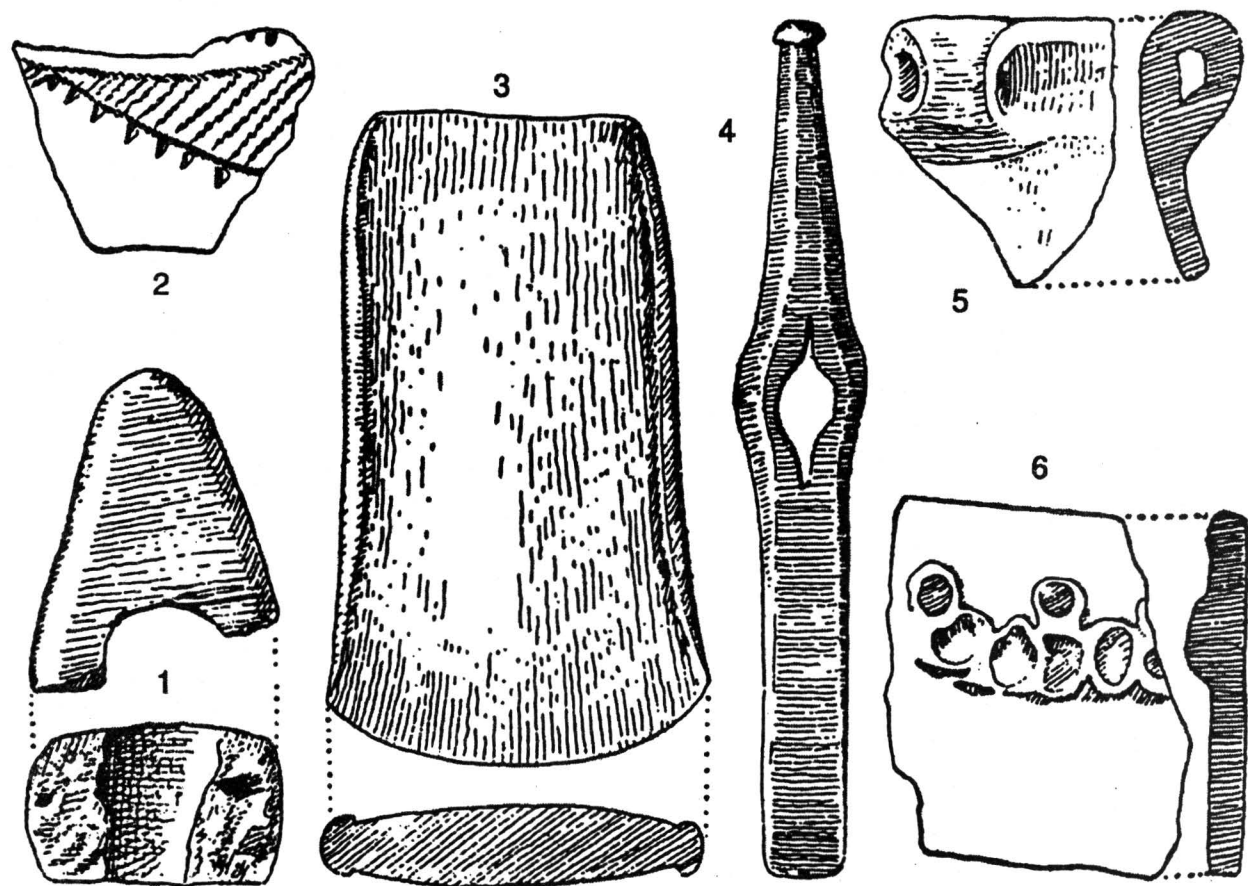
Pl. XLI. Cultura Schneckenberg, ceramică, Sf. Gheorghe-Örkő.

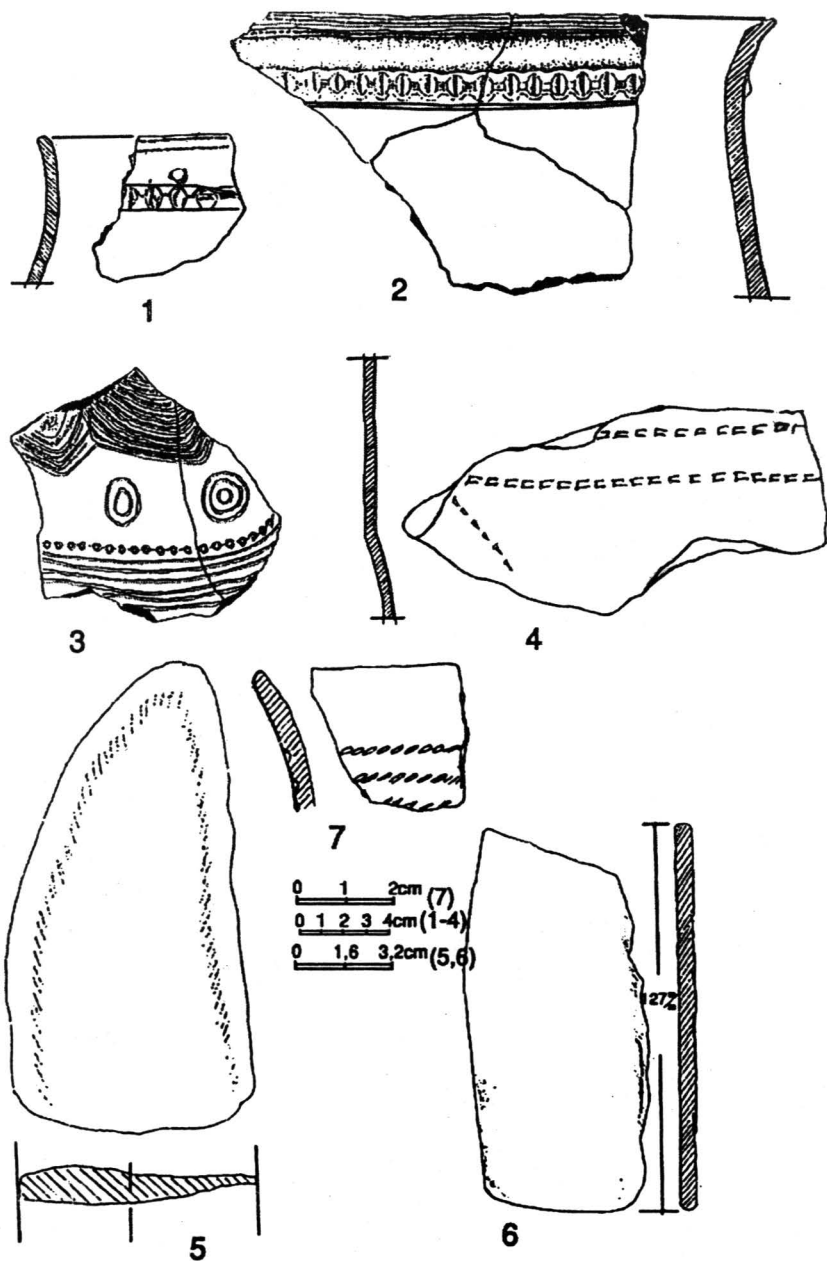
Pl. XLII. Cultura Schneckenberg, ceramică, Sf. Gheorghe-Örkő.

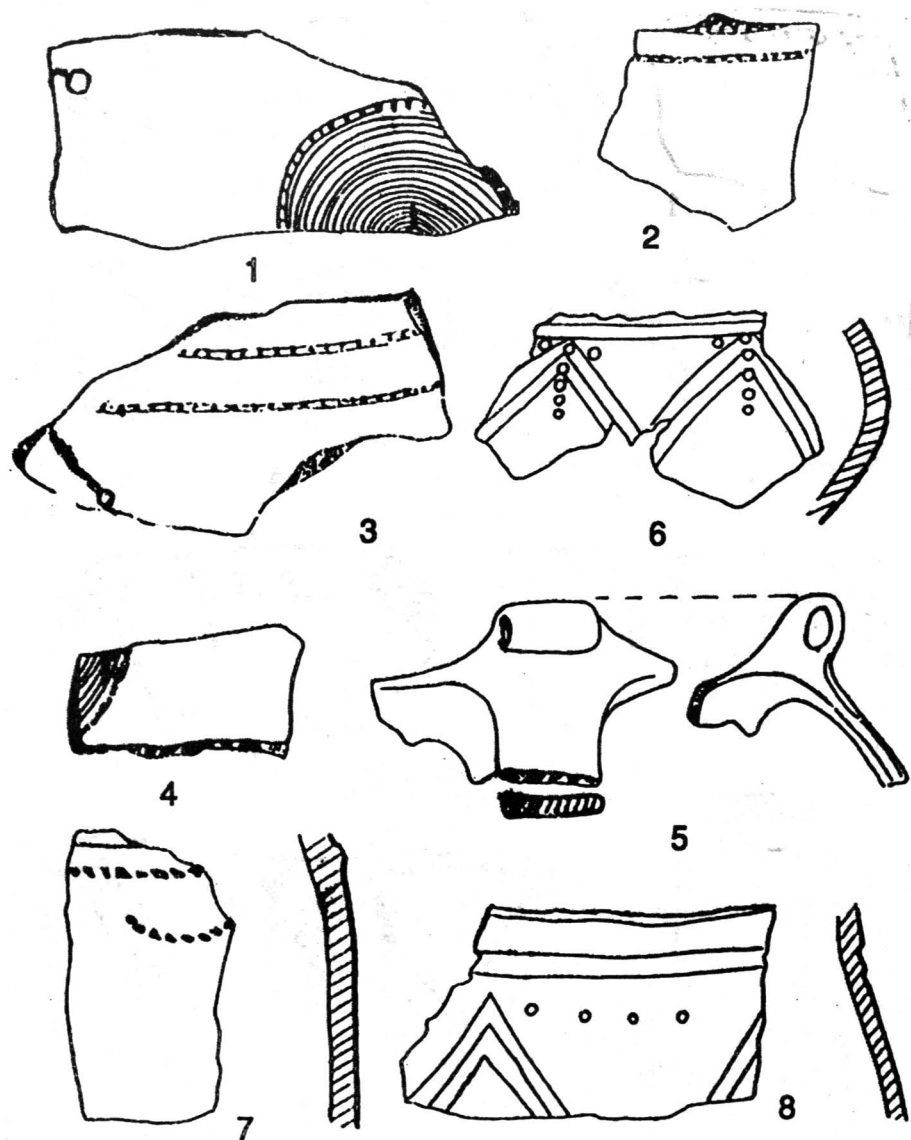
Pl. XLIII. Cultura Schneckenberg, ceramică, Sf. Gheorghe-Örkő.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

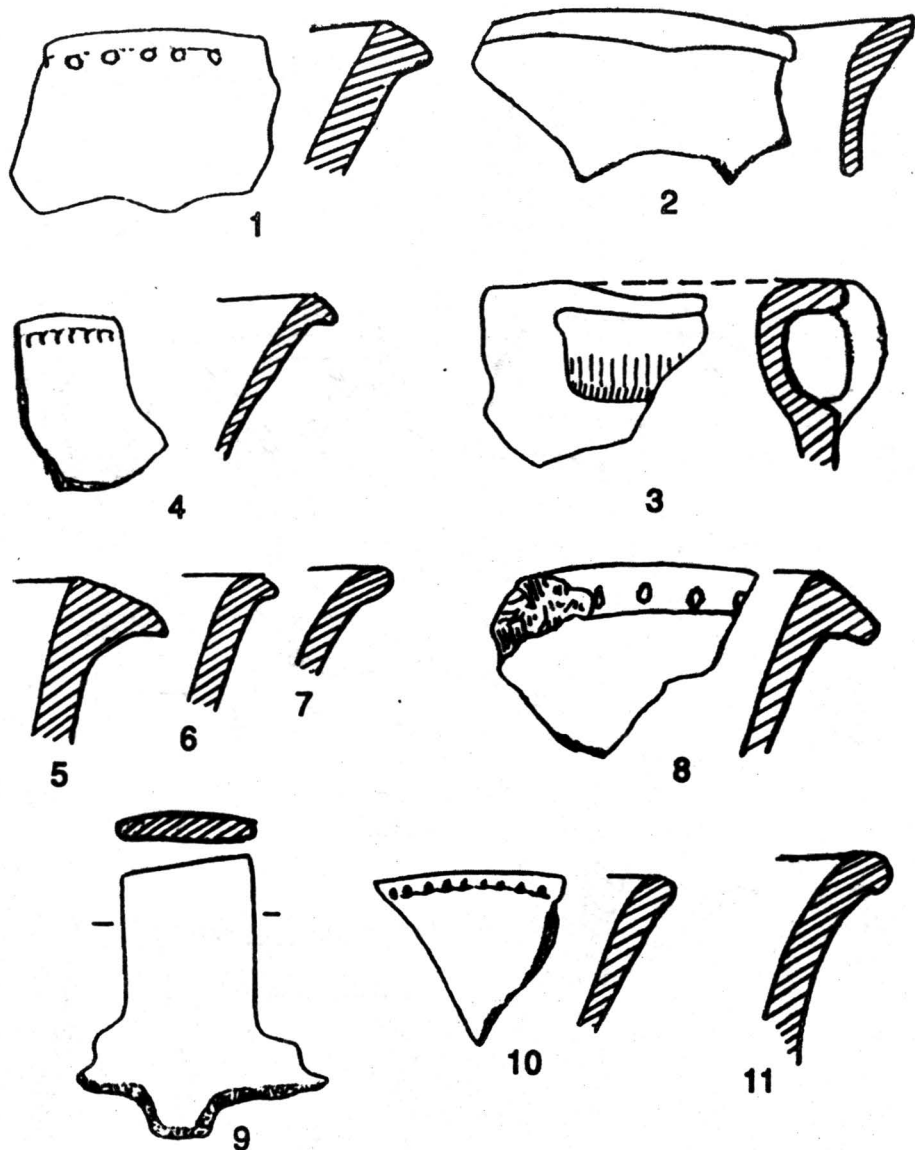
Pl. XLIV. Cultura Schneckenberg, 1. topor de piatră; 2, 5, 6, ceramică; 3 topor;
4. daltă (după M. Roska). Sf. Gheorghe-Örkő.

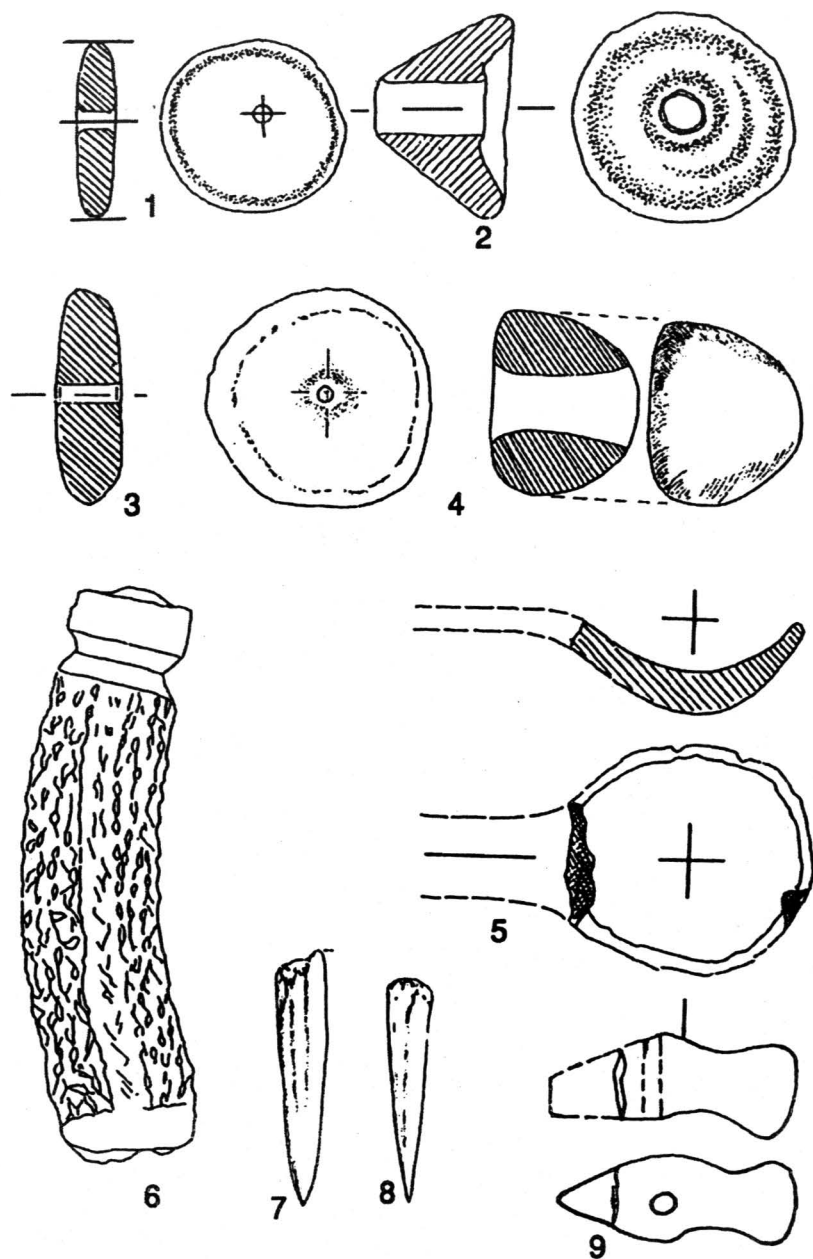
Pl. XLV. Cultura Schneckenberg, Sf. Gheorghe-Örkő, ceramică: 1-4, 7;
cuțite curbe de piatră: 5-6.

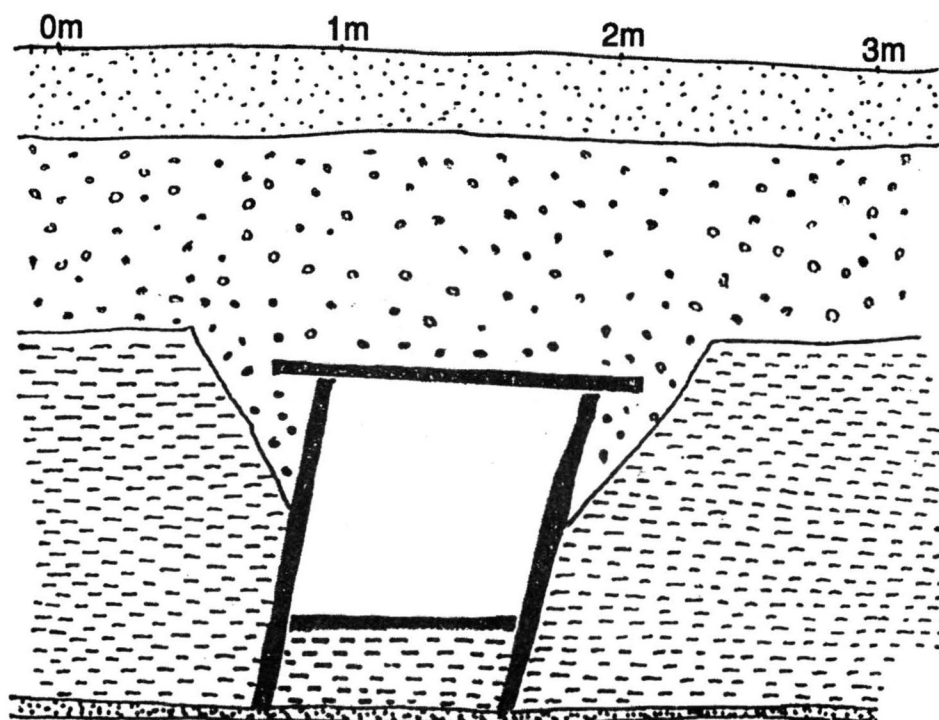
Pl. XLVI. Sf. Gheorghe-Örkő: 1-5, Dalnic; 6, Let; 7-8, ceramică (după E. Zaharia).

Pl. XLVII. Ceramică, Sf. Gheorghe-Ōrkő, 2, 3, 9; Let: 1, 4-8, 10, 11
(după E. Zaharia).

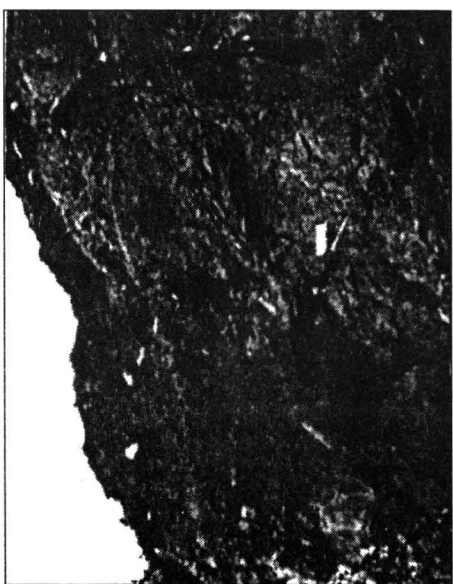
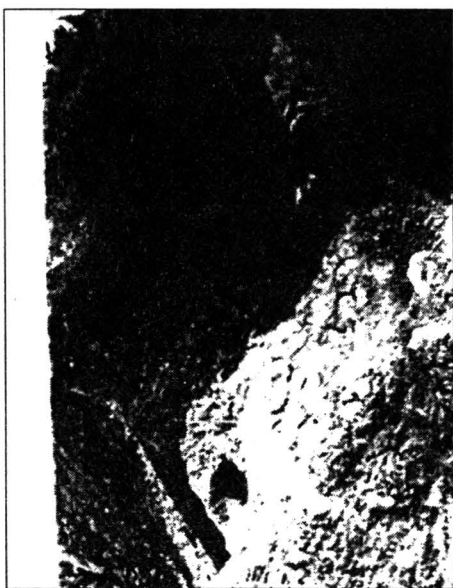
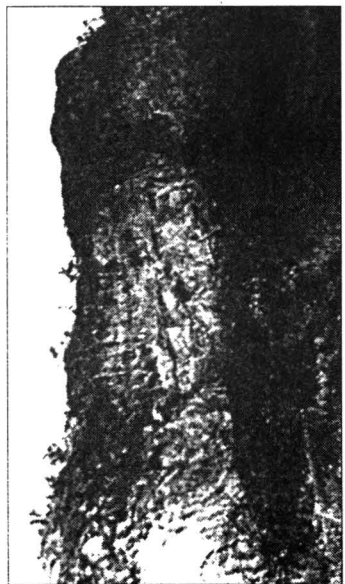
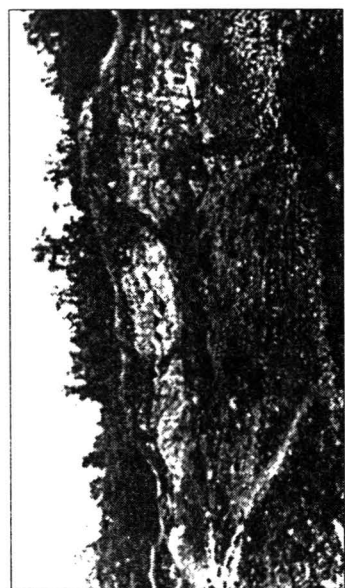

Pl. XLVIII. Cultura Schneckenberg, Sf. Gheorghe-Örkő, obiecte de lut: 1-3, 5;
de piatră: 4, 9; de os: 6-8.

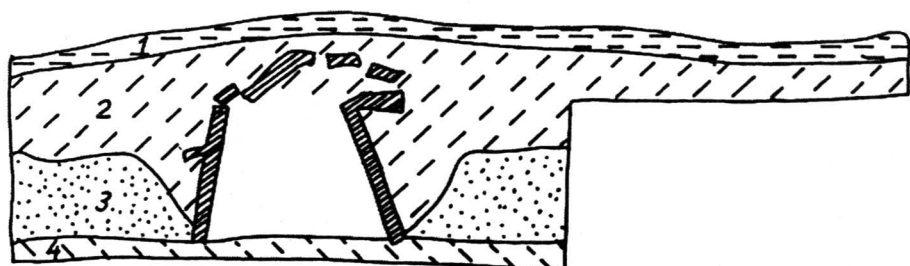

- *humus negru*
- *strat negru-brun*
- *strat brun*
- *lut galben-pitros*
- *lespede din cutia de piatră*

Pl. XLIX. Moacșa-Eresteghin, profilul tumulului.

Pl. L. Sf. Gheorghe-Örkő: 1-4.

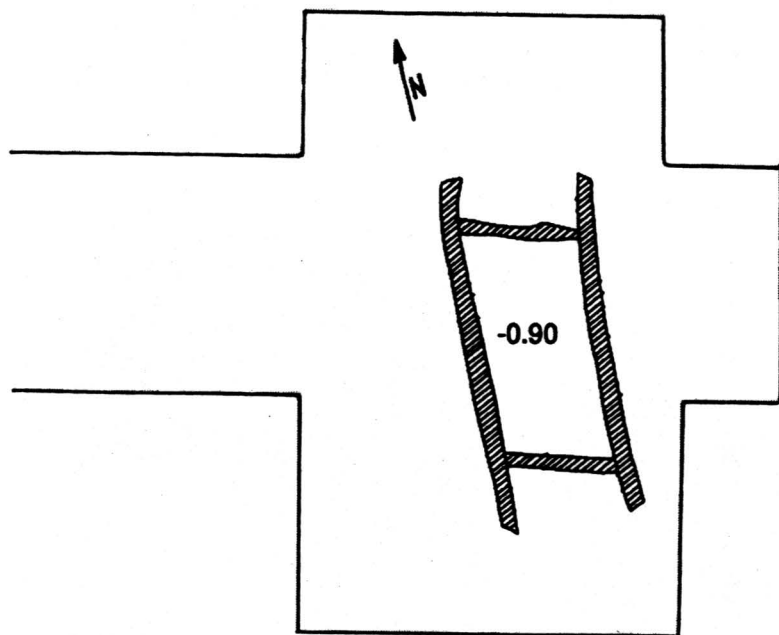

TURIA - "VA'RMEGYE" - profil sudic

0 1 2m

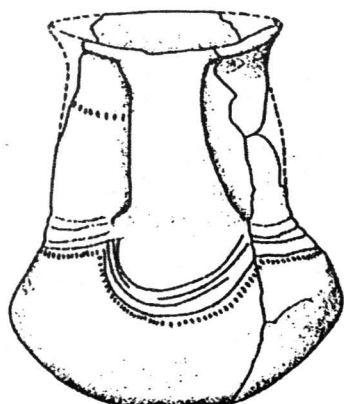
1

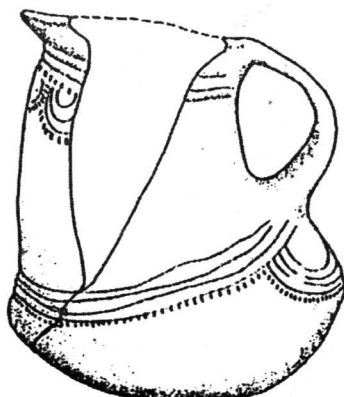
TURIA - "VA'RMEGYE"
Plan-sețiune

2

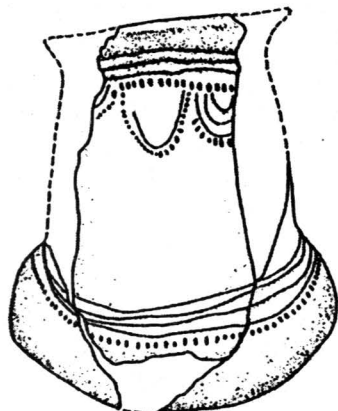
Pl. LI. Turia. Mormânt în cistă. Profil și plan.

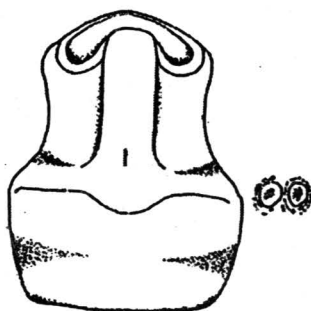
1a

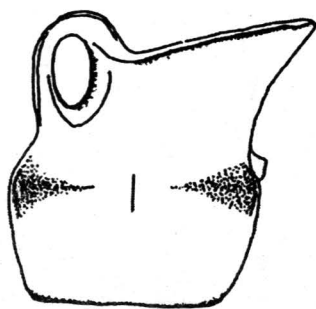
1b

1c

2a

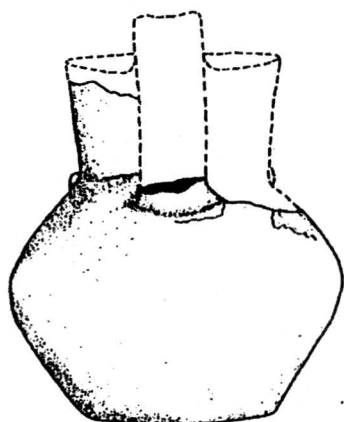

2b

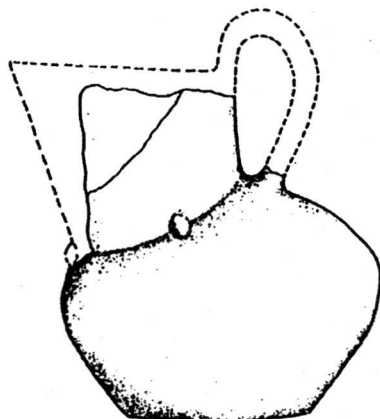

2c

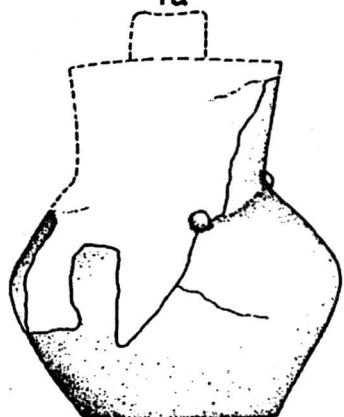
Pl. LII. Cultura Schneckenberg, Vas-askos: 1/a-c, Sf. Gheorghe-Örkő;
Vas de tip Zimnicea: 2/a-c, Turia.

1a

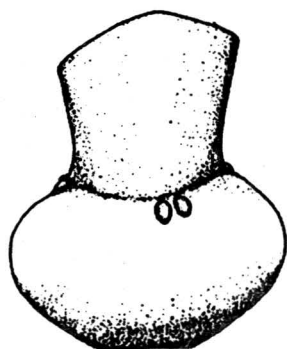
1b

1c

2a

2b

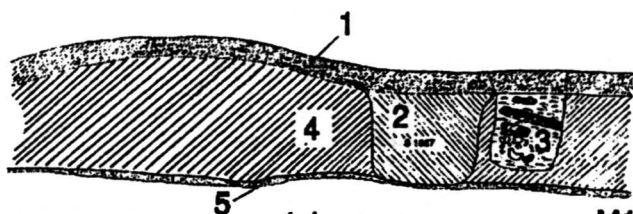

2c

Pl. LIII. Vase de tip Zimnicea: 1/a-c, 2/a-c, Sânzieni.

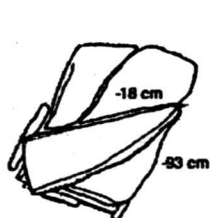

Cutia de piatră cu schelet
în poziție chirchită

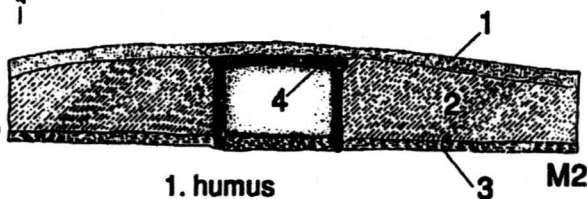

- 1. humus
- 2. strat gri
- 3. mormânt
- 4. strat brun
- 5. lut galben

M1

Capacul mormântului nr.2

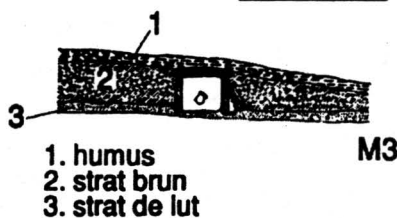
- 1. humus
- 2. strat brun
- 3. strat galben
- 4. lespede de piatră

M2

0 50 100 150cm

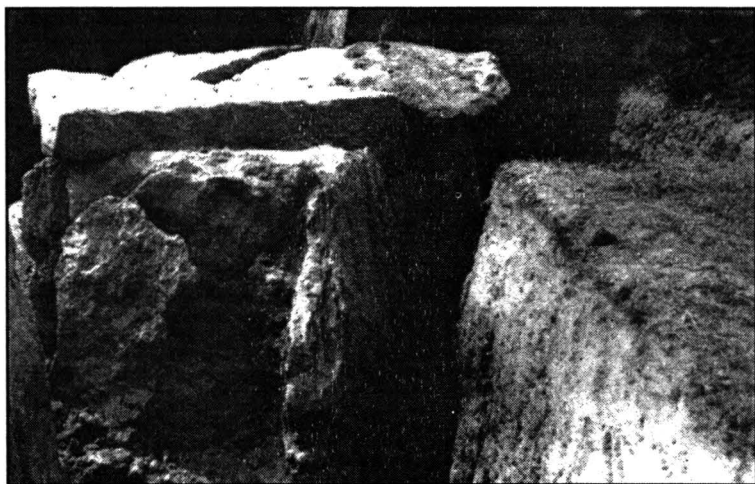
Capacul mormântului nr.3

- 1. humus
- 2. strat brun
- 3. strat de lut

M3

Pl. LV. Brăduț, Mormintele 1, 2, 3. Plan și profil.

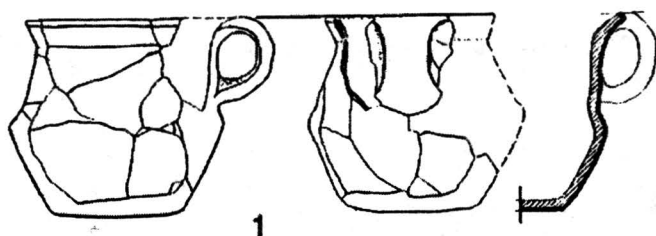

1

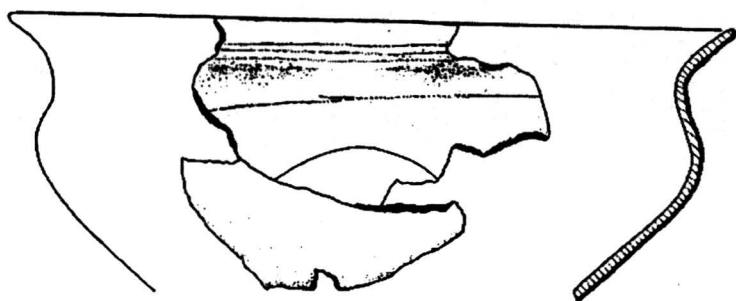

2

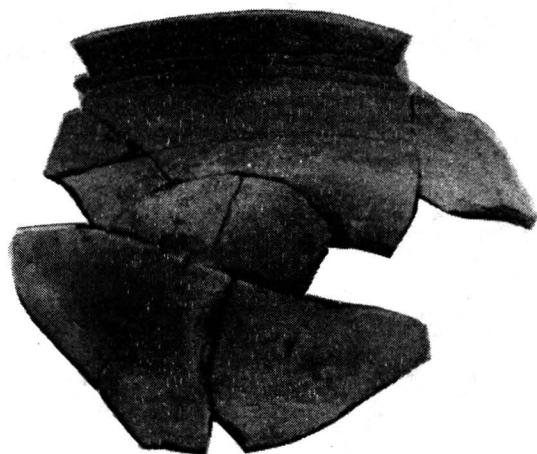
Pl. LVI. Brăduț, Mormântul nr. 2:1, mormântul nr. 3:2.

0 1 2 3 4cm

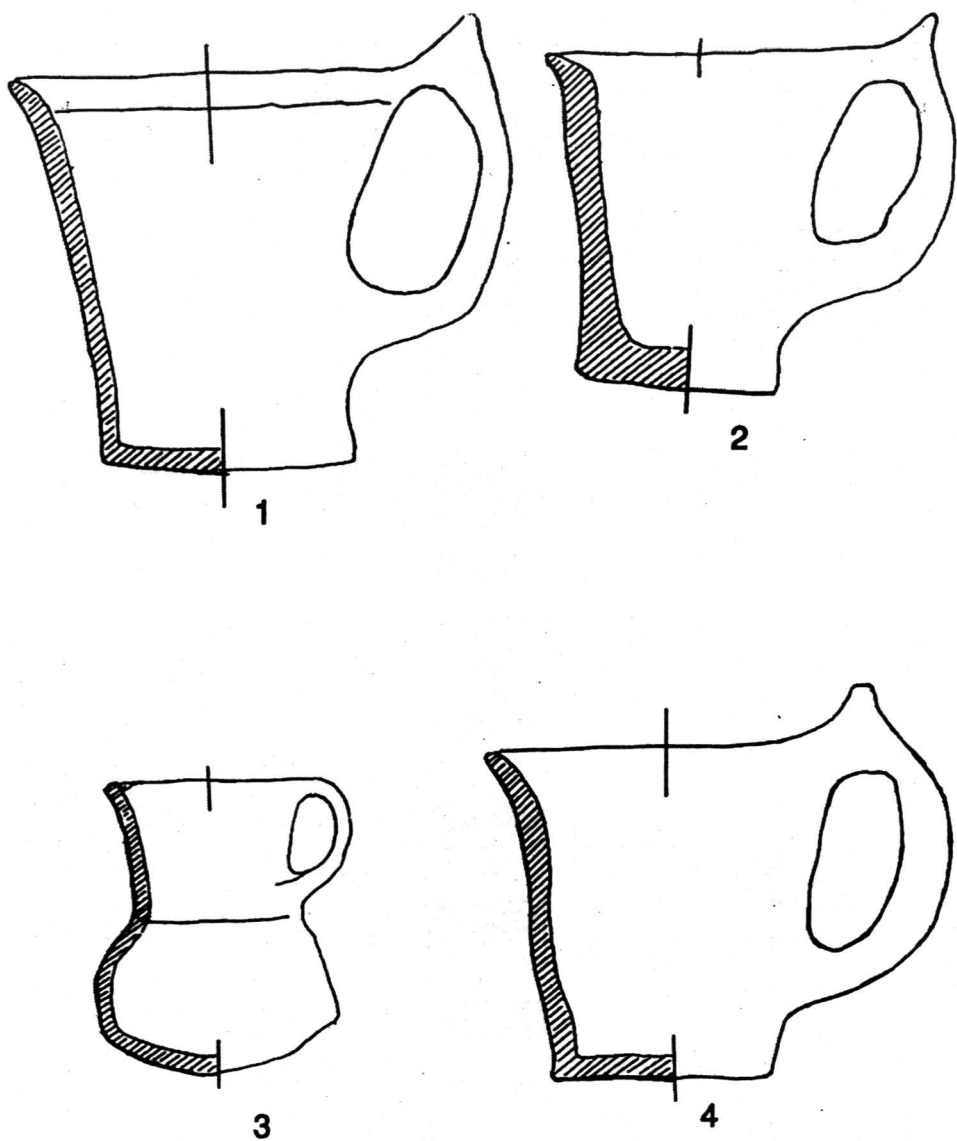

0 2 4 6 8cm

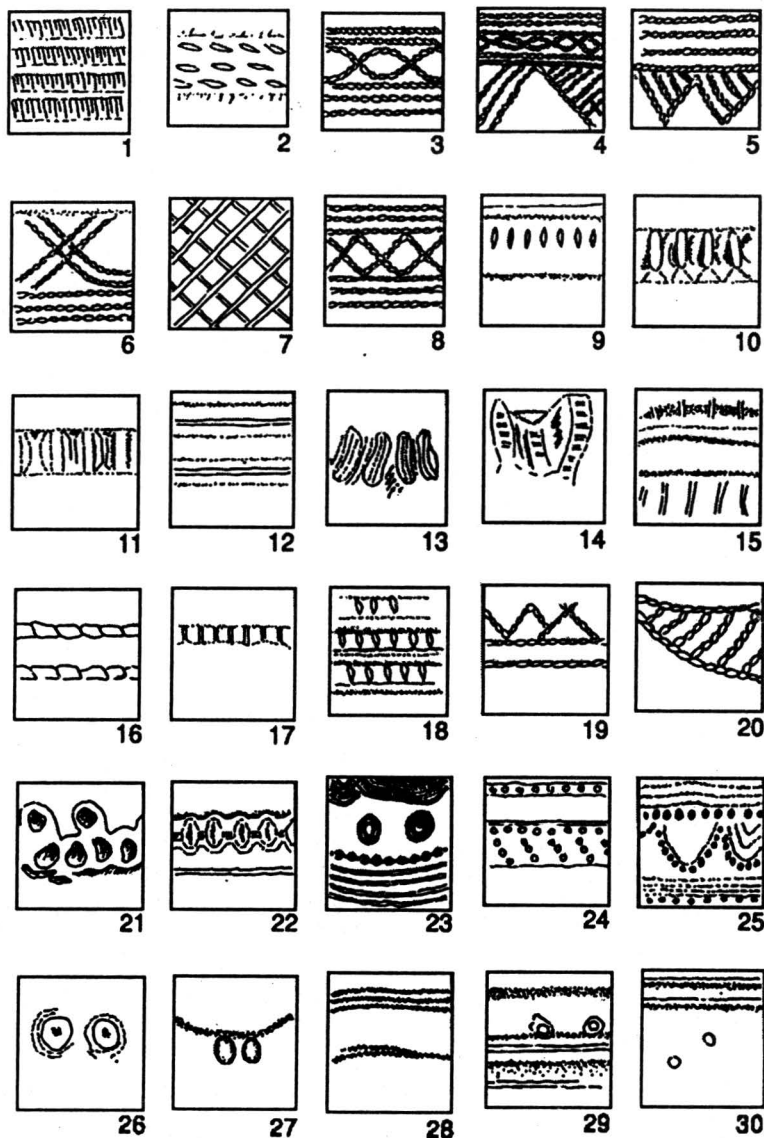

3

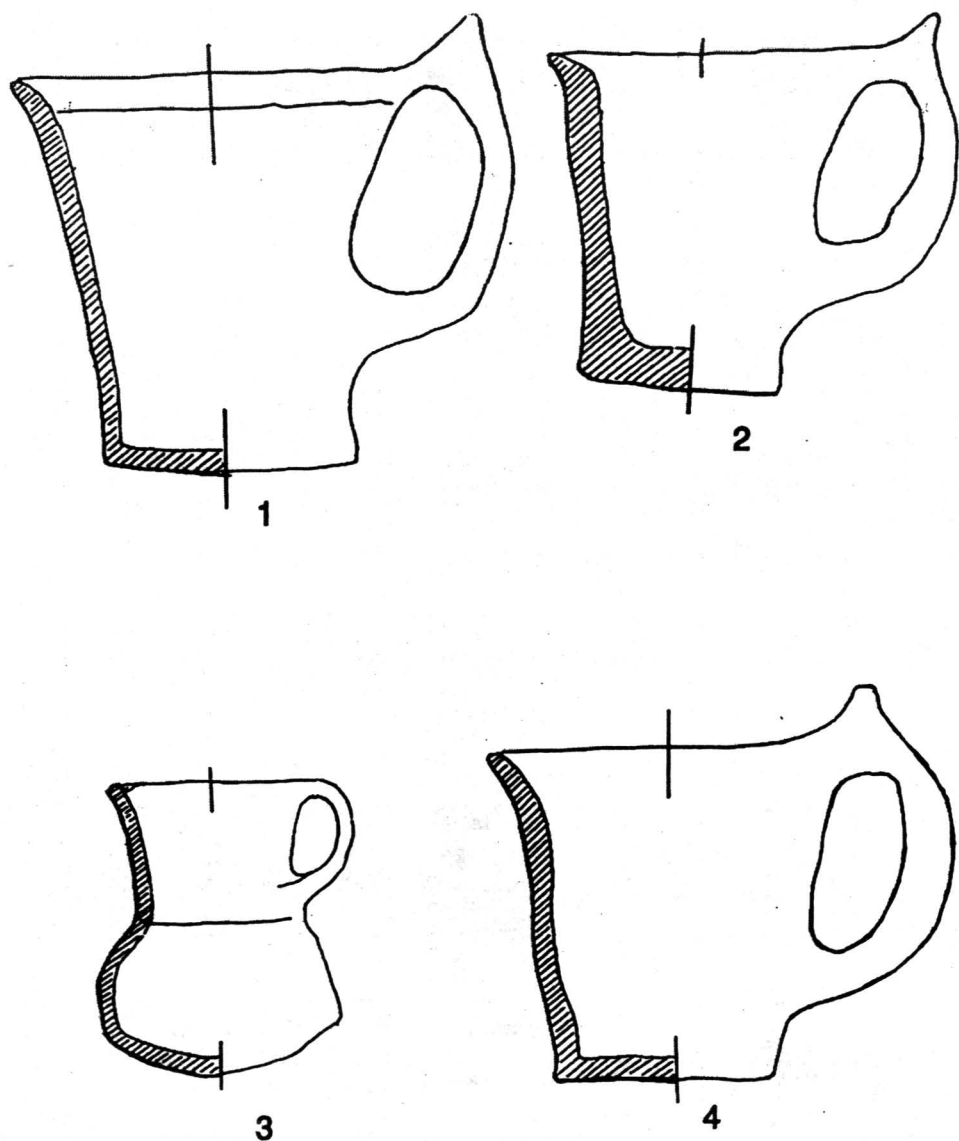
Pl. LVII. Brăduț, ceramică din mormântul nr. 3; 2=3 ceramică din mormântul nr. 1.

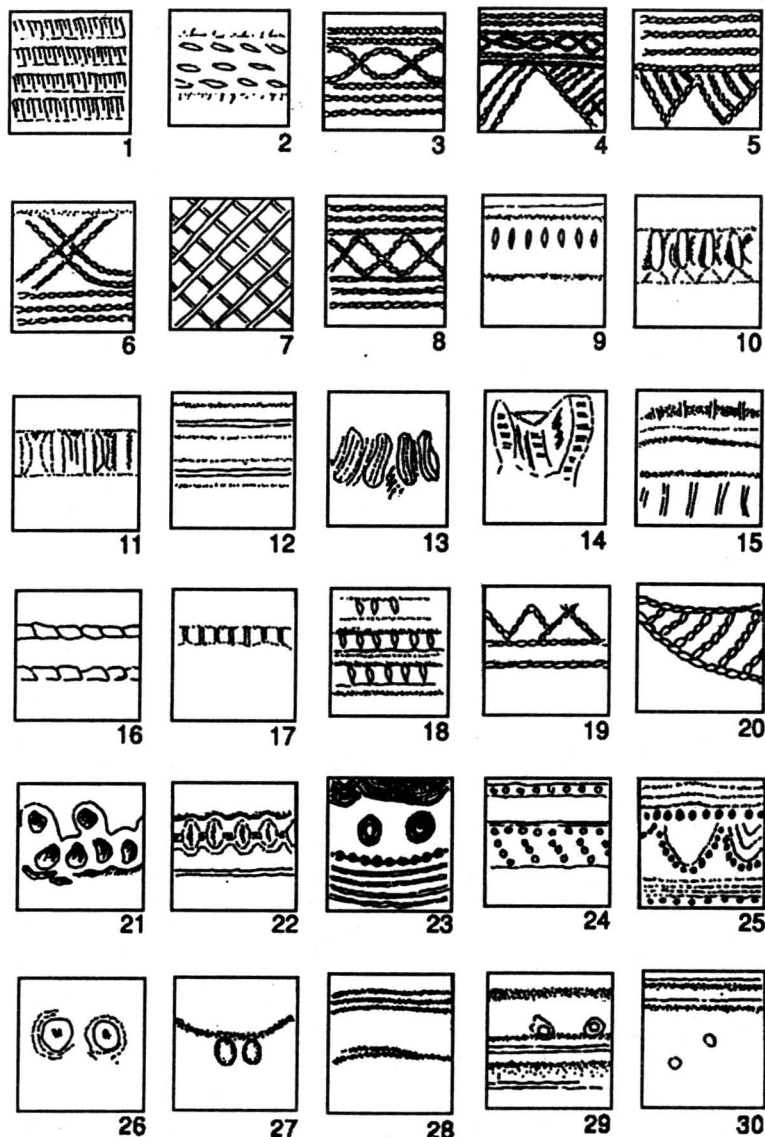
Pl. LVIII. Cultura Schneckenberg, Ceramică: 1-2, 4, Petriceni;
3, Sf. Gheorghe-Örkő.

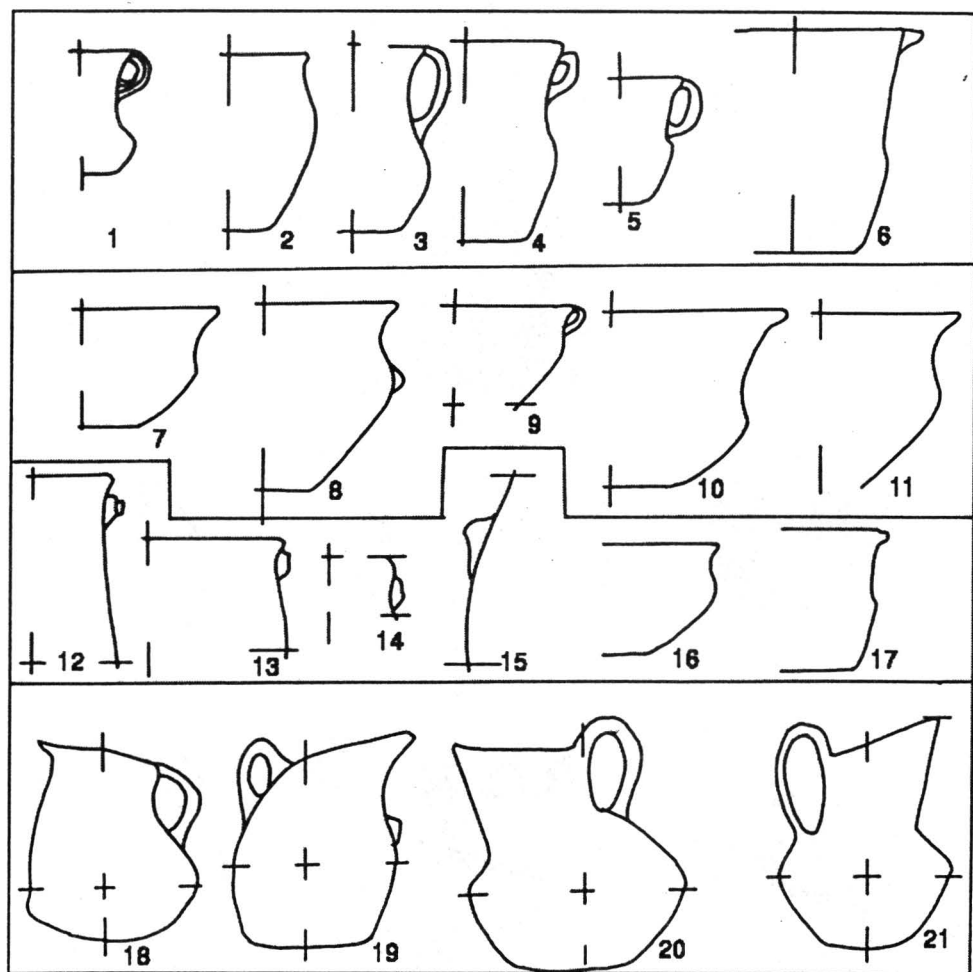
Pl. LIX. Cultura Schneckenberg. Motive ornamentale.

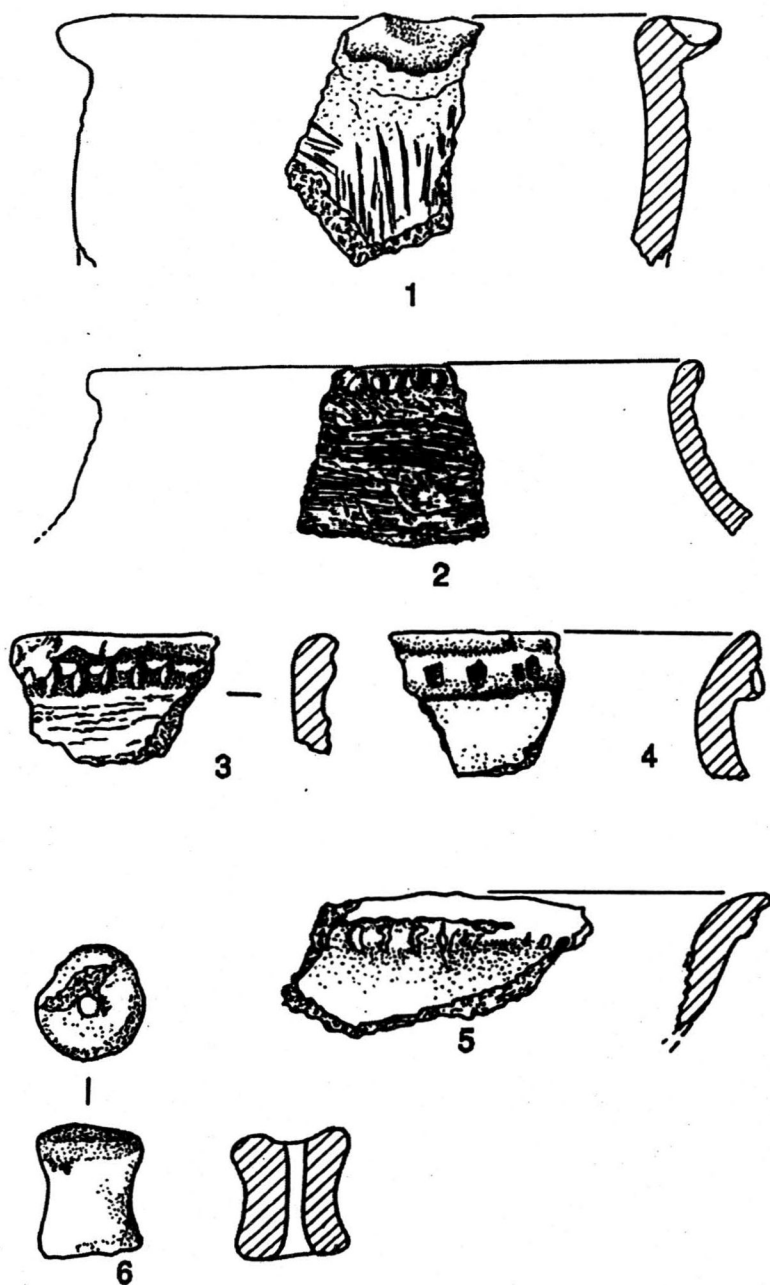
Pl. LVIII. Cultura Schneckenberg, Ceramică: 1-2, 4, Petriceni;
3, Sf. Gheorghe-Örkő.

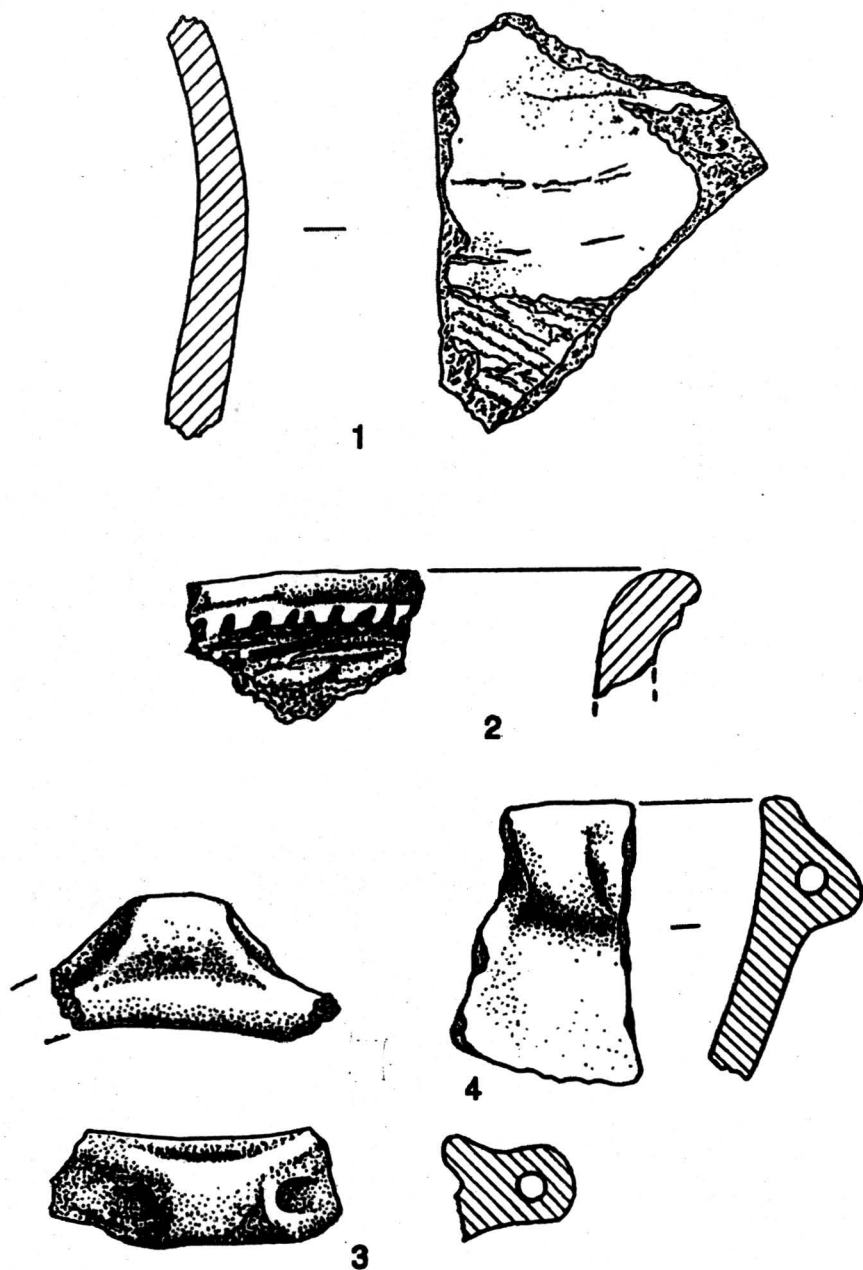
Pl. LIX. Cultura Schneckenberg. Motive ornamentale.

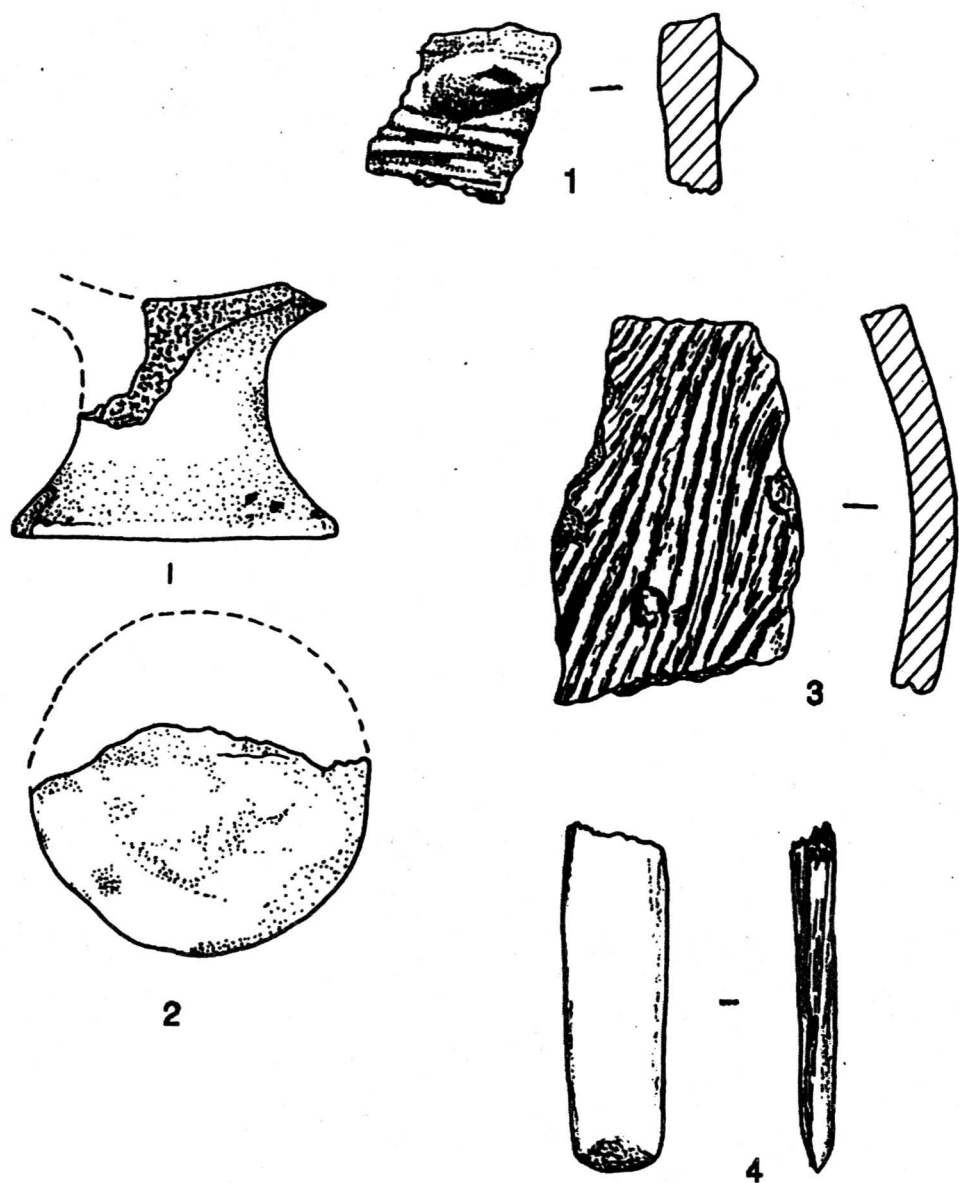
Pl. LX. Cultura Schneckenberg. Tipologia formelor ceramice.

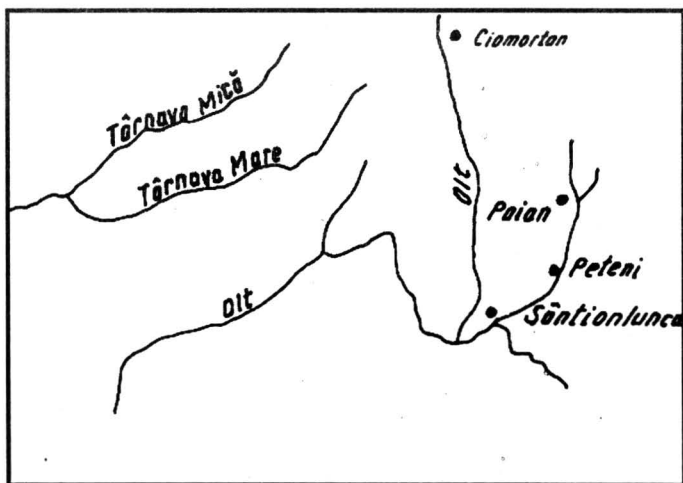
Pl. LXI. Ceramică de tip Iernut, Zoltan (după V. Cavruc).

Pl. LXII. Ceramică de tip Iernut, Zoltan (după V. Căvruc).

Pl. LXIII. Ceramică de tip Iernut, Zoltan (după V. Cavruc): 1-3; lamă de os: 4.

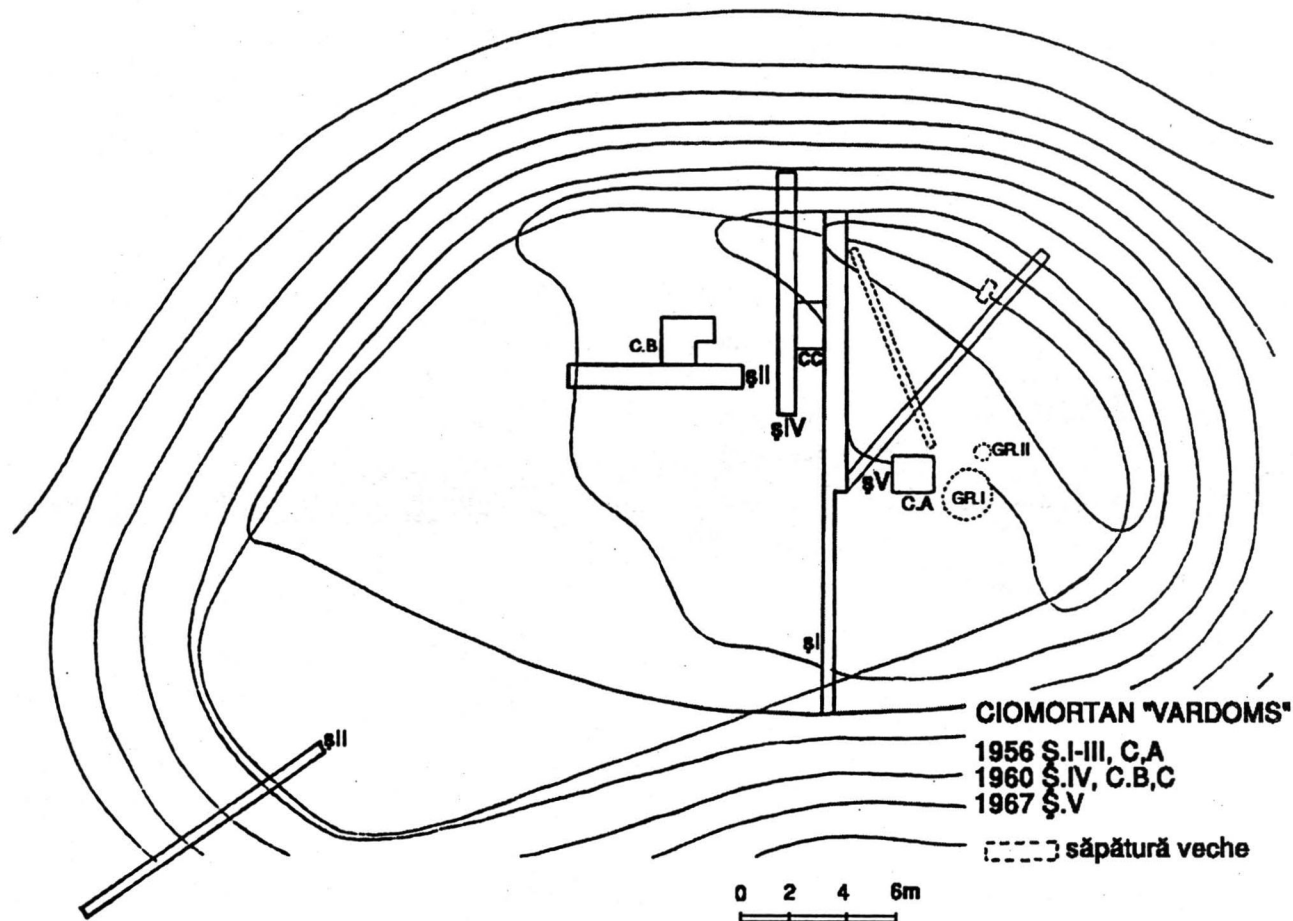

1

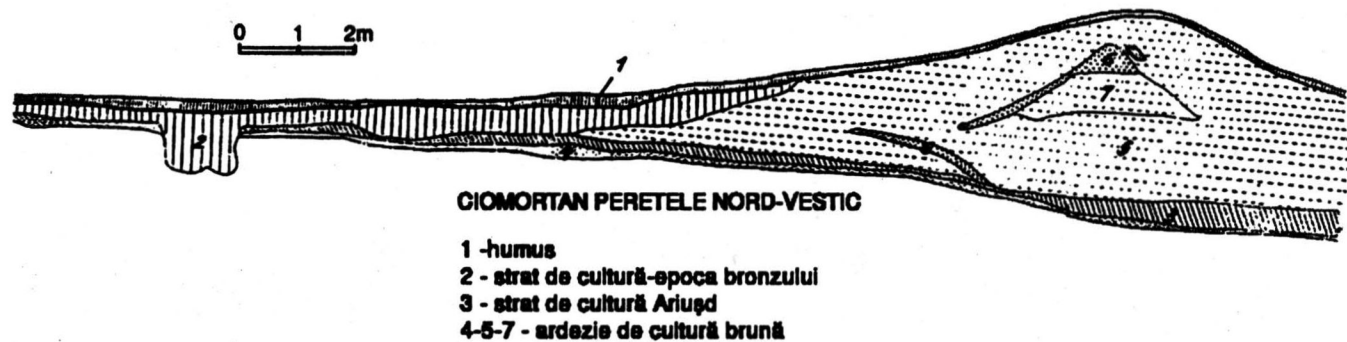

2

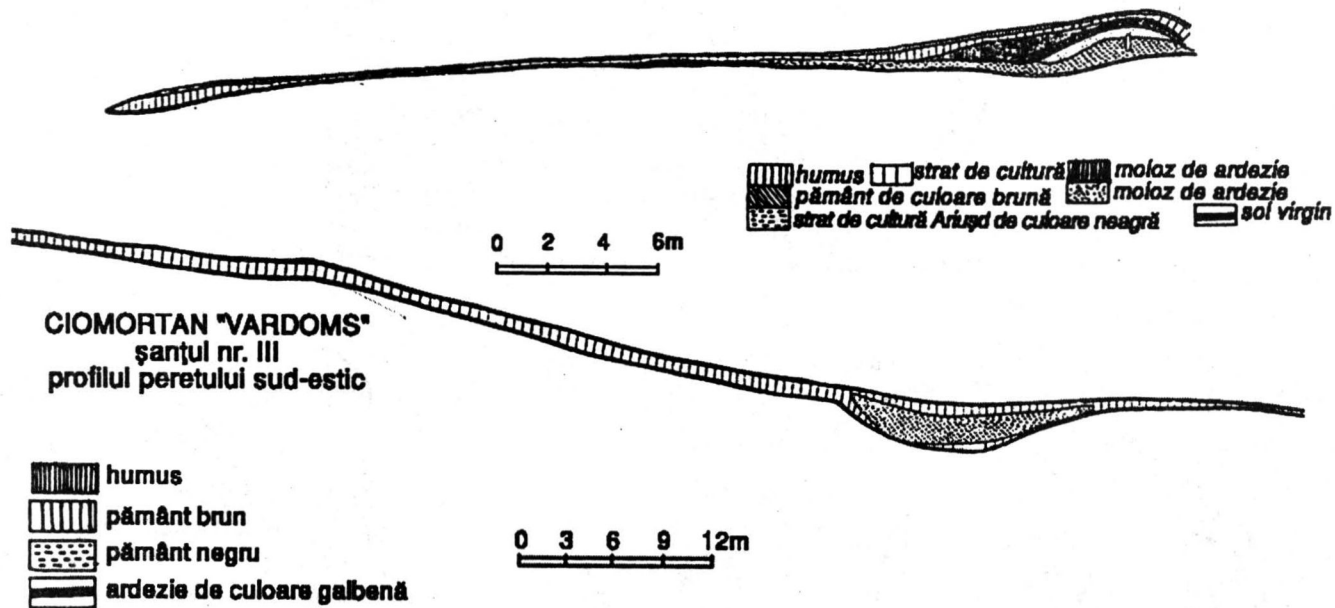
Pl. LXV. Descoperiri arheologice aparținând culturii Ciomortan: 1. Așezarea de la Dealul Cetății, Ciomortan: 2.

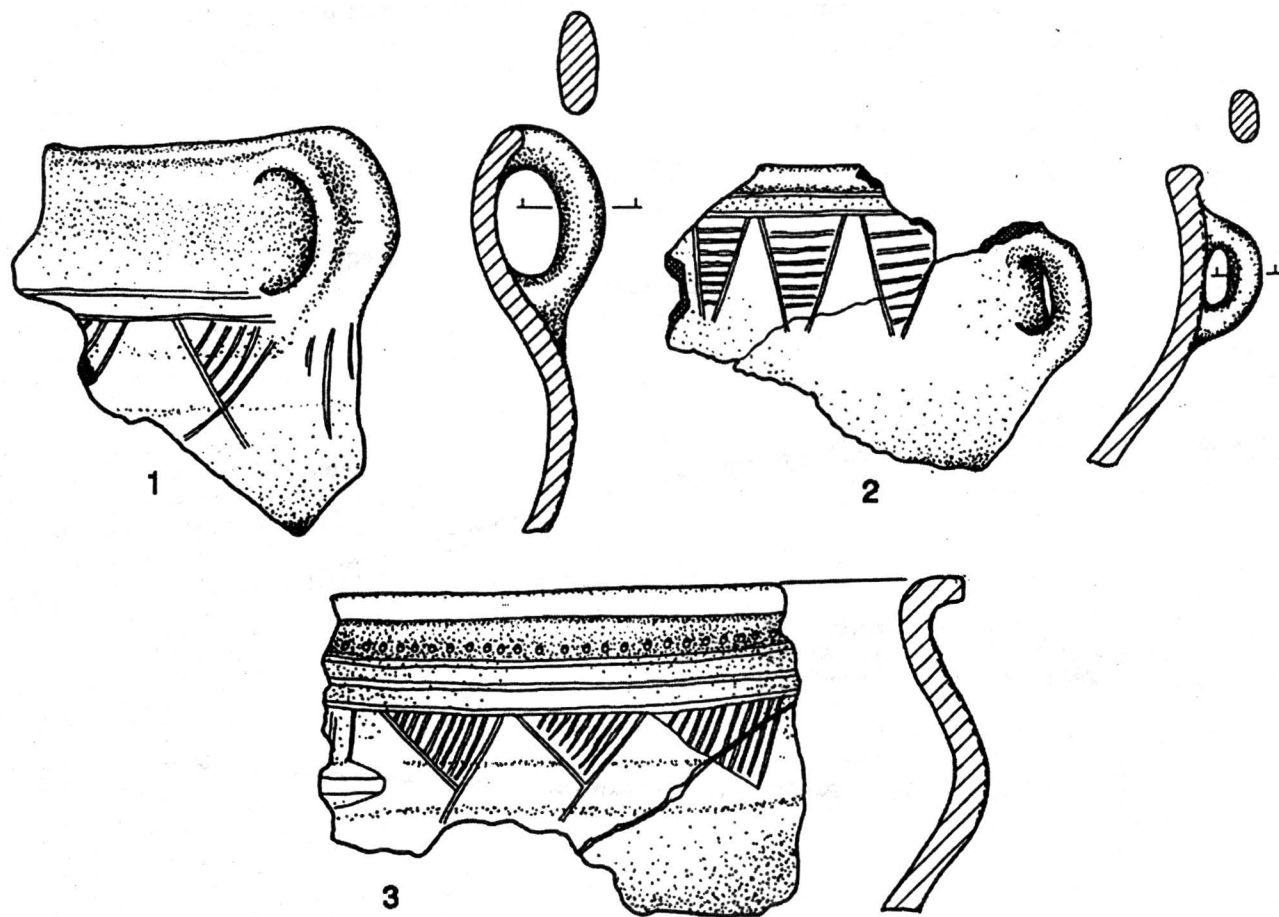
Pl. LXVI. Ciomortan, Planul săpăturilor (după Z. Székely).

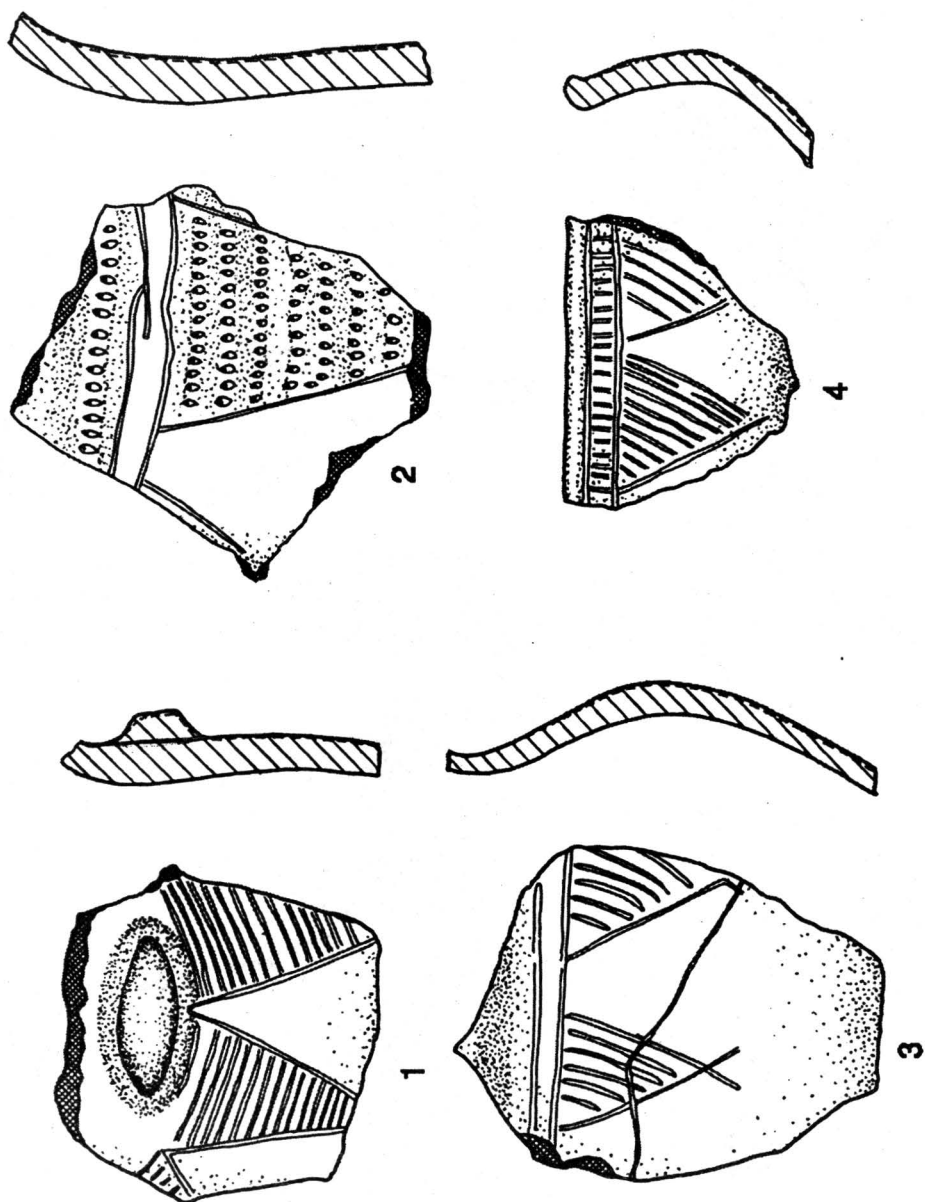
Pl. LXVII. Ciomortan, Profil nord-vestic (după Z. Székely).

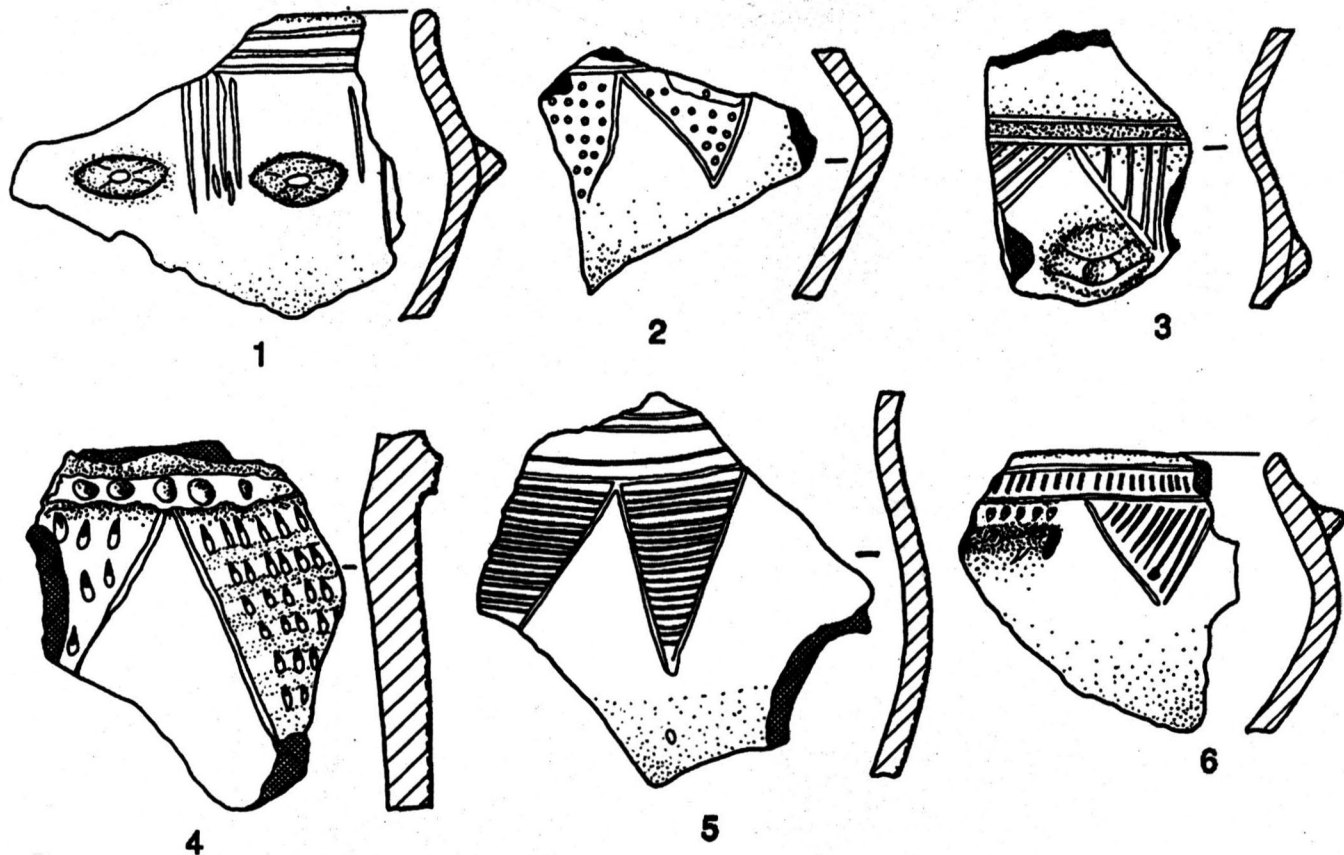
Pl. LXVIII. Ciomortan, Profilul șanțului nr. I; Profilul șanțului nr. III (după Z. Székely).

Pl. LXIX. Cultura Ciomortan, ceramică.

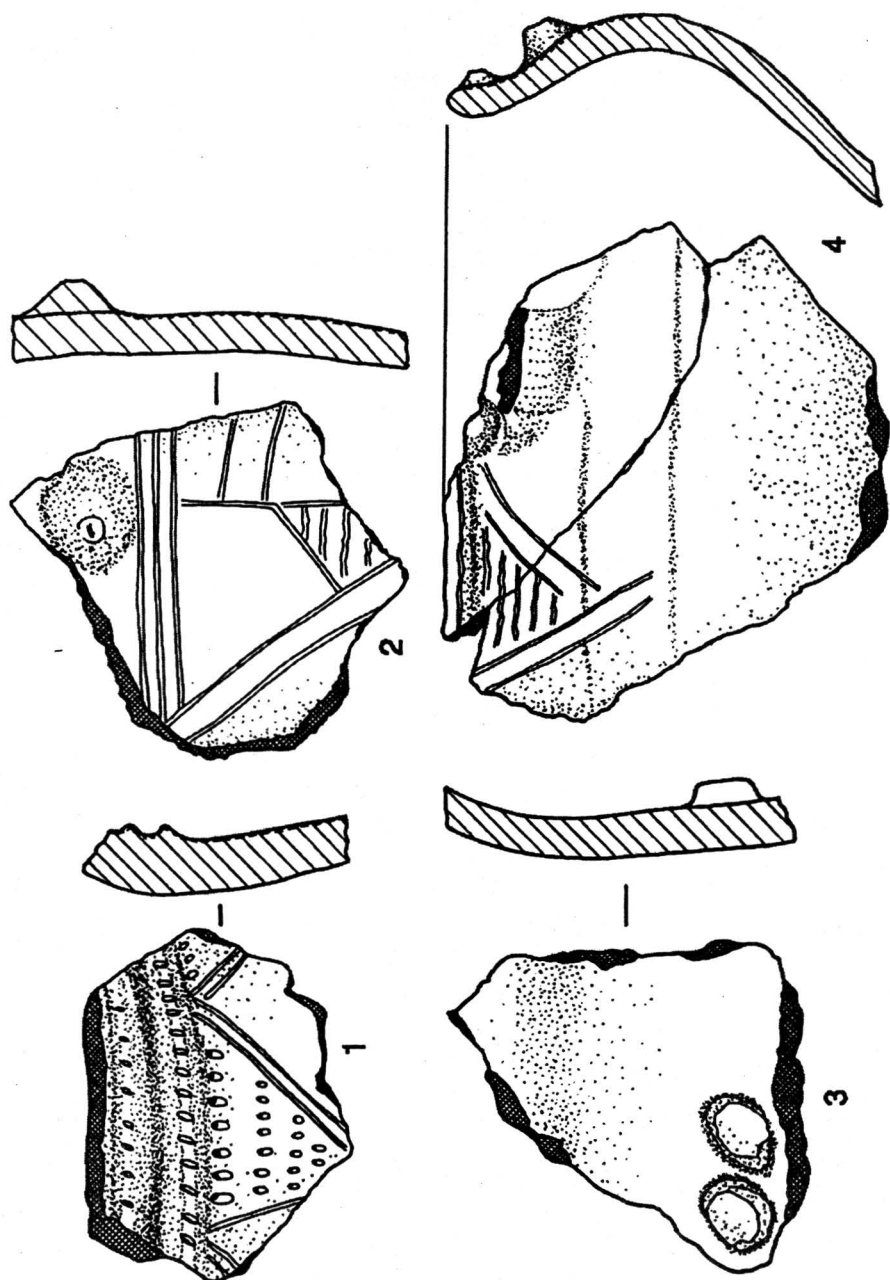

Pl. LXX. Cultura Ciomortan, ceramică.

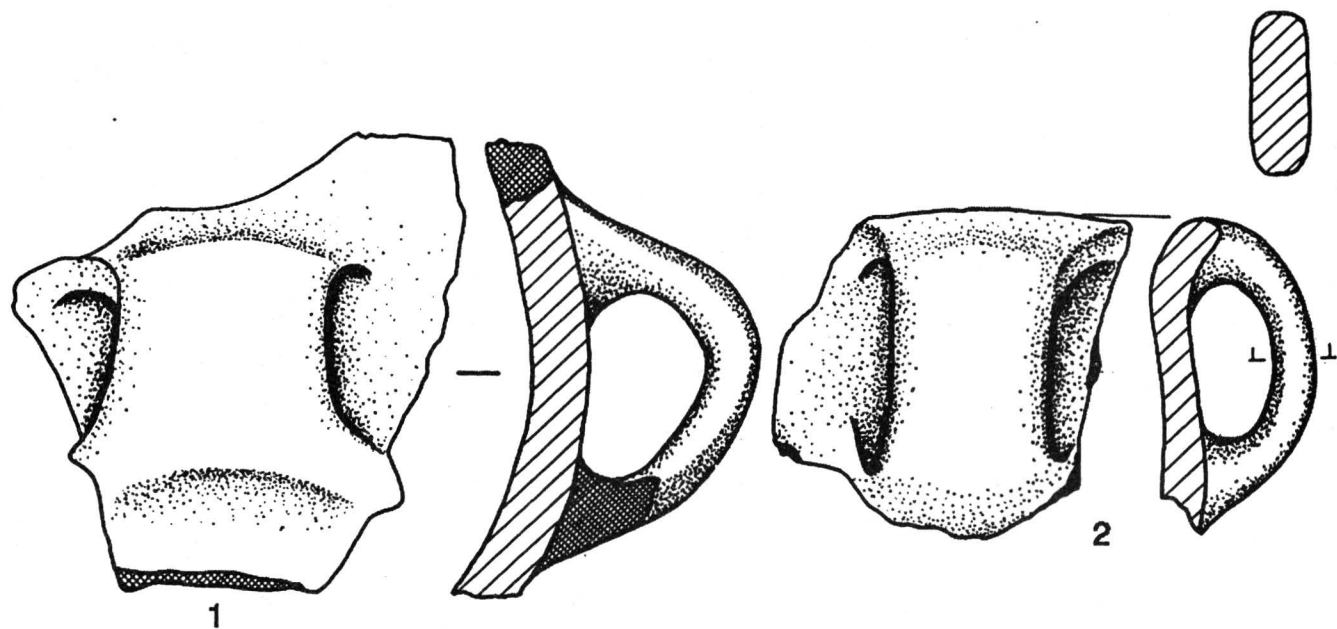

Pl. LXXI. Cultura Ciomortan, ceramică.

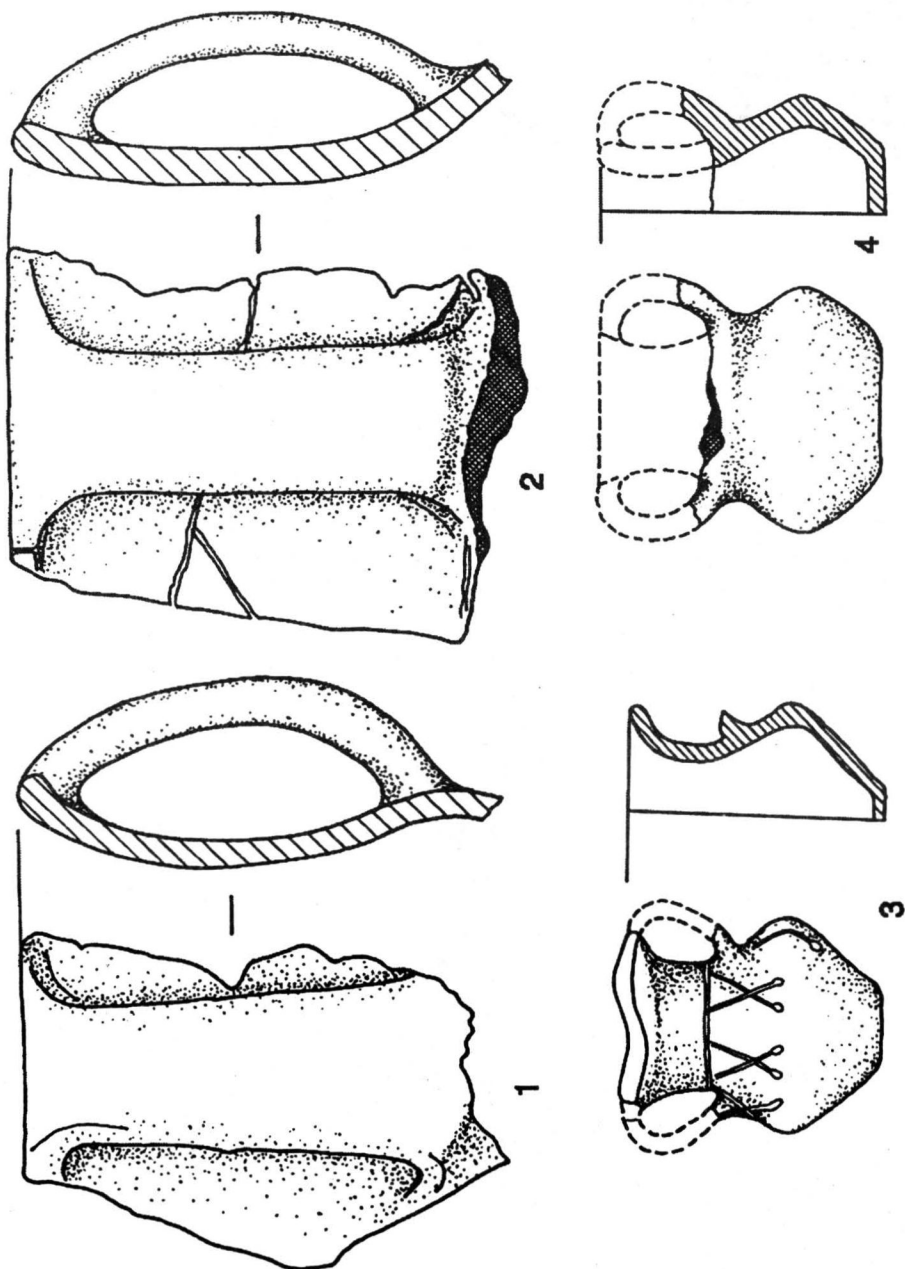
<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://iabvp.ro>

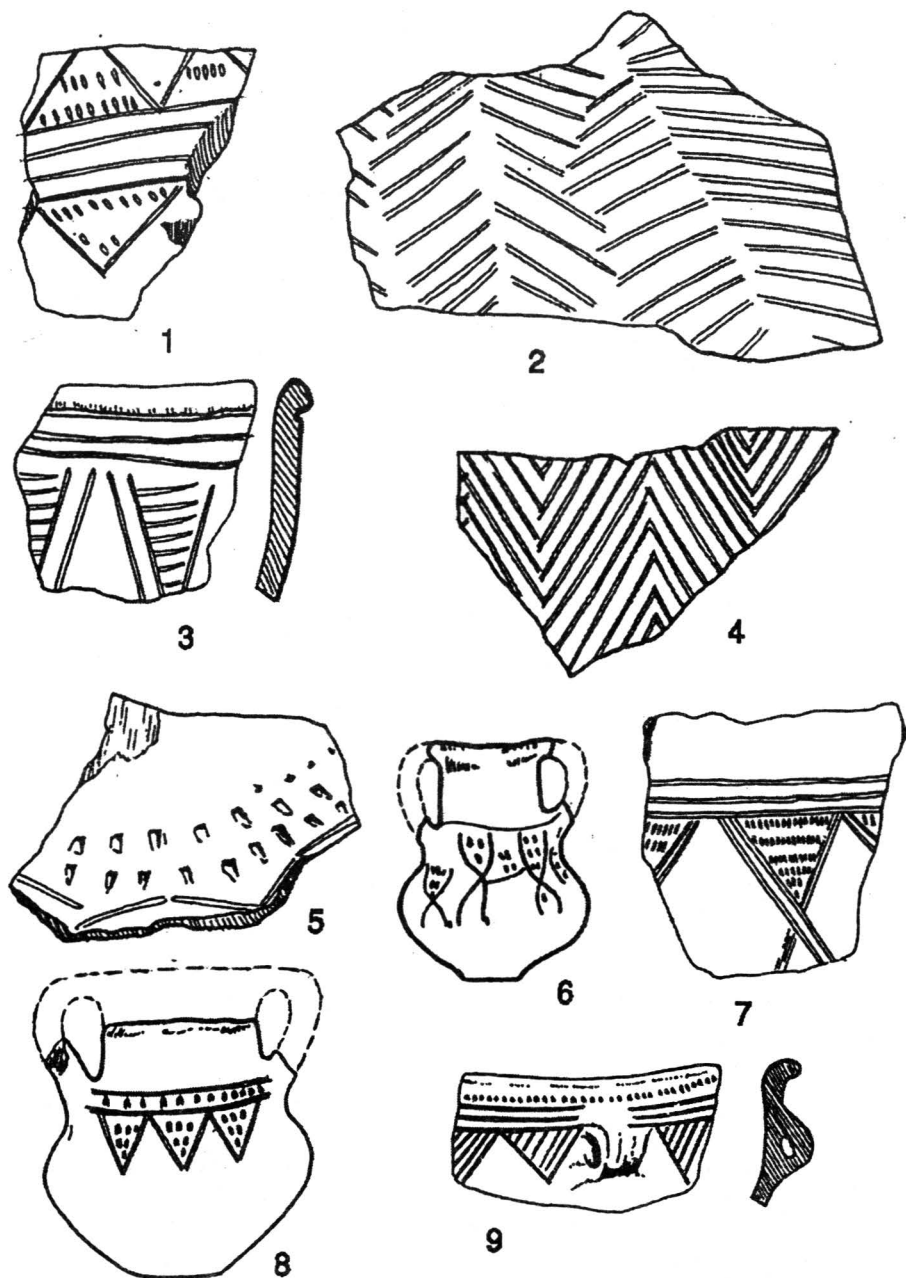
Pl. LXXII. Cultura Ciomortan, ceramică.

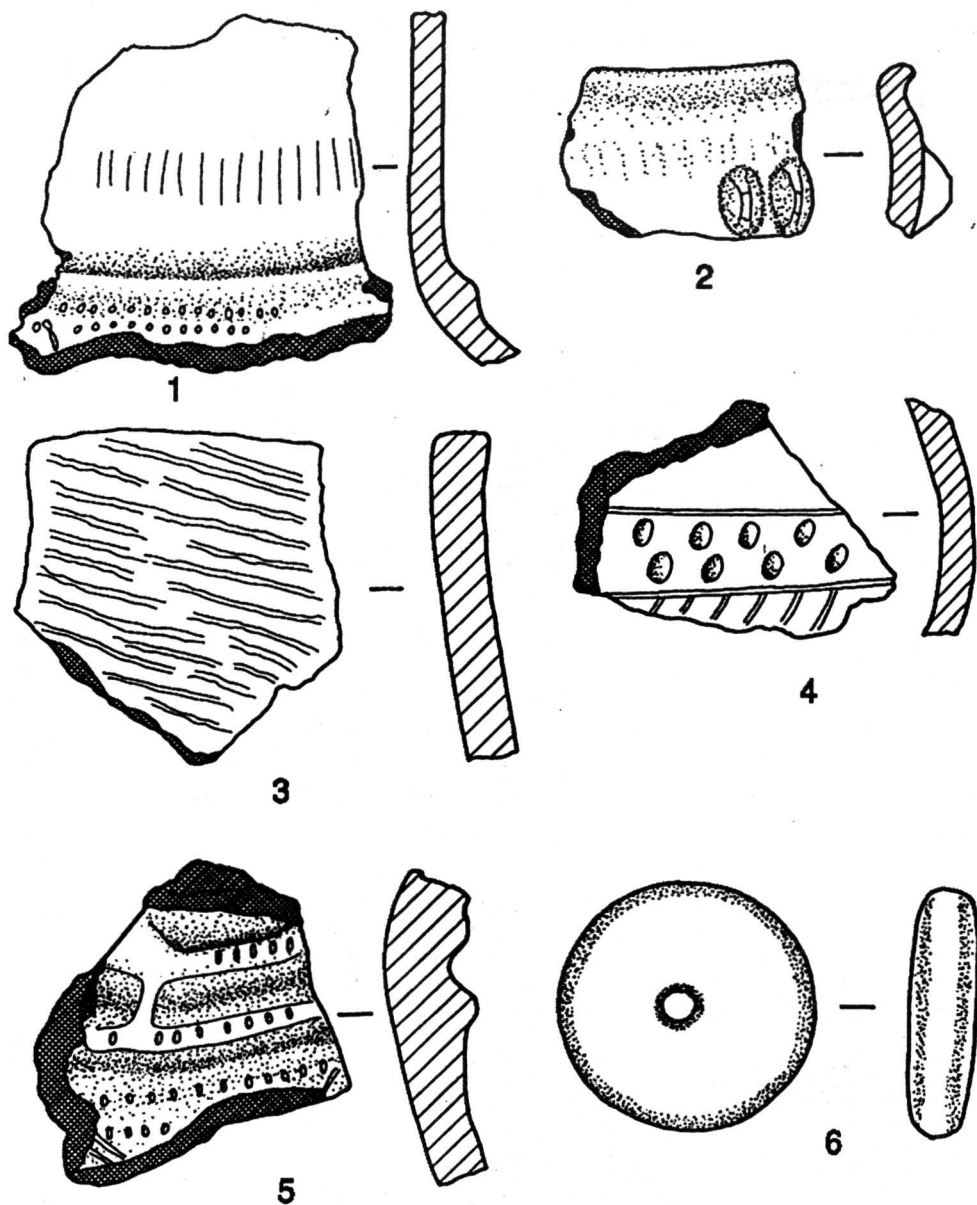
Pl. LXXIII. Cultura Ciomortan, ceramică.

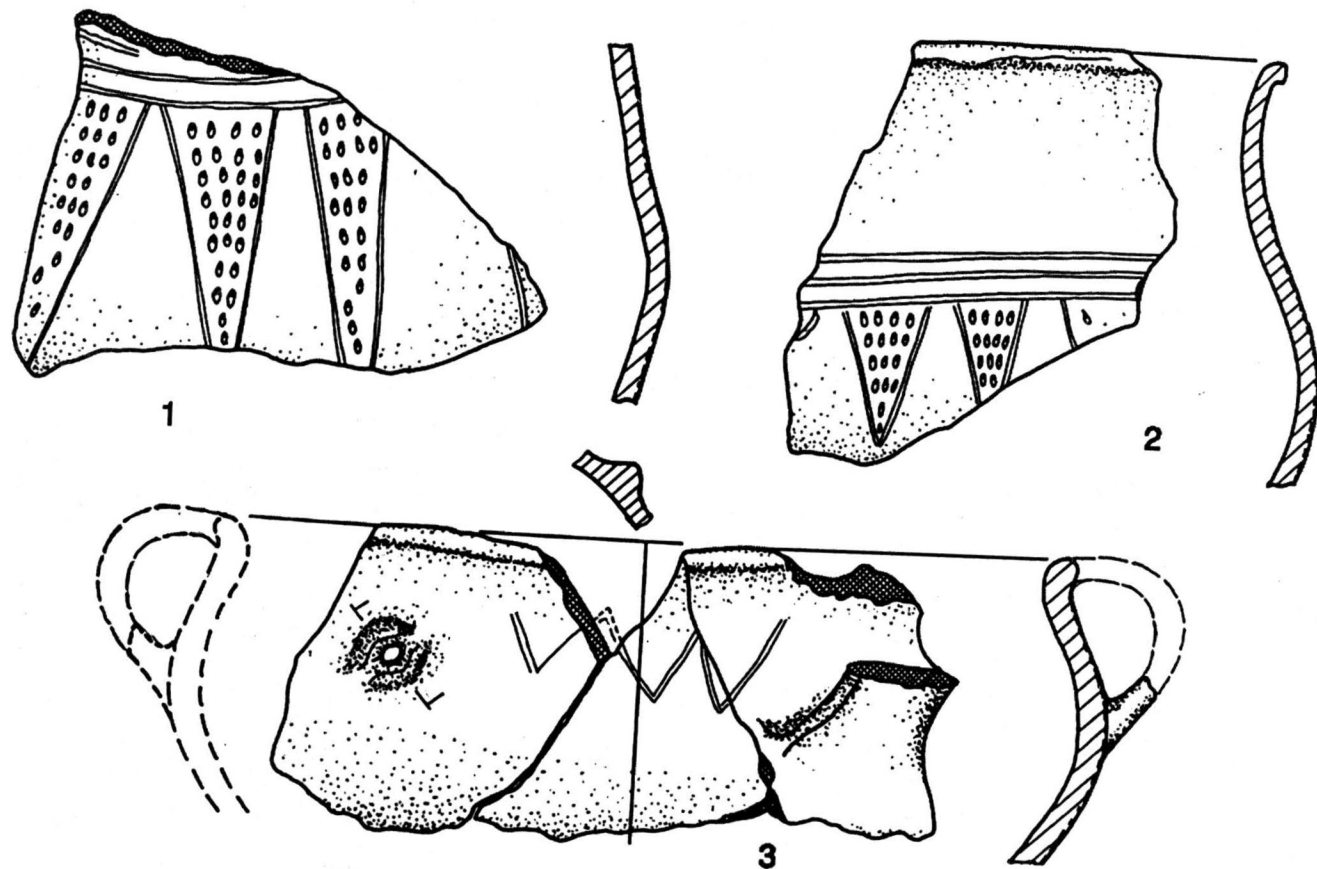
Pl. LXXIV. Cultura Ciomortan, ceramică.

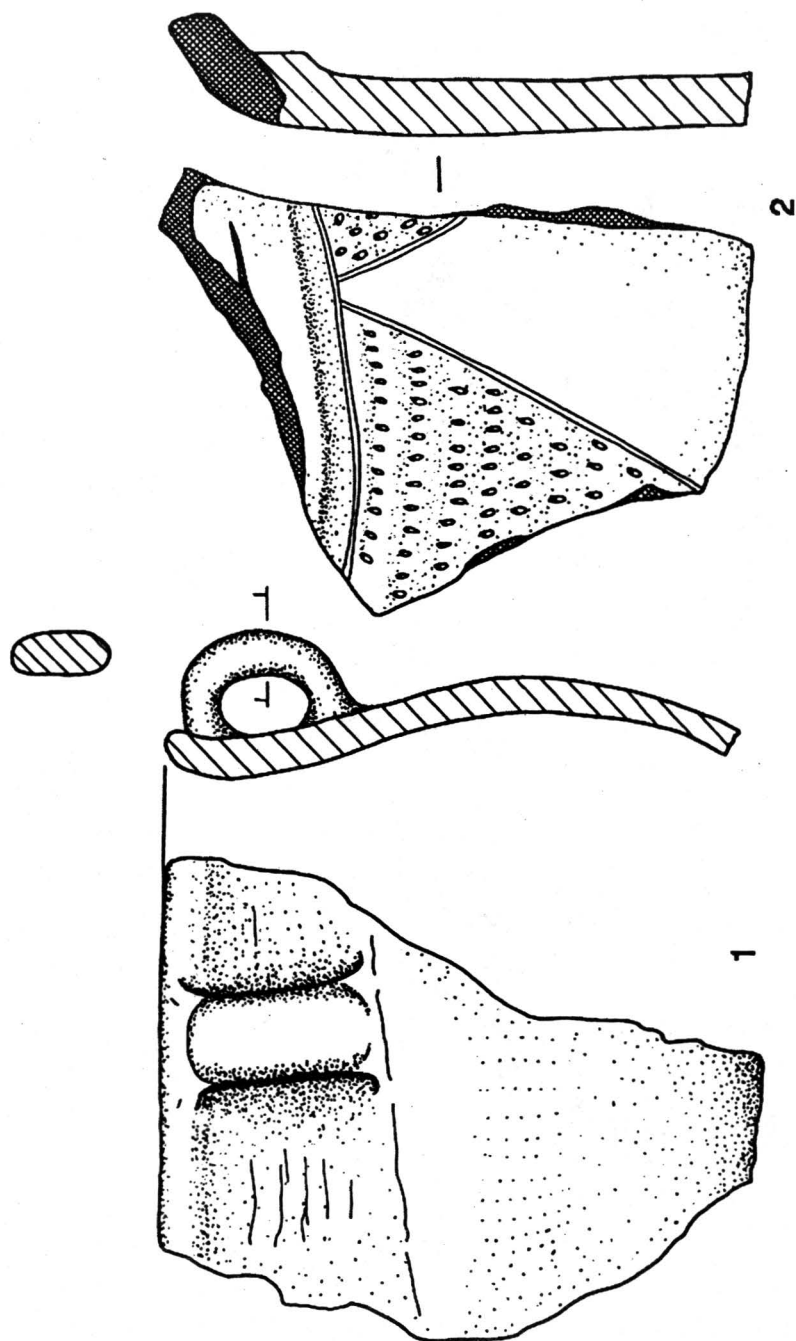
Pl. LXXV. Cultura Ciomortan, ceramică: 1, 3, 5-9; Cultura Coțofeni, ceramică: 2-4.

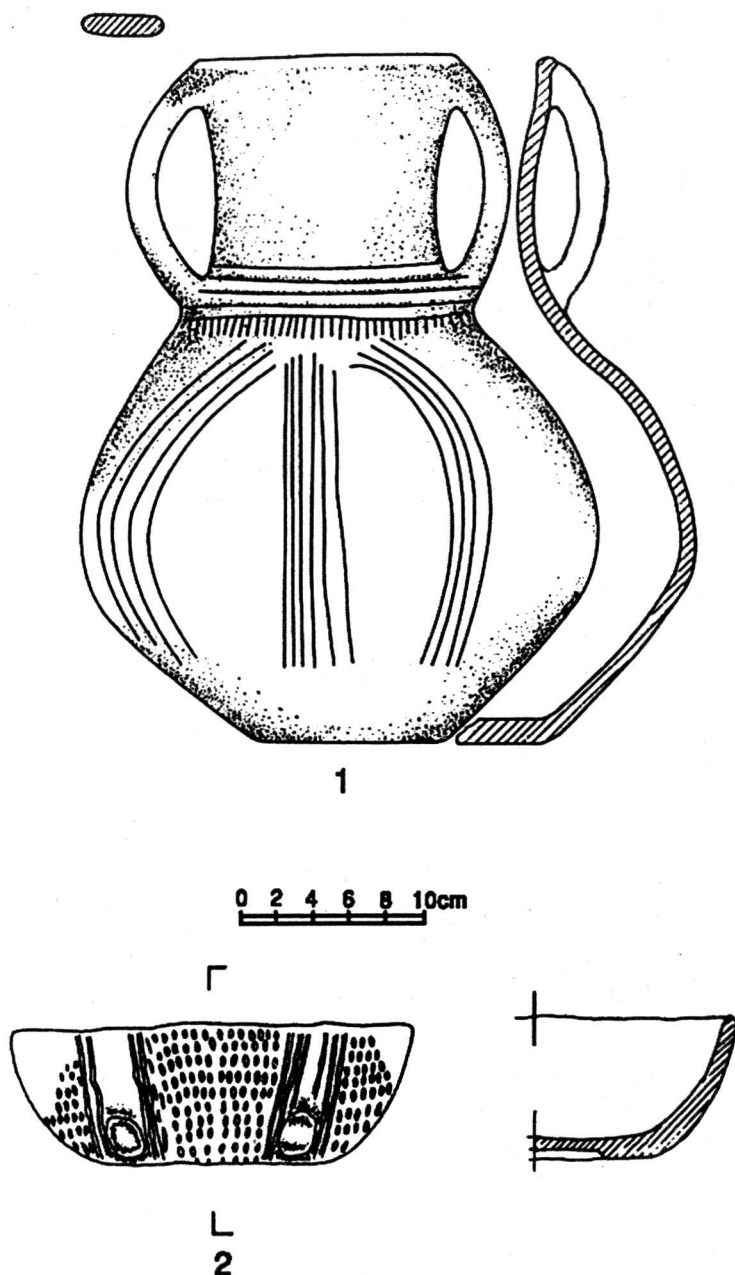
Pl. LXXVI. Cultura Ciomortan, ceramică: 1-5; fusaiolă: 6.

Pl. LXXVII. Cultura Ciomortan, ceramică.

Pl. LXXXVIII. Cultura Ciomortan, ceramică.

Pl. LXXIX. Cultura Ciomortan, ceramică, Peteni: 1; Poian: 2.

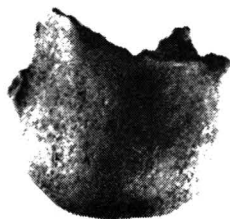
1

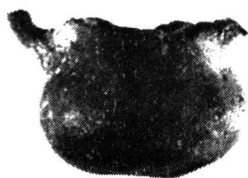
2

3

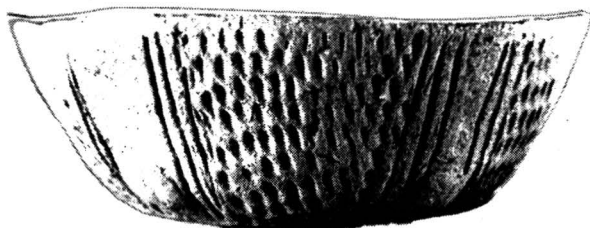
4

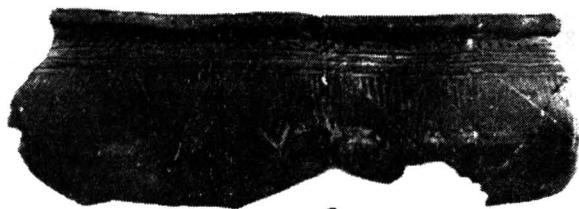
5

6

7

8

Pl. LXXX. Cultura Ciomortan, ceramică.

1

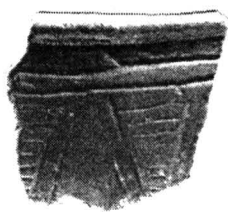
2

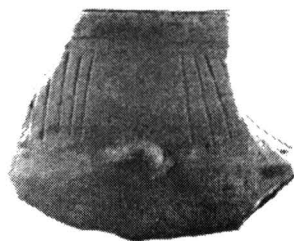
3

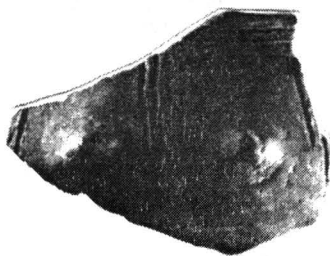
4

5

6

7

8

Pl. LXXXI. Cultura Ciomortan, ceramică.

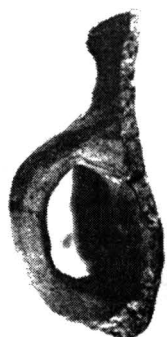
1

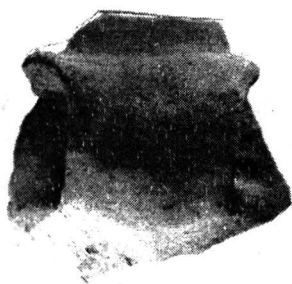
2

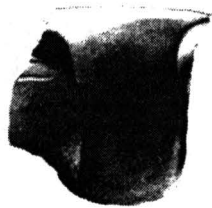
3

4

5

6

7

8

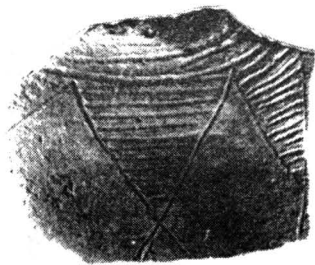

9

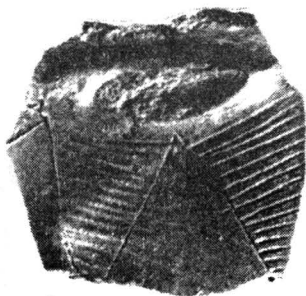

10

Pl. LXXXII. Cultura Ciomortan, ceramică.

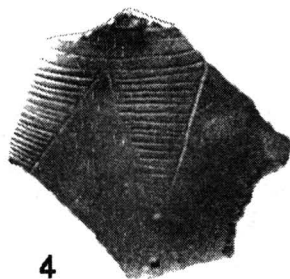
1

2

3

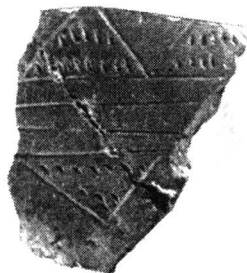
4

5

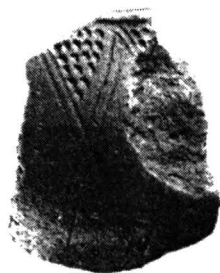

6

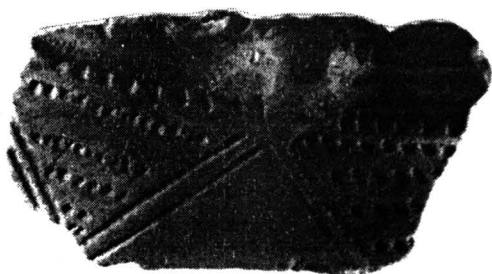

7

Pl. LXXXIII. Cultura Ciomortan, ceramică.

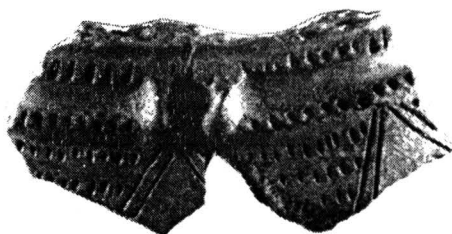
1

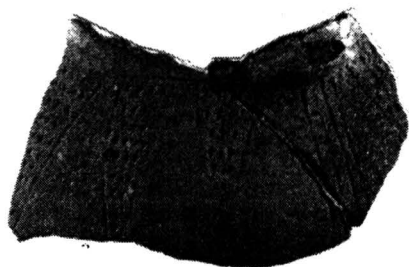
2

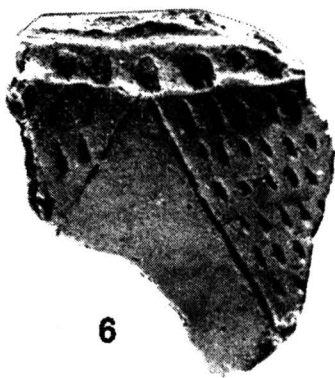
3

4

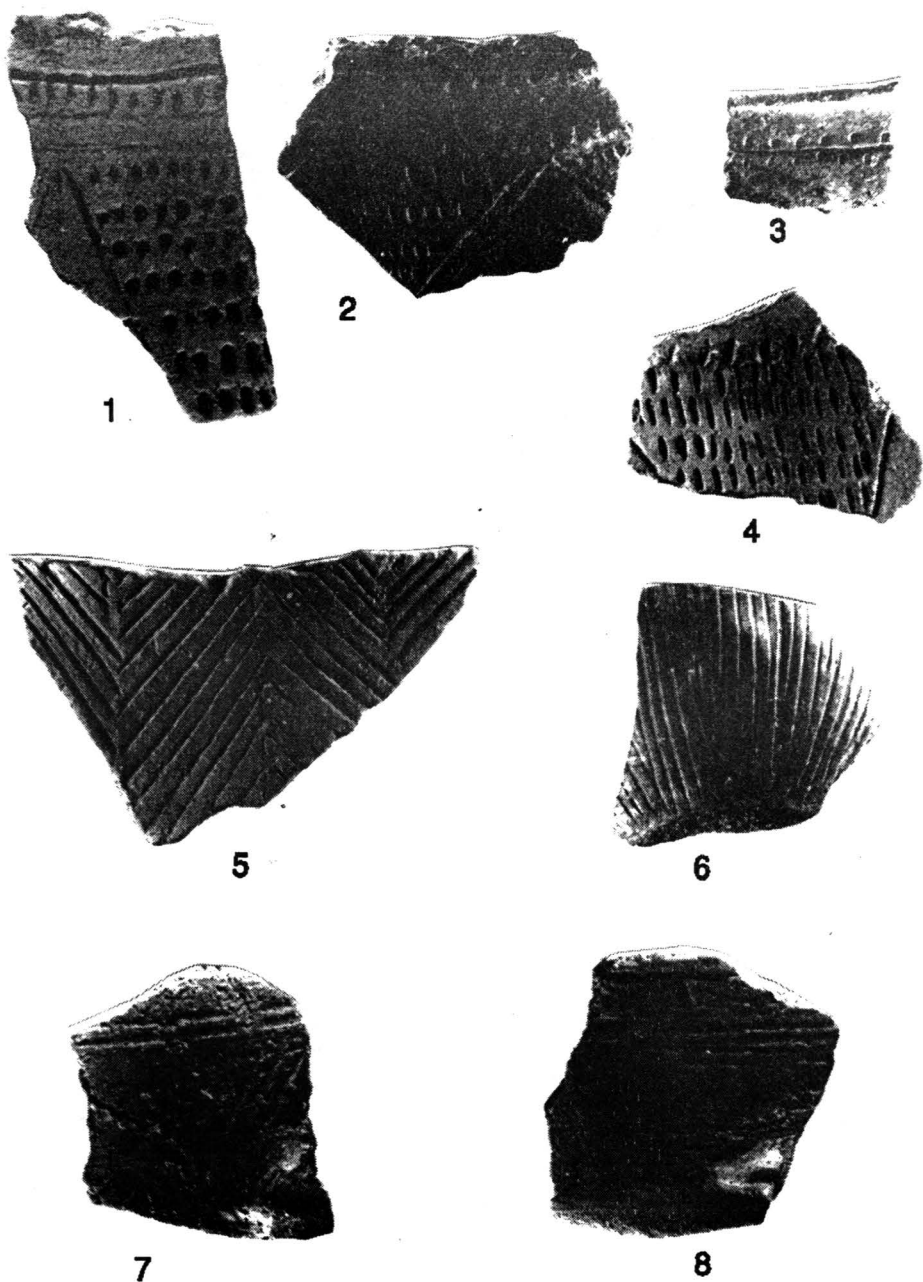

5

6

Pl. LXXXIV. Cultura Ciomortan, ceramică.

Pl. LXXXV. Cultura Ciomortan, ceramică: 1-4, 7-8; Cultura Coțofeni, ceramică, 5-6.

1

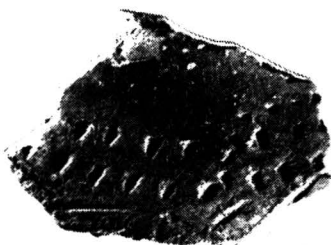
2

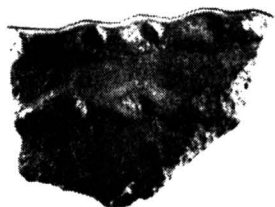
3

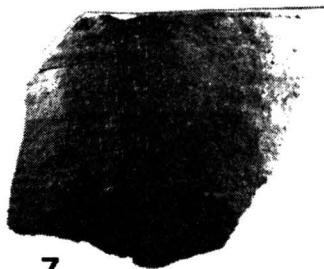
4

5

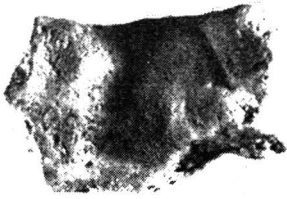

6

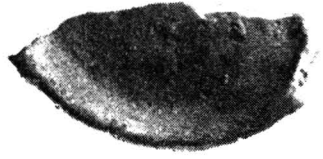

7

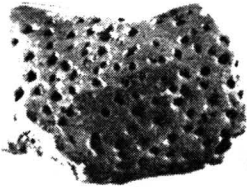
Pl. LXXXVI. Cultura Ciomortan, ceramică.

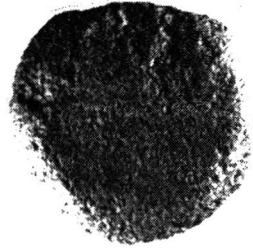
1

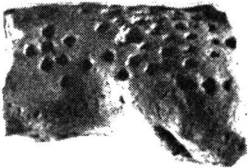
2

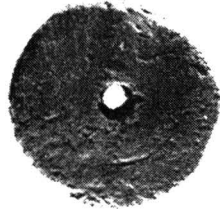
3

4

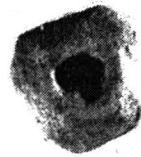
5

6

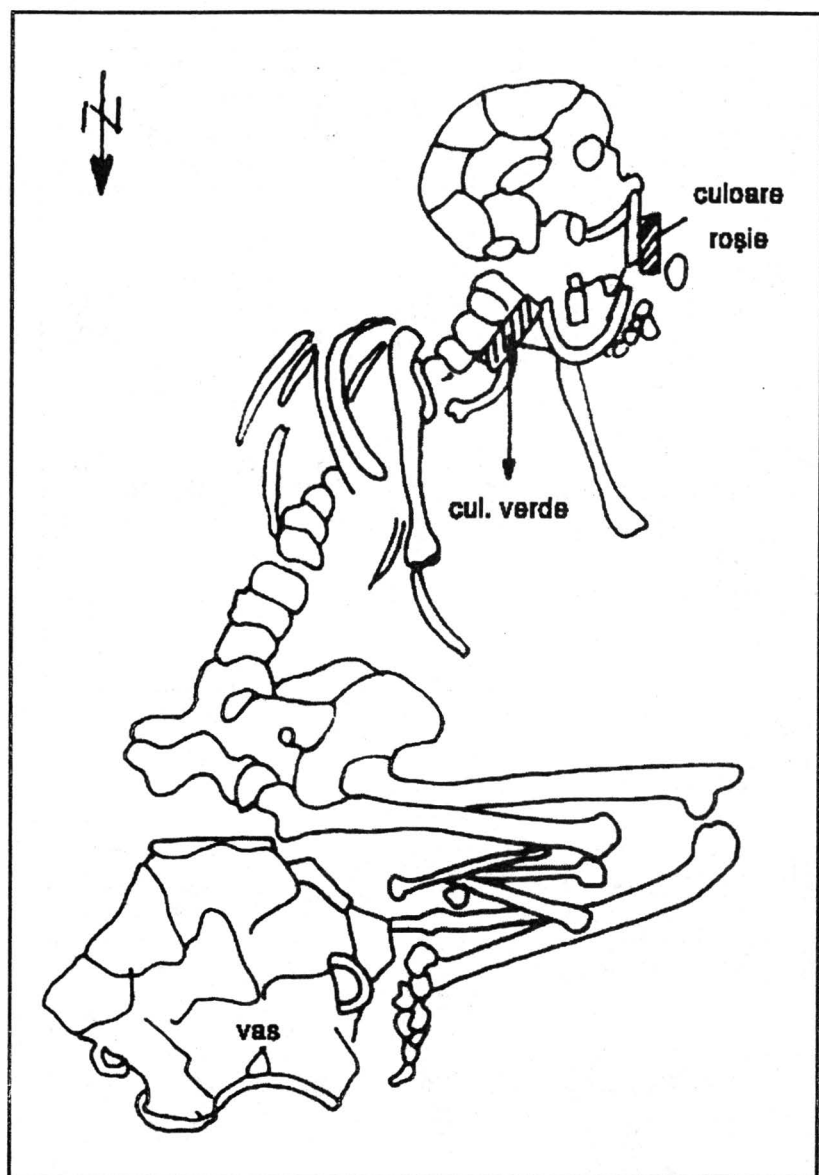

7

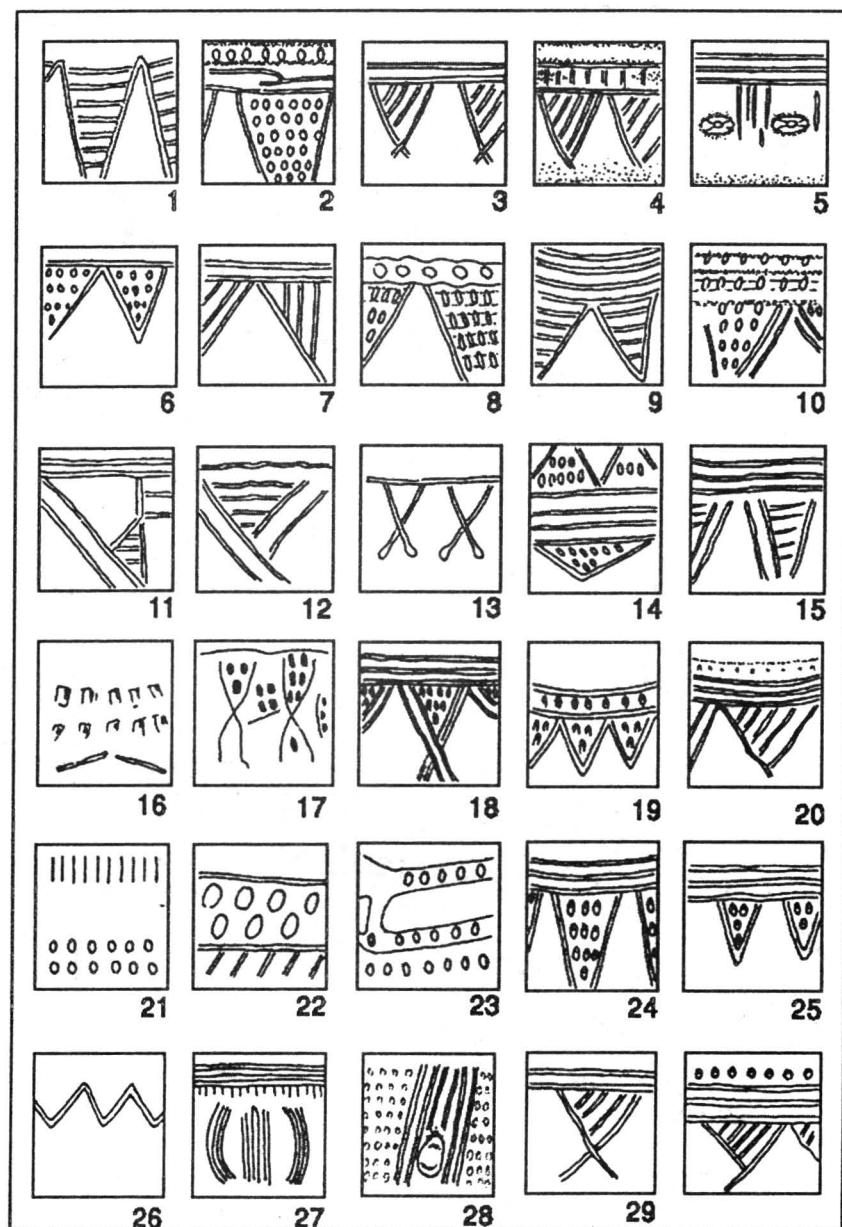

8

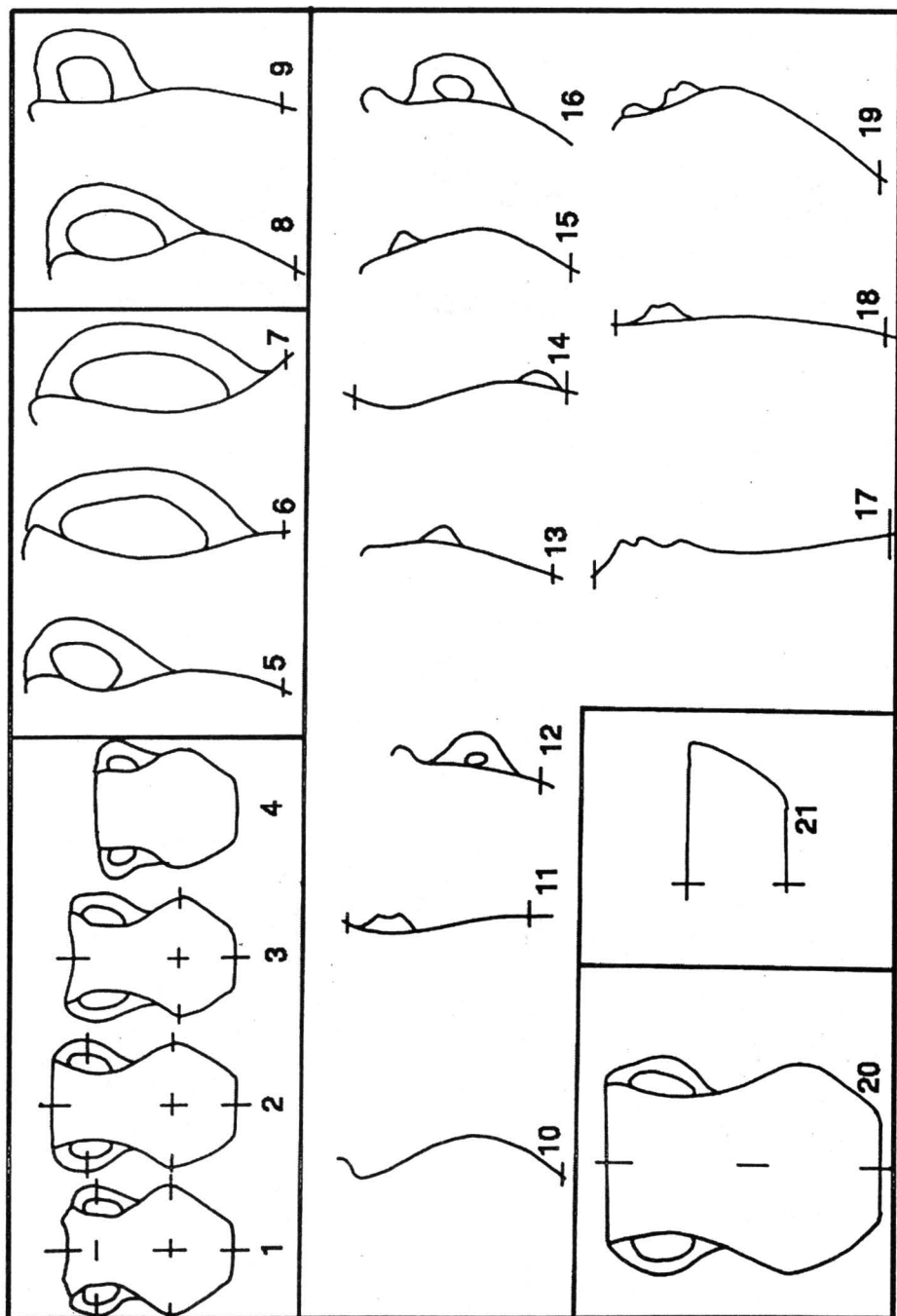
Pl. LXXXVII. Cultura Ciomortan, obiecte de lut: 1-6, 8; de piatră: 7.

Pl. LXXXVIII. Cultura Zăbala, mormânt (după Z. Székely).

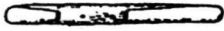
Pl. LXXXIX. Cultura Ciomortan, Motive ornamentale.

Pl. XC. Cultura Ciomortan, Tipologia formelor ceramice.

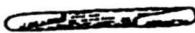
•

1

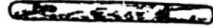
•

2

•

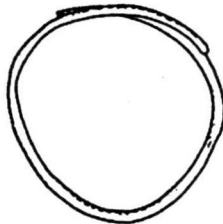
3

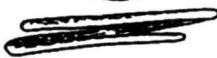
•

4

•

5

•

6

7

•

•

8

9

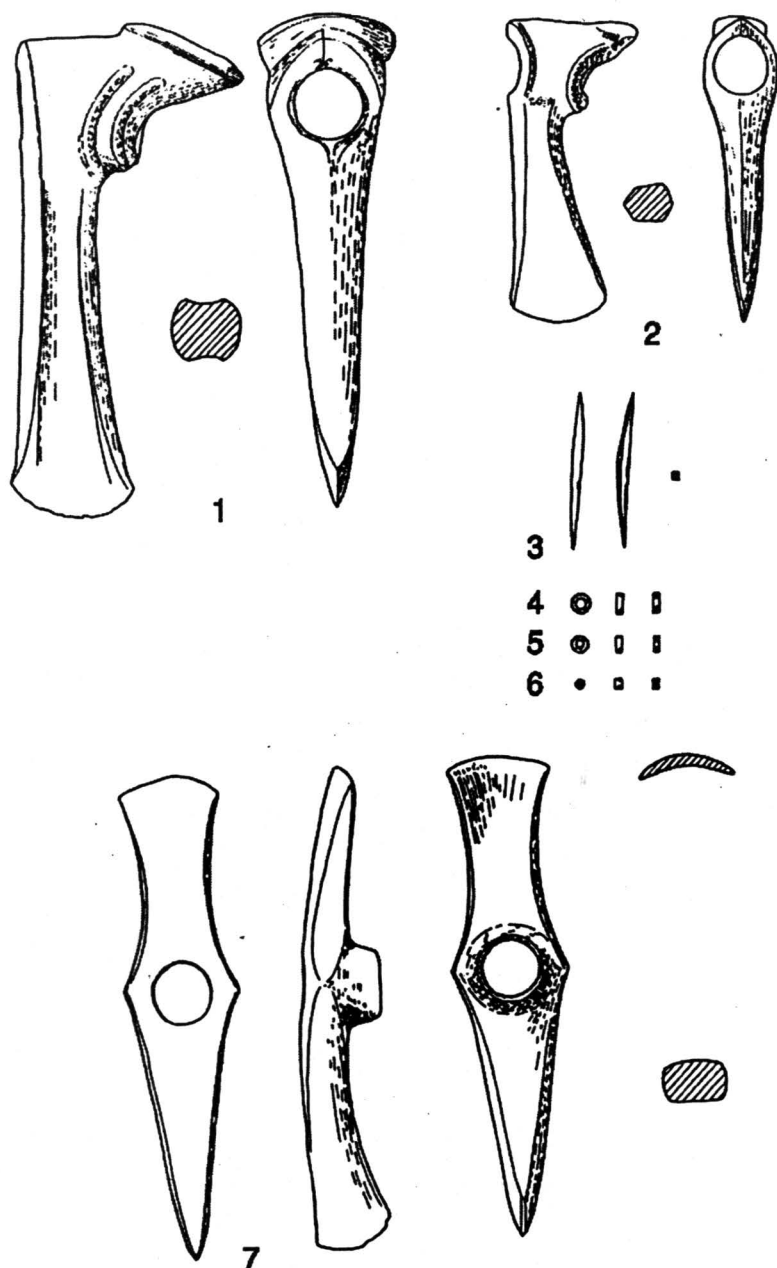

10

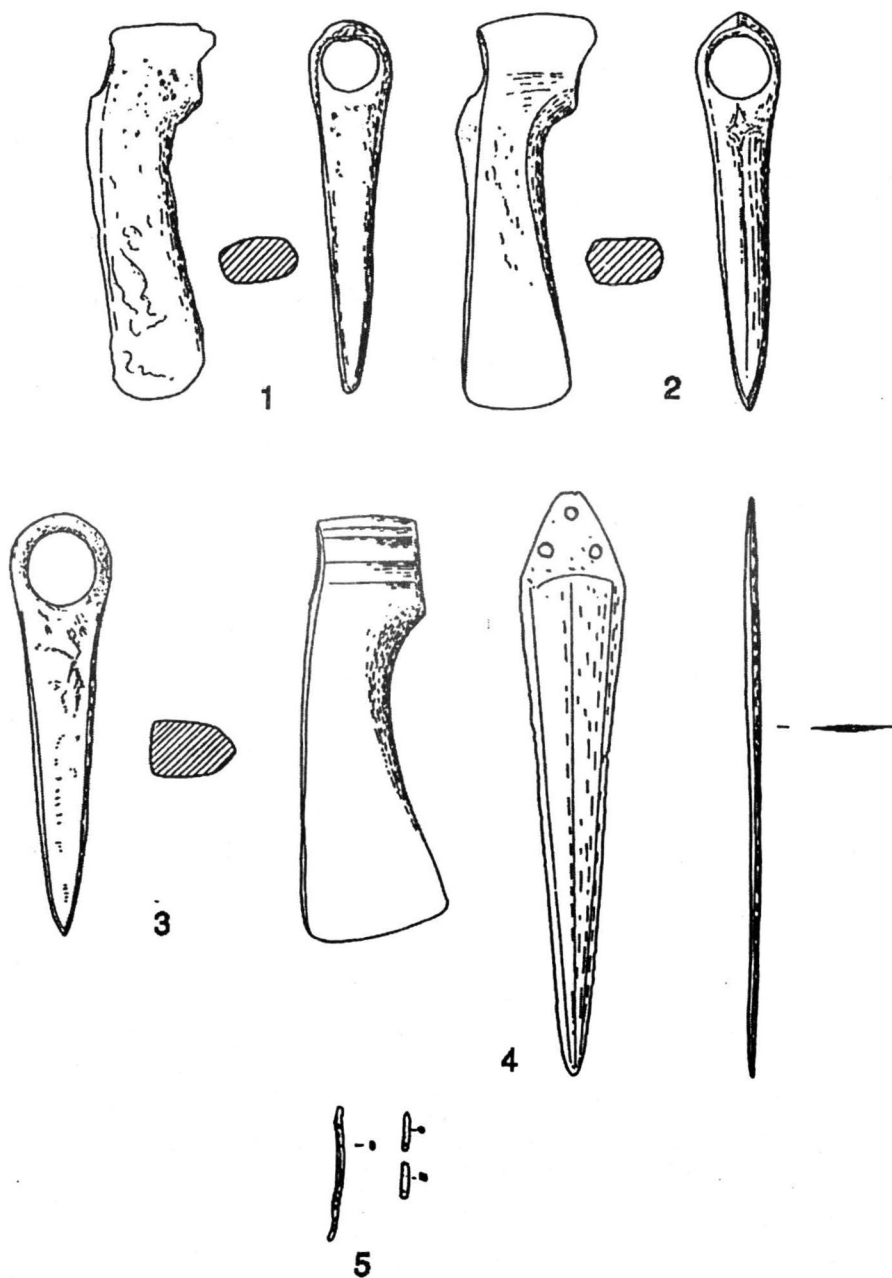

•

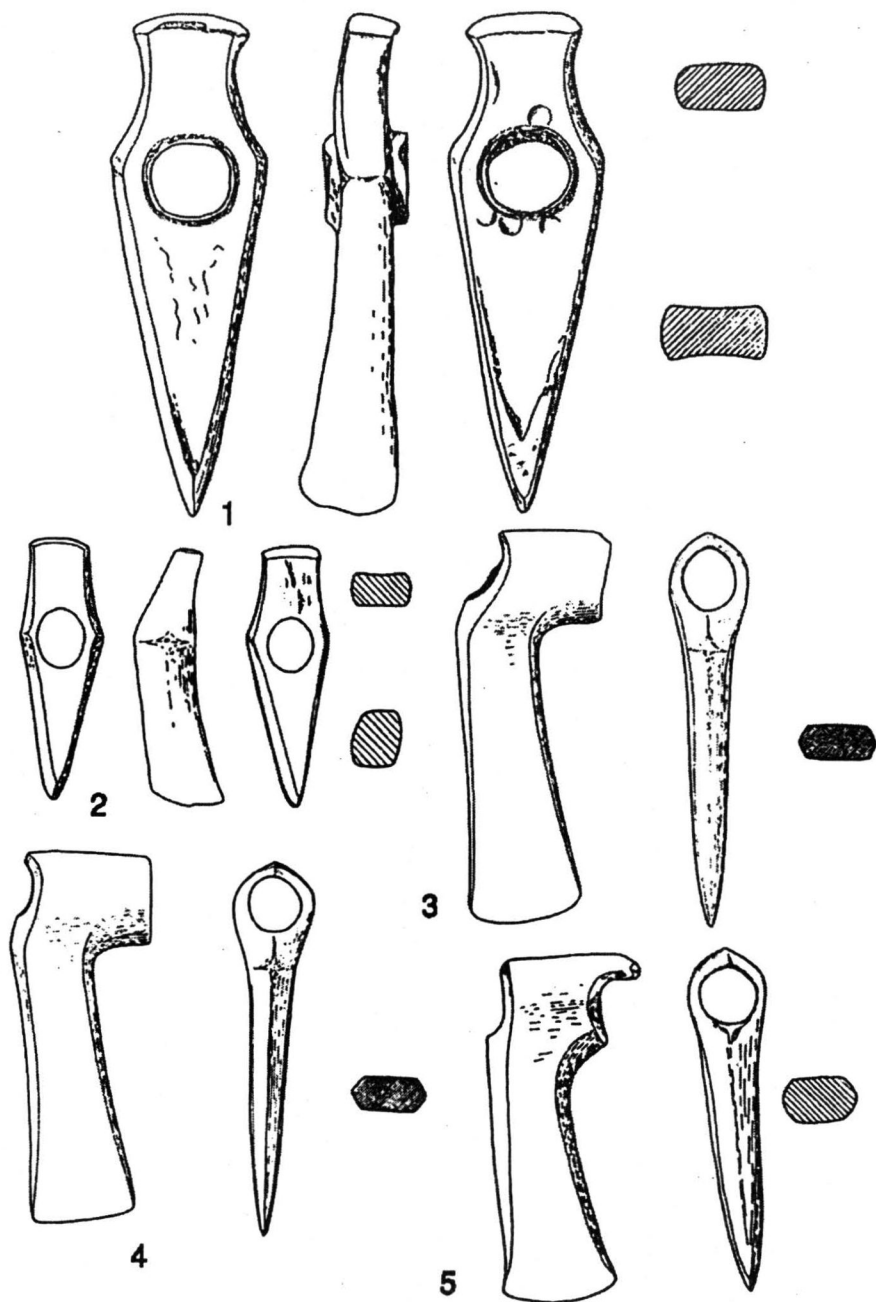
Pl. XCI. Piese de cupru: 1, 7-9-Ocland; 2-3-Fond vechi; 4-6, 9-10-Ariușd.

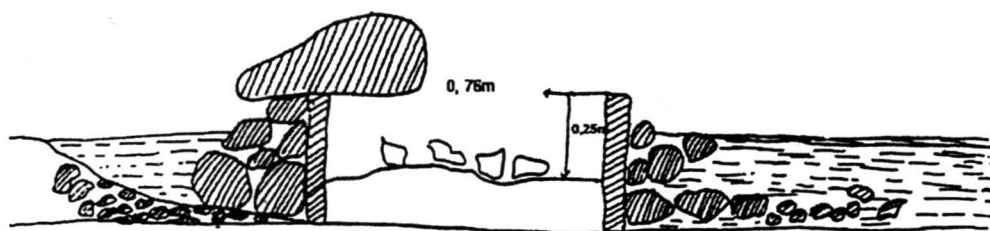
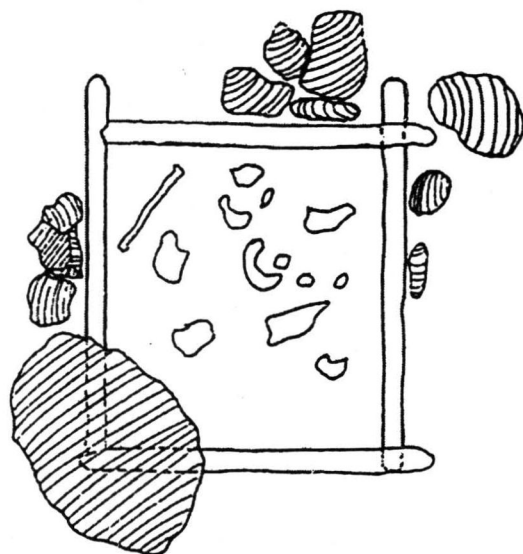
Pl. XCII. Piese de cupru: 1-2-Fond vechi (Pădureni?); 3-Sf. Gheorghe-Örkö?
4-6-Ariușd; 7-Sândominic.

Pl. XCIII. Piese de cupru: 1-2-Arcuş; 3- Sf. Gheorghe-Ōrkő; 4-5-Leţ.

Pl. XCIV. Piese de cupru: 1- Araci; 2- Reci; 3-5- Sânzieni-Perkő.

Pl. XCV. Sf. Gheoghe, Complex ritual din epoca bronzului timpuriu.

LUCRĂRI

apărute în *Seria Bibliotheca Thracologica*

- I Adrian Florescu, *Repertoriul culturii Noua*, Călărași 1991.
- II Ioan Andrițoiu, *Civilizația tracă în sud-vestul Transilvaniei*, București 1992.
- III Eugen Comșa, *Bibliografia celei de-a doua epoci a fierului*, București 1993.
- IV Marian Gumă, *Prima epocă a fierului în SV României*, București 1993.
- V Mihai Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii*, București 1996.
- VI Attila László, *Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni*, București 1994.
- VII Oleg Levițki, *Hallstattul cancelat la răsărit de Carpați*, București 1994.
- VIII Grigore Brâncuș, *Fondul traco-dac al limbii române*, București 1995.
- IX Adrian Poruciuc, *Archaeolinguistica*, București 1995.
- X Vasile Ursachi, *Zargidava*, București 1995.
- XI Viačeslav Kotigoroško, *Zona Tisei Superioare în perioadele La Tène și romană*, București 1995.
- XII Valentin Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucarest 1995.
- XIII Horia Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București 1996.
- XIV Serghei Agulnikov, *Necropola tumulară de la Cazacia*, București 1996.
- XV Aurel Rustoiu, *Metallurgia bronzului la daci*, București 1996.
- XVI Andrei Opaț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia*, București 1996.
- XVII Oleg Levițki, Igor Manzura, Tatiana Demcenco, *Necropola tumulară de la Sărăteni*, București 1996.
- XVIII Nelu Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București 1997.
- XIX Cătălina Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, București 1997.
- XX Cristian F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*